وارلیق

دیل، ادبیات، توپلوم و کولتور

ایکینجی دؤنم، سایی (2)44, 2026

پروفسور دوکتور محمدتقی زهتابی اؤزل ساییسی

واریق

VARLIQ

دیل، ادبیات، توپلوم و کولتور آراشدیرمالاری درگیسی
نشریه پژوهشی زبان، ادبیات، جامعه و فرهنگ

ایکینجی دؤنم، سایی (2)44 :2026
دوره دوم، شماره (2)44 :2026

قوروجو / موسس

مرحوم پروفسور دوکتور جواد هیئت

صاحیبی و باش ادیتورو / صاحب امتیاز و سردبیر

دوکتور محمدرضا هیئت

یازیشما آدرسی / آدرس مکاتبه
آنکارا اونیورسیته‌سی، دیل و تاریخ- جوغرافیا فاکولته‌سی، صحیّه، آنکارا
ایمیل
varliqdergisi@gmail.com; varliq@varliq.org
وب
www.varliq.org
مطبعه
استپ دیجیتال
صحیفه ساییسی
216
ISSN
2149-7257

یایین قورولو / شورای نویسندگان

حسن مجیدزاده (ساوالان)، کریم مشروطه‌چی (سؤنمز)، مرحوم اسماعیل هادی، حسن راشدی، علیرضا صرافی، حیدر بیات، اکبر آزاد، حسین محمدخانی (گونئیلی)، دوکتور تقی سلحشور، دوکتور آتا شاهد، عباس شادمند، دوکتور عماد حضرتی، دوکتور توغرول آتابای، محمدرضا قوچی، پروفسور دوکتور پروانه ممدلی، دوکتور ابراهیم رمضانی، دوکتور ابراهیم آریقان ، مرتضی حسینی

دیل ادیتورلاری / ویراستارهای زبان

دوکتور محمدرضا هیئت (تورکجه-فارسجا)
دریا اربیرسین (اینگیلیزجه)
پروفسور دوکتور گولسوم کیللی (روسجا)

تاساریم

عباس شادمند

وب و تکنیک ایشلر

دوکتور عماد حضرتی

بیلیم قورولو / مشاوران علمی

(آلفابتیک)

مرحوم دوکتور عارف آجال‌اوغلو
یئدی‌تپه اونیورسیته‌سی، آنتروپولوژی بؤلومو
ایستانبول/تورکیه

پروفسور دوکتور یاووز آق‌پینار
اگه اونیورسیته‌سی، تورک دیلی وادبیاتی بؤلومو
ایزمیر/تورکیه

پروفسور دوکتور گولشن سیحان آلیشیق
مارمارا اونیورسیته‌سی، تورک دیلی و ادبیاتی بؤلومو
ایستانبول/تورکیه

پروفسور دوکتور نوشابه آراسلی
آذربایجان علملر آکادمیسی، ادبیات انستیتوسو
باکی/آذربایجان

دوچنت دوکتور عبدالقدیر آتیجی
قیرقلار ائلی اونیورسیته‌سی، چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومو، قیرقلار ائلی/تورکیه

پروفسور دوکتور ملک اردم
آنکارا اونیورسیته‌سی، چاغداش تورک لهجه‌لر ادبیاتلاری بؤلومو، آنکارا/تورکیه

پروفسور دوکتور ف. سما باروتجو اؤز اؤندر
آنکارا اونیورسیته‌سی، چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومو باشقانی، آنکارا/تورکیه

آکادمیک مختار ایمانوف
آذربایجان علملر آکادمیسی، فولکلور انستیتوسو
دیرکتورو، باکی/آذربایجان

پروفسور دوکتور صمد بایرامزاده
آذربایجان علملر آکادمیسی، دوغو بیلیملری انستیتوسو، گونئی آذربایجان شعبه‌سی مودورو
باکی/آذربایجان

پروفسور دوکتور سونل بوسنالی
نامیق کمال اونیورسیته‌سی، فرانسیز دیلی و ادبیاتی بؤلومو، تکیرداغ/تورکیه

دوکتور بهروز بیگ‌بابایی
علامه طباطبایی اونیورسیته‌سی، تورک دیلی و ادبیاتی بؤلومو، تهران/ایران

پروفسور دوکتور غضنفر پاشایف
آذربایجان علملر آکادمیسی، نظامی آدینا ادبیات انستیتوسو، باش علمی ایشچی، باکی/آذربایجان

پروفسور دوکتور نظامی جعفروف
آذربایجان‌دا آتاتورک آراشدیرما مرکزی‌نین دیکتورو؛ باکی دؤلت اونیورسیته‌سی دیلچیلیک بؤلومو باشقانی، باکی/آذربایجان

دوکتور محی‌الدین چلیک
اینؤنو اونیورسیته‌سی، تورک دیلی و ادبیاتی بؤلومو
مالاتیا/تورکیه

دوچنت دوکتور عبدالقدیر آتیجی
قیرقلار ائلی اونیورسیته‌سی، چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومو، قیرقلار ائلی/تورکیه

آکادمیک پروفسور دوکتور عیسی حبیب‌بگلی
آذربایجان علملر آکادمیسی باشقانی
باکی/آذربایجان

پروفسور دوکتور رافائل حسینوف
آذربایجان علملر آکادمیسی، نظامی آدینا
آذربایجان ادبیات موزه‌سی دیرکتورو، باکی/
آذربایجان

پروفسور دوکتور محمد صالح راسخ
بلخ اونیورسیته‌سی، دیل و ادبیات فاکولته‌سی، دری دیلی و ادبیاتی بؤلومو، بلخ/افغانستان

مرحوم پروفسور دوکتور اکرم رحیملی
آذربایجان علملر آکادمیسی، دوغو بیلیملری انستیتوسو، گونئی آذربایجان شعبه‌سی
باکی/آذربایجان

پروفسور دوکتور آصیف روستملی
آذربایجان علملر آکادمیسی، نظامی آدین ادبیات انستیتوسو، پوبلیسیستیکا شعبه‌سی مودورو
باکی/آذربایجان

دوچنت دوکتور سلجان ساغلیق شاهین
آنکارا اونیورسیته‌سی، چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومو، آنکارا/تورکیه

پروفسور دوکتور محمود ساری‌قایا
اخی ائورن اونیورسیته‌سی، تورک دیلی و ادبیاتی بؤلومو، قیرشهیر/تورکیه

پروفسور دوکتور یالچین ساری‌قایا
گیره‌سون اونیورسیته‌سی، اولوسلار آراسی ایلیشکیلر بؤلومو، گیره‌سون/تورکیه

پروفسور دوکتور بئردی ساری‌یف
آنکارا اونیورسیته‌سی، چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومو، آنکارا/تورکیه

دوچنت دوکتور سعادت شیخی‌یوا
آذربایجان علملر آکادمیسی، دوغو بیلیملری انستیتوسو، باکی/آآذربایجان

پروفسور دوکتور علی عسکر
قارابوک اونیورسیته‌سی، اولوسلار آراسی ایلیشکیلر بؤلومو، قارابوک/تورکیه

مرحوم پروفسور دوکتور رامیز عسکر
باکی دؤلت اونیورسیته‌سی، تورک خالقلاری ادبیاتلاری کافئدرا مودورو، باکی/آذربایجان

روفسور دوکتور افضل‌الدین عسگروف
آذربایجان علملر آکادمیسی، فولکلور انستیتوسو، تورک خالقلاری فولکلورو شعبه مودورو، باکی/ آذربایجان

دوکتور شفق علی‌بگلی
آذربایجان علملر آکادمیسی، نظامی آدینا آذربایجان ادبیات موزه‌سی، اولوسلار آراسی ایلیشکیلر شعبه‌سی مودورو، باکی/آذربایجان

پروفسور دوکتور حسین قاراملیکلی
قارابوک اونیورسیته‌سی، اقتصاد بؤلومو، قارابوک/ تورکیه

دوکتور علیرضا قوچی
آرکئولوق، آنکارا/تورکیه

دوکتور گولجان قیزیل‌اؤزن
اینؤنو اونیورسیته‌سی، تورک دیلی و ادبیاتی بؤلومو مالاتیا/تورکیه

آکادمیک پروفسور دوکتور تیمور کریملی
آذربایجان علملر آکادمیسی، فضولی آدینا الیازمالار انستیتوسو دیرکتورو، باکی/آذربایجان

مرحوم دوچنت دوکتور پاشا کریموف
آذربایجان علملر آکادمیسی، فضولی آدینا الیازمالار انستیتوسو، علمی ایشلر اوزره دیرکتور معاونی، باکی/آذربایجان

پروفسور دوکتور گولسوم کیللی ییلماز
آنکارا اونیورسیته‌سی، چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومو، آنکارا/تورکیه

دوچنت دوکتور سایمه سلنگا گؤک‌گؤز
حاجت‌تپه اونیورسیته‌سی، آتاتورک ایلکه‌لری و انقلاب تاریخی انستیتوسو، آنکارا/تورکیه

پروفسور دوکتور ابراهیم ماراش
آنکارا اونیورسیته‌سی، فلسفه و دین بیلیملری بؤلومو، اسلام فلسفه‌سی آنابیلیم دالی، تورک دوشونجه تاریخی بیلیم دالی، آنکارا/تورکیه

آکادمیک پروفسور دوکتور یعقوب محمودوف
آذربایجان علملر آکادمیسی، عباسقولو اقا باگیخانوف آدینا تاریخ انستیتوسو دیرکتورو، باکی/ آذربایجان

پروفسور دوکتور ودادی مصطفی‌یف
آذربایجان علملر آکادمیسی، دوغو بیلیملری انستیتوسو، ایران تاریخی و اقتصادیاتی شعبه‌سی مودورو، باکی/آذربایجان

دوکتور توحید ملک‌زاده
اورمیه آزاد اسلام اونیورسیته‌سی، اورمیه/ایران

پروفسور دوکتور نادر ممدلی
آذربایجان علملر آکادمیسی، نظامی آدینا دیلچیلیک انستیتوسو دیرکتورو، باکی/آذربایجان

پروفسور دوکتور اورحان یازیجی
اینؤنو اونیورسیته‌سی، یئنی چاغ تاریخی آنابیلیم دالی باشقانی، مالاتیا/تورکیه

جلیل یعقوب‌زاده
دؤلت یؤنتیمی اوزمانی، آراشدیرماجی، کرج/ایران

دوچنت دوکتور آتیلا یورما
اولوسلار آراسی ویزیون اونیورسیته‌سی، مقدونیه

وارلیق
VARLIQ
دیل، ادبیات، توپلوم و کولتور آراشدیرمالاری درگیسی
نشریه پژوهشی زبان، ادبیات، جامعه و فرهنگ
ایکینجی دؤنم، سایی (2)44 :2026
دوره دوم، شماره (2)44 :2026

ایچینده‌کیلر / فهرست

دوکتور محمدرضا هیئت
سونوش: رحمتلی دوکتور زهتابی‌نین اونودولماز خاطیره‌سینه 7

- **اکبر آزاد**
سون گؤروش؛ ابدی وداع 9
- **حسن راشدی**
دوکتور محمدتقی زهتابی، میثلی آز گؤرولن فداکار انسان! 17
- **رحمتلی حسن دمیرچی**
«سو دئییبدیر...» شاعیری‌نین آختاریشیندا 21
- **یعقوب تقوی**
سنی وطنسیزله‌ییب وطن 25
- **رضا همراز**
پروفسور دوکتور زهتابی‌نین عراق‌داکی یارادیجیلیغی 29
- **مریم نیک بخت**
دکتر زهتابی و اولین کتاب ترکی من 39
- **محمدرضا قوچی**
دکتر زهتابی ایله سون گؤروش 43
- **بابک هرگلی**
دوکتور زهتابی‌دن قیسا بیر خاطیره: «تبریزده اولمالی‌دیر.» 49
- **حسین رنگرززاده**
دوکتور زهتابی و میلتینه حصر اولونموش بیر عؤمور 51
- **دوکتور محمدرضا هیئت**
ایلک تورکجه اؤیرتمنیم دوکتور محمدتقی زهتابی 57
- **بنیاد برومند**
گزارش بنیاد برومند در خصوص زندگی و مرگ دکتر محمدتقی زهتابی 63
- **رسیملی خاطیره‌لر**
دوکتور زهتابی‌نین رسیم آلبومو 75

- **پروفسور دوکتور علی قافقاسیالی**
محمدتقی زهتابی و اونون چالیشمالاری 97
- **دوچنت دوکتور سبحان طالیبلی**
زهتابی‌نین اثرلرینده آذربایجان تورکجه‌سی‌نین و تاریخی‌نین آراشدیریلماسی مسئله‌لری 129
- **پروفسور دوکتور پروانه ممدلی**
گونئی آذربایجان‌ین میلّی دیره‌نیشی‌نین سمبولو محمدتقی زهتابی 147
- **پروفسور دوکتور اسمیرا فواد**
ایکی فرقلی کیملیک و مدنیتی قارشیلاشدیران پوئتیک متن: «سن اوسان، من ده بویام» 165
- **یاشار (علی) پورعلی**
ایران تورکچولویونون فیکیر اؤنجولریندن بیری پروفسور زهتابی 175
- **پروفسور دوکتور صمد بایرامزاده**
آذربایجانلی دموکرات بیر گنجین عؤمور یولو
محمدتقی زهتابی‌نین حیاتی و یارادیجیلیغی 195
- **ائلدار قاراداغلی**
دوکتور زهتابی چاغداش آذربایجان میلّی حرکتی‌نین معنوی آتاسی 201
- **رضا شانلی**
پروفسور دوکتور زهتابی ایله سون بولوشما 209
- **شعرلر**
پروفسور دوکتور زهتابی‌دن سئچیلمیش شعرلر 211

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 7-8
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

سونوش:

سئوگیلی اوخوجولار،

درگیمیزین ایکینجی یایین دؤنمی‌نین ۴۴-جو سایی‌سینی سیزلره سونماقدان موتلولوق دویوروق.

وارلیق درگیسی‌نین بو سایی‌سینی دیلیمیزین و ادبیاتیمیزین بؤیوک اوستادی، فداکار شخصیتی، گؤرکملی عالیمی رحمتلی پروفسور دوکتور محمدتقی زهتابی‌نین عزیز خاطیره‌سینه آییردیق.

درگیمیزین گئچمیش ایللرینده بیر چوخ مقاله‌سی و علمی آراشدیرماسی یاییملانان پروفسور زهتابی، درگی‌نین قوروجولاری و یازارلاری ایله ده یاخین ایلیشکیسی و امکداشلیغی ایله ده عادتا درگی‌نین یایین قورولونون دایمی اویه‌سی کیمی فعالیت گؤسترمیش، اؤزللیکله دیل و ادبیاتلا ایلگیلی بیلیمسل مقاله‌لرینی درگیمیزده یاییملاتماغی ترجیح ائتمیش و وارلیق درگیسی ده بؤیوک بیر ممنونیتله بو مقاله‌لره یئر وئرمیش، سئوه- سئوه اوخوجولارینا تقدیم ائتمیشدیر.

دوکتور زهتابی‌نی دگرلی قیلان اونون ساده‌جه علمی فعالیتلری اولمامیشدیر. او، اؤزونون محدود امکانلاری و سیخینتیلی یاشامیندان الده ائتدیگی مدنی جسارتی ایله تک باشینا یاساقلاری قیرماغی باشاران بیر شخصیت کیمی میرزه حسن روشدیه‌نین یولونو ایزله‌یه‌رک، گنجدن یاشلیسینا بیر چوخ انسانا آنا دیلینی، وطن دیلینی، تورکجه‌نی علمی شکیلده اؤیره‌دن فداکار بیر اؤیرتمن میثالی، یوزلرجه بلکه ده مینلرجه اؤیرنجی یئتیشدیرمیشدیر. بو سطیرلری یازان و بوگون وارلیق درگیسی‌نین باش ادیتورو اولاراق چالیشان محمدرضا هیئت ده بو بؤیوک اؤیرتمنین مکتبینده یئتیشن شخصلردن بیری‌دیر.

بوتون بونلاری و سایی‌لابیله‌جک بیر چوخ خیدمتی دقته آلاراق، هم وارلیق درگیسی، هم شخصیم هم ده میلّت اولاراق بو شریف عالیمی و اوستادی آنماغی، اونون حاقیندا یازیلار یازماغی و یاییملاتماغی اؤزوموزه بورج بیلدیک. بو بورجو قیسما ده اولسا اؤده‌مک اوچون اونو یاخیندان تانییان، اونون مکتبینده درس گؤرن، اونونلا خاطیره‌سی اولان و یا اونو آراشدیران شخصلرله ارتباطا گئچه‌رک، یازیلار ایسته‌دیک. قیسیتلی بیر زامان آییرابیلمه‌میزه باخمایاراق،

چوخ سایيدا یازی بیزه چاتدیریلدی و امینیک کی، داها چوخ فرصت اولسایدی بیر چوخ یازی دا الیمیزه چاتاجاقدی. بوندان سونرا گله‌جک اولان یازیلار و خاطیره‌لر ده، البته کی، درگیمیزین بیر سونراکی سایيلاریندا نشر ائدیله‌جکدیر.

یئنه وارلیق درگیسی اولاراق، پروفسور دوکتور زهتابی‌نین دوغومونون ۱۰۳-جو ایلینده آنکارا اونیورسیته‌سی ایله بیرلیکده بیر آنما تؤره‌نی دوزنله‌مه‌یه و بو اؤزل سایینی تؤره‌نه قاتیلانلارلا پایلاشماغا قرار وئردیک. بو تؤره‌نین خبرینه ده بیر سونراکی سایيمیزدا گئنیش یئر وئریله‌جکدیر.

بو وسیله ایله بیلیمسل یازیلاری، خاطیره‌لری و یا گؤندردیکلری رسیملرله بو سایی‌نین حاضیرلانماسیندا امگی گئچن هرکسه تشکورلریمیزی بیلدیریر، بؤیوک اوستادیمیز مرحوم دوکتور زهتابی‌یه اولو تانریدان رحمت دیله‌ییریک. یئری اوچماق، یولو گئدرلی اولسون!

دوکتور محمدرضا هیئت

وارلیق درگیسی باش ادیتورو

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 9-15
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

سون گؤروش؛ ابدی وداع

● **اکبر آزاد** [1]

سایین دوکتور محمدتقی زهتابی (کیریشچی) تزه‌جه خاریج سفریندن گلمیشدیلر. بیزلری، یعنی جناب مهندس حسن راشدی؛ جناب دوکتور حسین محمدخانی (گونئیلی) و منی (اکبر آزاد) گؤروشه چاغیردیلار. بیز چاغیریش وعده‌سینده، تهران‌ین انقلاب مئیدانی هنده‌ورینده، تعیین اولموش گؤروش یئرینه گئتدیک. گؤروشوب سلاملاشدیقدان سونرا اوتوروب دانیشدیق. بیز سوروشدوق؛ دوکتور بگ جاوابلادیلار. بعضاً ده بیز سوروشمادان اؤزلری اؤزل بیر موضوعنو ایضاح ائدیردیلر. گله‌جک باره‌ده بؤیوک اومید ایله اطرافلی دانیشیردیلار. تاکید ائدیردیلر، گرک تام انرژی و گوجوموزله حاضیرلاشاق، یاخین گله‌جکده جیدّی چالیشمامیزا احتیاج اولاجاق!

او گؤروش اوچ- دؤرد ساعات چکدی. وداعلاشدیغیمیز زامان دوکتور بگ هره‌میز بیر قلم سووغات اولاراق پای وئردی. من او قلمی، مورکبّی قورتارانا قدر ایشلتدیم، یازدیم. مورکبّی قورتارمیش قلمی بئله آتماغا الیم گلمیردی. اوزون مدت ائله گؤز قاباغیندا ایدی.

وداعلاشاندا بیر داها تاکید ائتدیلر تئزلیکله یئنیدن گوروشمه‌لی‌یک! او گون بیزه دئمه‌دی شبیستره (چؤستره) گئده‌جکلرینی. آنجاق بیر- ایکی گون سونرا شبیستردن خبری، وای خبری، اؤلوم خبری گلدی!

---

[1] *وارلیق* درگیسی یایین قورولو اویه‌سی، آراشدیرماجی.

حقیقتاً اینانابیلمیردیک! اساساً اینانماق دا اولموردو. ایکی- اوچ گون اؤنجه تهران‌دا گؤروشموشدوک! ساغ-سلامت؛ صاف- چیللە اؤز آیاغی اوستونده بؤیوک اومیدله گله‌جکدن دانیشیردیلار. ایندی وای خبری شبیستردن گلمیشدی.

ایناماق ایسته‌مه‌سه‌ک ده خبری وئرنلر موثق و موجّه آداملار ایدیلر...

ایسته‌مه‌دن بُهت- حئیرته دالدیق. اؤزوموزله شبیستر آراسیندا انگین بیر بوشلوق دویوردوق!

هر حالدا دوستلارلا قرارلاشیب شبیستره (چؤستره) دوغرو یولا دوشدوک. گئتمه‌دن دوکتورون یاشامی حاقدا بیر یازی حاضیرلادیم. بو یازی‌نین ماتریاللاری‌نین بیر حیصه‌سینی دوکتورون زهتابی اؤزلری یازمیشدیلار؛ بیر حیصه‌سینی ده دوکتور گونئیلی‌دن آلیب (دوکتور زهتابی‌نین یاشام شرحی‌نین بو حیصه‌سینی ده اؤزلری سؤیله‌میشدیلر) تلفیق و ترکیب ائدیب آرتیرمالارلا کیچیک بیر جزوه کیمی "چیچکلر قورولوشو" آدییلا چاپ ائتدیردیم. چاب اولموش جزوه‌لری اؤزوموزله شبیستره آپاریب؛ اورایا گلنلر آراسیندا پایلادیق.

سونرالار چوخلاری تکرار بو یاشام شرحینی مختلف یئرده یازیب یایدیلار آنجاق اغلب هارادان گؤتوردوکلرینی دیله گتیرمه‌دیلر. هر حالدا دوکتورون اؤلومونون علّتی بارده فرقلی فیکر و دوشونجه‌لر اورتایا چیخمیشدی.

زنجیرله‌مه جینایتلر (قتل‌های زنجیره‌ای) زامانی ایدی، چوخلاری معتقد ایدیلر امنیتی قوّه‌لر آراسیندا "اؤز باشینالیق" ائدن شخصلر دوکتورو اؤلدوروبلر و...

محکمه حکیم‌لیگی (پزشکی قانونی) طبیعی اولاراق سکته ائتدیگینی بیلدیرمیشدی. سونرالار زنجیرله‌مه جینایتلرین سیرّی آچیلدی. او زامانلار دوکتور زهتابی‌نین ایل دؤنوموندە "چیچک‌لر قورولوشو" خامنه‌ای‌لر حسینیه‌سینده بیر خاطیره مراسیمی قورماغا چالیشیردی. قزئته‌لرده چاپ ائتدیرمک اوچون فارسجا بیر اعلان حاضیرلادیق. اعلانین الیازما متنینی بیر خبر کیمی چاپ اولماق اوچون من اؤزوم ۶-۵ اصلاحاتچی قزئته‌نین اداره‌سینه آپاردیم. هئچ بیریسی مراسیمین خبرینی چاپ ائتمه‌یه حاضیر اولمادی. حتّی *مشارکت* قزئته‌سینه باش ووردوم (مشارکت پارتیسی‌نین اصلی اورقانی)؛ قزئته‌نین مختلف سیاسی؛ اجتماعی؛ هنری؛ فرهنگی و... بولؤملری‌نین سورواملو مودورلرینه بیر-بیر مراجعه ائتدیم. سونونجو سورواملو مودور منی قبول ائتدیکدن سونرا بئله بیر سؤز دئدی:

"سن قزئته‌نین اداره‌سینه گلدیگیندن ایندییه قدر سنه دقت ائدیرم؛ گؤردوم مختلف شخصلره مراجعه ائتدین! قوی من سنی راحات ائدیم؛ بیز بئله بیر قرارا گلمیشیک کی، آذربایجان و آذربایجانلیلارین باره‌سینده خبر و مطالّب چاپ ائتمه‌یه‌ک."

من دیسکینن کیمی اولسام دا او شخصدن تشکور ائتدیم:

"چوخ ساغ اولون! نه یاخشی کی؛ بونو دئدینیز! معلوم اولور هله آذربایجان و تورکلره "مشارکت" سیراسی یئتیشمه‌یی‌بدیر و... "

او بیر تَهَر منیم سؤزومو تصدیق ائتدی. من ایسه وداعلاشیب *مشارکت* قزئته‌سی‌نین اداره‌سیندن چیخدیم....

هر حالدا دوکتور محمدتقی زهتابی (کیریشچی) فوت ائتمیشدیلر. بو حادثه گونئی آذربایجان تورکلری‌نین میلّی حرکاتی اوچون بؤیوک بیر ایتکی ایدی.

او گونئی آذربایجان تورک میلّتی‌نین میلّی کیملیگه دؤنوش حرکاتی‌نین دوشونجه و عمل ساحه‌سینده‌کی اؤنملی رهبرلریندن بیری ایدی...

هله ده اونون دوشونجه‌لری و چالیشما طرزی بیر چوخ آذربایجان میلّی فعالی‌نین یول گوستریجیسی‌دیر.

بورادا آرتیرماق لازیم‌دیر؛ اساساً ایران تورکلری و اؤزللیکله آذربایجان تورکلری‌نین معاصر اویانیشی و میلّی کیملیگه دؤنوش حرکاتیندا بیر چوخ دوشونر، بیلگین و مبارز انسانین اؤنملی رولو و تاثیری اولموشدور. او جمله‌دن:

رحمتلیک اوستاد تبریزلی علی.

معاصر آذربایجان تورک میلّی حرکاتی بیر اعتبارا اونون چالیشماری ایله باشلانیر. "دیل و ادبیات" کیتابی اونون دوشوجه‌لرینی احتیوا ائدیر.

سونرا اوستاد یحیی شیدا و تبریزده نشر ائتدیگی *فروغ آزادی* قزئتی‌نین تورکجه صحیفه‌سی، هابئله "ادبیات اوجاغی" مجموعه‌سیندن آد آپارماق اولار.

داها سونرا قوجامان بیلگینلر سایین دوکتور جواد هیئت، دوکتور محمد تقی زهتابی، دوکتور محمدعلی فرزانه، دوکتور حمید محمدزاده، کریم مشروطه‌چی (سؤنمز)، علی کمالی، دوکتور حمید نطقی، علیرضا صرافی، عزیز محسنی، حسن راشدی، حسن مجیدزاده (ساوالان)، دوکتور حسین محمدخانی (گونئیلی)، دوکتور بیگدیلی، تیمور پیرهاشمی، اسماعیل هادی و باشقالاریندان آد چکمک اولار. بو اوستادلارین هر بیریسی میلی کیملیگه دؤنوش حرکاتیندا اؤزل سبک و شیوه صاحیبی اولسالار دا *وارلیق* درگیسی‌نین چئوره‌سینه توپلاشاراق بیر چوخ گنجلرله بیرلیکده سون ایللره‌دک داواملی چالیشاراق ایران‌دا یاشایان تورکلرین و اؤزللیکله آذربایجان تورکلری‌نین دیل، ادبیات و میلی کیملیگه دؤنوشو اوغروندا «وارلیق مکتبی»نی یاراتمیشدیلار.

وارلیق درگیسنده قلم چالان ایلکین قوجامان اوستادلارین بیر چوخو زامان سوره‌جینده و تدریجله وفات ائتدیکدن سونرا و اؤزللیکله سایین دوکتور جواد هیئت باکی‌دا حیاتینی دگیشدیکدن سونرا *وارلیق* درگیسی‌نین گنج وارثی یعنی دوکتور محمدرضا هیئت مختلف

دلیللره گؤره آنکارایا کؤچدو، نتیجه‌ده *وارلیق* درگیسی ده آنکارایا کؤچدو. ایندیلیکده ده آنکارادا نشر اولماقدادیر.

عینی حالدا *وارلیق* درگیسی‌نین بیر نئچه یازیچیسی چالیشدیلار (ایذینلری اولمادان) *وارلیق* درگیسی‌نین نشرینی تهران‌دا داوام ائتدیرسینلر. بئله بیر تشبثون داوامیندا چوخ آز بیر زاماندا "آنا وارلیق" آدیندا بیر درگی‌نین انتشاری اوچون تهران نشریات دایره‌سیندن یئنی مجوز آلیب نشره باشلادیلار.

آذربایجان تورکلری‌نین میلی کیملیگه دؤنوش حرکاتی‌نین اؤن سیراسیندا مختلف سبک و شیوه‌یه صاحیب اولان چالیشقان بیلگینلرین اشتراکی اولموشدور. او جمله‌دن یورولماز یازیچی، تدقیقاتچی، مصحح، ژورنالیست و شاعیر دوکتور حسین محمدزاده صدیق (دوزگون).

دوکتور صدیق گنجلیک زامانلاریندان صمد بهرنگی و باشقا دوستلاری ایله یاناشی آذربایجان کندلرینده معلیم‌لیکله باشلایاراق آذربایجان تورک میلّی کیملیگینه دؤنوش حرکاتیندا اؤنملی رول ایفا ائتمیشدیلر. پهلوی سولاله‌سی یئنیلدیکدن سونرا آردیجیل اولاراق *یولداش*، *یئنی یول*، *انقلاب یولوندا* آدلی درگیلری نشر ائتدیرمیشدیر.

ساییین دوکتور مرتضی مجدفر، دوکتور فیروز رفاهی، دوکتور محمدرضا کریمی و داها بیر چوخلاری ادبی- مدنی فعالیتلرده دوکتور صدیق‌له امکداشلیق ائتمیشدیلر.

بوندان علاوه ساییین دوکتور صدیق (دوزگون) یورولمادان مختلف بؤلگه‌لرده بیلیم یوردلاریندا آذربایجان تورکجه‌سی دیلی و ادبیاتینی تدریس ائتمیشدیلر و بیر چوخ نشریاتدا قلم چالیب، هابئله یوز اوتوزا یاخین مختلف کیتابلاری دا یایینلایاراق آذربایجان تورکجه‌سی ادبیاتی اوغروندا اؤنملی رول ایفا ائتمیشدیلر.

بو گون اونون اؤیرتدیکلری اساسیندا یئتیشمیش یوزلرجه شاگیردی و اوزللیکله اوغلو دوکتور ائلدار صدیق اونون یولونو داوام ائتدیریرلر.

هابئله قوجامان تدقیقاتچی، لوغتچی مختلف سؤزلوک کیتابلارینی حاضیرلاییب چاپا وئرن اوستاد بهزاد بهزادی *ائل دیلی و ادبیاتی* هابئله *آذری* درگیلرینی نشر ائتمیشدیر و بیر چوخ محقق، یازیچی و شاعیری اؤز چئوره‌سینه توپلامیشدیر. اوجمله‌دن دیر اکبر صالحی؛ دوکتور حسن ریاضی؛ مصطفی رزاقی؛ کاووس نصیری و...

سونرالار جناب بهزاد بهزادی فوت ائتدیکدن سونرا دوکتور حسن ریاضی و داها سونرا اونون گنج اوغلو دوکتور حسین ریاضی *"آذری* نشریه‌سی‌نین انتشارینی داوام ائتدیردیلر.

بونو دا قید ائتمک لازیمدیر کی، درگی‌نین "آذری" آدینا بیر چوخلاری اعتراض ائتمیشدیر. اوستاد بهزادی "آذری" آدی‌نین باره‌سینده دئییردیلر بو آد بیر جور تحمیل اولوبدور. یوخسا ارشاد اداره‌سی قبول ائتسه حاضیرام بو آدی دگیشم و...

بونلاردان علاوه آذربایجان میلی حرکتی‌نین گلیشمه‌سینده بیر چوخ شاعیر، یازیچی و تدقیقاتچی‌نین هابئله بیر چوخ NGO و اویرنجی تشکیلاتلاری‌نین دا ده دقته لایق روللاری اولموشدور.

هابئله *یول*، *دیلماج*، *بایرام* و... درگیلری‌نین و *سهند*، *اسلامی بیرلیک*، *نوید آذربجان*، *شمس تبریز*، *امید زنجان* و... کیمی قزئته‌لرین ده اؤز نووبه‌لرینده اؤنملی تاثیرلری اولموشدور.

ماراقلیسی بوراسینادیر کی، بو نشریاتین بعضیسی آذربایجان میلی حرکتی‌نی کونترول ائتمک اوچون بعضی دولت اورقانلاری طرفیندن یاییلیردی؛ آنجاق عملده اونلارین آماجلاری‌نین عکسینه چئوریلیردی.

دوکتور محمد تقی زهتابی (کیریشچی) یوخاریدا سادالادیغیم جریانلارین بیر چوخو ایله ایش بیرلیگی آپارمیشدیلار. او یورولمادان مختلف شهرلره سفر ائدیب، مختلف بیلیم یوردلاریندا آذربایجان تورکجه‌سی دیلی و ادبیاتینی، آذربایجان تاریخینی تدریس ائدیردی و آذربایجانلی تورکلرین میلی کیملیگی حاقیندا دانیشیردی.

دوکتور زهتابی آذربایجان تاریخی، ادبیاتی و کیملیگی ایله ایلگیلی چوخلو کیتابلارین مولیفی اولموشدور. او جمله‌دن ایکی جیلدلیک ″ ایران تورکلری‌نین اسکی تاریخی″ کیتابی.

بو کیتاب عمومیتله آذربایجان تورکلری آراسیندا و اؤزللیکله آذربایجان میلّی فعاللاری آراسیندا، میلّی کیملیگه دؤنوش اوُغروندا بؤیوک بیر دالغا یاراتدی. نئچه دفعه چاپی بیتدی و یئنیدن چاپ اولوب یاییلدی.

نئجه کی، رحمتلیک سایین دوکتور جواد هیئت‌ین ″سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی″ آدلی کیتابی دفعه‌لرله چاپ اولوب یاییلدی و مثبت بیر دالغالار یاراتدی.

آذربایجان تورکلری‌نین اؤز میلّی کیملیکلرینه دؤنوش حرکاتی آددیم- آددیم گلیشمیشدیر. مثلا ایلک آددیملاردا ایران آنایاساسی‌نین اون بئشینجی ماده‌سی‌نین ایکینجی یاریسی‌نین اجراسینی مطالبه ائدیرلر. یعنی تورکجه‌نین مکتبلرده تدریس اولماسینی مطالبه ائدیردیلر.

ایندی بیر چوخلاری آذربایجان تورکجه‌سی‌نین مکتبلرده تدریس اولونماسینا قناعت ائتسه‌لر ده، بیر چوخ میلّی فعال دا فدرالیسم و یا استقلال اوغروندا فعالیت ائدیرلر.

میلّی فعاللار ایلک آددیملاردا ″تورک″ و یا ″آذری″ آدلاندیرمانین فرقینده دئییلدیلر. حتّی دوکتور زهتابی ده بعضی ایلک یایدیغی کتابلاریندا آذربایجان تورکلرینی آدلاندیرماق اوچون ″آذری″ ترمینینی ایشلتمیشدیر. آنجاق میلّی کیملیک اوغروندا جریاندا اولان مبارزه گئنیشلنیب درینلشدیکدن سونرا میلّی مبارزه‌نین اؤنجولری، او جمله‌دن دوکتور زهتابی ″آذری″ اصطلاحی‌نین قوندارما و سهو اولدوغونا تاکید ائده‌رک، تورک آدینی و تورک کیملیگینی ساوونوب مدافعه ائتمیشدی.

دوکتور زهتابی‌نین "ایران تورکلری‌نین اسکی تاریخی" آدلی کیتابی بو گلیشمه‌یه شاهددیر.

ارشاد اداره‌سی اوُزون بیر مدت بو کیتآبین چاپینا مانع اولوب رسمی چاپینی یاساق ائتمیشدیر.

بیر گون دوکتور زهتابی "اندیشه نو" یایین‌ائوینه باش ووردوغو زامان من ده اورادایدیم. گؤروشوب دانیشدیق. دوکتورون ایشی بیتدیکدن سونرا بیرلیکده دانیشا - دانیشا اورادان چیخدیق. یولدا "ایران تورکلری.نین اسکی تاریخی" کیتابی‌نین ایلکین نوسخه‌سینی چانتاسیندان چیخاریب منه گؤسترردی.

کیتاب حاقیندا بعضی ایضاحلار وئردی. دانیشیق آراسی بیر ورقه‌نی گؤسترردی. "ایران تورکلری‌نین اسکی تاریخی" کیتابی ایله باغلی ارشاد اداره‌سی‌نین رسمی نظری ایدی.

بئله یازمیشدی: "چاپ اولا بیلمز؛ یاساق دیر."

چوخ تاسف‌لندیم.

دوکتور بگ دئدیلر؛ بیر نئچه آی کئچسه بیر داها چاپ اجازه.سی آلماغا چالیشاجاغام.

دوکتور زهتابی یورلماندان چالیشیردی و نهایت رسمی یایین اجازه‌سینی آلا بیلدی.

ائله او دانیشیقدا "ایران تورکلری‌نین اسکی تاریخی" کتابینی واراقلایاندا گؤزوم "جیحون" سؤزجوگونه ساتاشدی. جناب دوکتورا سوال وئردیم:

"نییه "جیحون" سؤزجوگونو جیم "ح" ایله یازیبسینیز؟

سوروشدولار: بس نئجه یازیلمالی‌دیر؟

دئدیم : جیحون = جیهون = جئیهون اگر "هون چایی" معناسیندایسا، ایکی گؤزلو "هـ" ایله "جئیهون" یازیلمالی‌دیر. آرا وئرمه‌دن دئدی‌لر: هه- هه دوغرودور و بو حاقدا بحث سونا چاتدی.

دوکتور زهتابی همیشه ملی فعاللارا توصیه ائدردی: چالیشین آنا دیلیمیزین قرامرینی مکمل اؤیره‌نین و....

نهایت دوستلارلا بیرلیکده شبیستره چاتدیق! بیر باشا دوکتورون ائوینه گئتدیک. یئرلی تاکسی‌لرین سوروجولری دوکتورون ائوینی تانییییردیلار. بیر چوخ میلّی فعال بیزدن اؤنجه یئتیشمیشدیلر. دوکتورون باجی‌اوغلوسو سایین مهندس اقدسی بیزی قارشیلادی.

دوکتورون ائوینده هر شئی نظم و ترتیبله اؤز یئرینده ایدی، چالیشما ماساسی دا مرتب ایدی. دئییردیلر اوتوردوغو صندلین کناریندا یئره ییخیلیب فوت ائتمیشدیر.

نهایت دوکتورون جنازه‌سی دفن اوچون حاضیرلانیب و گنجلرین چیگنینده مزارلیغا دوغرو آپاریلدی. جنازه‌نی مشایعت ائدنلر دوکتور زهتابی‌نین جنازه‌سینی، اسلامی- میلّی شعارلاری سسلندیره‌رک، تام انتظاملا مزارلیغا قدر تشییع ائتدیلر.

بو آرادا شبیسترین پولیسی کیمسه‌یه مزاحم اولمادان جنازه‌نی مشایعت ائدنلرله یاناشی شبیسترین مزارلیغینا قدر گلدی.

دوکتور زهتابی‌نین جنازه‌سی مزارا قویولدوقدان سونرا بیر فعال ماوی بیر بایراغی گتیریب جنازه‌نین اوزرینه سردی. اورادا اولان جمعیتدن بیر نئچه‌سی نوبه ایله بیر نئچه بئل تورپاق مزارا تؤکوب، قبری تورپاقلا دولدوردولار. داها سونرا دانیشیقلار و شعر اوخومالار باشلادی. مهندس حسن بگ راشدی ایله من آپاریجی ایدیک؛ هم بعضی صحبتلری دانیشیردیق هم ده دوستلاری نوبه ایله چیخیش ائتمک اوچون دعوت ائدیردیک.

سس گوجلندیریجی اولمادیغی اوچون اوجادان دانیشماغا مجبور ایدیک؛ بوغازلاریمیز زورا دوشوردو.

مراسیمین بیر حیصه‌سینده بیر پولیس بیزه یاخینلاشیب، پولیس ماشینی‌نین سس‌گوجلندیریسیندن استفاده ائتمه‌یی اؤنردی؛ تردیدیمیز اولسا دا قبول ائتدیک.

من اؤز دانیشقلاریمین بیر حیصه‌سینده شبیسترلی شاعیر میرزه علی معجزدن آد چکیب اونون حاقیندا و دوکتور زهتابی‌نین بو شاعیرین اثرلرینی توپلاماق اوچون چکدیگی زحمتلرله باغلی چیخیش ائتدیم.

بو آرادا بیر نفر شیسترلی منه یاخینلاشیب یاواشجا قولاغیما دئدی:

"میرزه علی معجز شبستردن سورگون ائدیلندن ایندییه قدر کیمسه شبسترده اونون آدینی بو جور علنی، عموم حضوروندا چکمه‌میشدیر. سن تیلسیمی سیندیردین....!

مراسیمین سونونا قدر شعر اوخویانلار و دانیشانلار پولیس ماشینی‌نین سس‌گوجلندیریسیندن استفاده ائتدیلر و مراسیم دینجلیکله سونا چاتدی.

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 17-20
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

پروفسور دوکتور محمد تقی زهتابی
میثلی آز گؤرولن فداکار انسان!

● **حسن راشدی**[1]

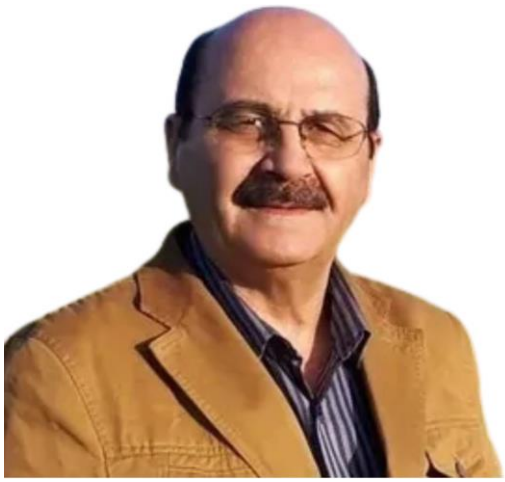

دوکتور زهتابی‌نین آدینی ائشیدنده میلّی وارلیغیمیز یولوندا داغ اراده‌لی، دنیز بیلیکلی و توفان حرکتلی انسان گؤزومون قاباغیندا جانلانیر!

بلکه بیر پاراقراف یازی ایله دوکتور زهتابی‌نین وطنیمیز یولوندا نه قدر فداکار اولدوغونو گؤسترمک چوخ دا چتین اولماسین:

«او ۱۹ ایل، یعنی ایران‌دا پهلوی رژیمی دئوریلیب انقلاب غلبه قازانماندان سونرا، یعنی ۱۳۵۸-جی ایلین تیر آیینده گونئی آذربایجانا دؤندوکدن سونرا ۱۳۷۷-جی ایل و دی آی‌نین بیرینجی گونه قدر، داها دوغروسو وفات ائتدیگی گونه کیمی ایکی اولادی و حیات یولداشیندان اوزاق، تک و یالنیز یاشادی؛ آما هئچ زامان تک و یالقیز اولمادی! چونکو او تبریز بیلیم یوردو، اورمو، تهران و باشقا شهرلریمیزده حتی ائولرده مختلیف یوللارلا گنجلریمیزه اؤیرتمنلیک ائدیب اونلارا دوغما دیلیمیز، حقیقی و دوزگون تاریخیمیز، کیملیگیمیز و ادبیاتیمیزی درس وئردی!»

او بؤیوک انسان بوتون وارلیغی ایله یالنیز ملّتی اوچون یاشادی؛ اؤزو اوچون هئچ یاشامادی!

---

[1] *وارلیق* درگیسی یایین قورولو اویه‌سی، آراشدیرماجی. ایمیل: rashidi54@yahoo.com

وار قوه‌سی ایله چالیشیردی بیر ملّتین وارلیغی اوچون، بوچالیشمادا گئجه-گوندوز تانیمیردی؛ وارلیق تاریخیمیزی یازدی، ۷۰۰۰ ایللیک وارلیغیمیزی، او دا دوغما دیلیمیزده!

"ایران تورکلری‌نین اسکی تاریخی" کیتابی بیر دؤنوش نقطه‌سی اولدو تاریخیمیزده. یاشاییشی ان ساده انسانلارین یاشایشی کیمی ایدی. آما بو ساده یاشایان انساندا نه قدر یوکسکلیک، نه قدر بؤیوکلوک، نه قدر اراده، نه قدر اینام و درین بیلیک و معلومات وار ایدی؟!

یاشی‌نین چوخلوغونا باخمایاراق بیر گنج کیمی چالیشیردی. بیلیرم اونو یاشادان، اونو بو قدر حرکته گتیرن چیگینلرینده حسّ ائتدیگی آغیر میلّی وظیفه ایدی.

او، میلّتی‌نین آغریلارینی، آجیلارینی، تحقیرلرینی بوتون وارلیغی ایله حیسّ ائدیردی، او اؤزو اوچون یوخ میلّتی اوچون یاشادی؛ بو سؤز بیر تعارف دئییل؛ بیر حقیقت، بیر گرچکدیر!

گنجلیک چاغلاریندا قوزئی آذربایجان‌دا و باکی شهرینده بیلیم‌یوردو (دانشگاه) تحصیلینی بیتیردیکدن سونرا استالین‌ین کومونیست پارتیسی تعلیماتینا یوخ، اؤز میلّتی‌نین آلین یازیسینا اینانديغیندان دولایی سیبیریایا سورگون ائدیلدی؛ یاری یاشدا غربت اؤلکه‌لرده، او جمله‌دن عراق‌دا یاشاماغا مجبور اولدوغو حالدا اورادا دا عراق تورکلرینه (تورکمنلره) آنا دیلیمیزی درس دئدی؛ ۵۶ یاشیندا وطنه دؤندوکدن سونرا دا دؤرد ایل ده ایران‌دا زیندان چکدی و عـؤمرونون قالان ایللرینی تک یاشادی. آما هئچ زامان تکلیکده قالمادی، چونکو اونو سئونلر و دنیز دولو علم و بیلیگیندن فایدالانماق ایسته‌ینلر اونا بوش زامان قویموردولار!

میلّتینی سئوَن انسانا تکلیگین معناسی یوخدور؛ معنوی اوغول- قیزلاری همیشه اطرافیندا ایدیلر؛ هر بیر شهره آیاق قویوردوسا حضوروندان فایدالانماغا تله‌سن انسانلار چئوره‌سینی آلیر و عِلم و بیلیگیندن فایدالانیردیلار. چوخلو اؤیرنجیلر تربیت ائتدی، او دا هانسی شرایط و دورومدا؟

بوگون، اونون یازدیغی " ایران تورکلری‌نین اسکی تاریخی" کیتابی آرتیق بیر تمل کیتاب اولوبدور. گوندن- گونه استناد ائتدیگی سندلر ده داها آرتیق تثبیتلشیر.

بو کیتاب آذربایجان و ایران تورکلرینه بیر هویّت سندی اولدو؛ کیتاب چاپ اولدوقدا، تاریخی یالنیز آریالاردان بو طرفه ترسیم ائدن آریاپرست شوونیست‌لرین یوخوسو قاریشدی. او یازدی، یاراتدی، فداکارلیق درسی وئردی و میلّتی‌نین اورگینده اؤزونه ابدی یئر قازاندی.

پروفسور دوکتور زهتابی بؤیوک انسانی سجیّه‌لره مالیک اولاراق میثلی آز گؤرولن مختلیف تخصصلو عالیم ایدی. او، آذربایجان تورکجه‌سی‌نین و قدیم تورک دیلی‌نین اوزمانی اولاراق قدرتلی شاعیر و قلمی گوجلو یازیچی و تدقیقاتچی ایدی؛ عین حالدا آدلاری چکیلن تخصصلردن علاوه عؤمرونون سون ایللرینده دیلیمیزین دوزگون و یوکسک سویّه‌ده تاریخینی یازماقلا گؤستردی کی، عینی زاماندا مهارتلی تاریخ متخصصی ایمیش.

دوکتور محمد تقی زهتابی "ایران تورکلری‌نین اسکی تاریخی" کیتابینی یازماقلا تورکلرین، خصوصیله ایران‌دا یاشایان تورکلرین دیل تاریخی حقّینده یئنی بیر ایز بوراخدی. او، شرق و غرب عالیملری‌نین دیل تاریخی حاقّیندا یازدیقلاری اثرلرینی گئنیش سویّه‌ده و دریندن مطالعه ائدیب دونیا مدنیّتی‌نین تمل داشینی قویان سومرلرین دیلی ایله دیلیمیزین بیر کؤک و بیر اؤلچوده اولدوغوندان و هله آریایی‌لرین ایران اراضیسینه کؤچدوکلریندن نئچه مین ایل قاباق تورک کؤکلو خالقلارین آذربایجان‌دا یاشادیقلاریندان نئچه طرفلی و گوجلو سندلر ارائه ائتدی.

بؤیوک بیلگین بو کیتابینی یازماقلا هویّت بحرانینا دوچار اولانلاری بو بحراندان چیخارتدی. شوونیستلرین و پهلوی‌چیلرین تورکلره یازدیقلاری قوندارما تاریخینه سون قویاراق دیلیمیزین ایران‌دا ۷۰۰۰ ایللیک تاریخینی اوزه چیخاردیب تاریخلری هخامنش شاهلاریندان باشلایان و ۲۵۰۰ ایللیک تاریخه فخر ائده‌نلرین آلتین رؤیالارینا سون قویدو!

علمی‌نین درینلیگینه و یاشی‌نین چوخلوغونا باخمایاراق یئنی نسیل ایله اوتوروب- دورماغی، اونلارین چیگین‌لرینده اولان آغیر میلّی وظیفه‌لر اوزرینده مباحثه‌لره گیریشمه‌یی ضروری گؤردو؛ او، وار قوه‌سی ایله بیر میلّتین وارلیغی و هویتی اوچون چالیشدی. عؤمرونون سون دقیقه‌سینه قدر ده چالیشمادان دایانمادی.

دوکتور زهتابی‌نین اوتوز جیلددن چوخ شعر، حیکایه و دیلیمیزین قرامری حاقّیندا یازدیغی قیمتلی کیتابلاریندان علاوه اونون یالنیز «ایران تورکلری‌نین اسکی تاریخی» کیتابینی مطالعه ائدَن هر بیر کس دریندن اینانیر کی، بو بؤیوک عالیـم آذربایجان خالقی یانیندا و تورک دونیاسیندا ابدی یاشایاجاقدیر.

ابدی یاشاییشا مالیک اولا بیلن انسانلار عمومیتله عادی انسانلار کیمی یاشاماغا قناعت ائتمزلر، پروفسور زهتابی‌نین دا خصوصی یاشاییشی بئله اولموشدو.

۱۳۷۷-جی ایل سه‌شنبه گونو دی آیی‌نین بیرینجی گونو دوکتور زهتابی‌نین اؤلوم خبری بیر گونون ایچینده بوتون شهرلره یاییلدی. ادبیّات سئورلرین هامیسی بو آجی خبری ائشیتدی، اورکلر کؤورلدی، گؤزلر یاشاردی!

پنجشنبه، دی آیی‌نین اوچونجو گونو تورپاغا تاپشیریلاجاغینی هامی بیلدی. تهران‌دان، اورمیه‌دن، زنجان‌دان، اردبیل‌دن خصوصی ایله تبریزدن بوتون ادبیّات سئورلر گلمیشدیلر، بیر گون عرضینده بو آغیر ضایعه اوغروندا آنا دیلده اوزون پارچالاردا پلاکاردلار یازیلمیش و شبستره گتیریلمیشدی. هر شهردن، هر منطقه‌دن اورک سؤزلر سؤیله‌نیلمیشدی؛ آذربایجان‌ین فداکار اوغلو حاقّیندا.

عظمتلی تشییع جنازه زامانی، شبستر اهالیسی اوّلده ائله تصور ائتمیشدی عراق- ایران ساواشیندا دؤلت طرفیندن شهید اولانلارا حاضیرلانان مراسیمدیر بوگون، یالنیز یازیلان پلاکاردلار تامامی ایله تورکجه ایدی!

او گون شبستر اهالیسی بئله بیر فضانی گؤردوکده نه قدر بؤیوک بیر انسانی ایتیردیگینی یئنیجه باشا دوشموشدو!

آذربایجان‌ین سارسیلماز و فداکار اوغلو پروفسور دوکتور محمد تقی زهتابی، پنجشنبه دی آی‌نین اوچونجو گونو، ۱۳۷۷- جی هجری گونش ایلی (۲۴ دسامبر ۱۹۹۸ میلادی ایل)، اؤز سئونلرینی درین ماتمده غرق ائده‌رک تورپاغا تاپشیریلدی!

اونون جسمی بوگون آرامیزدا اولماسا دا توتدوغو مقدس یول اراده‌لی انسانلاریمیزین دوزگون یولو اولموشدور!

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 21-23
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

«سو دئییبدیر...» شاعیری‌نین آختاریشیندا

● رحمتلی حسن دمیرچی[1]

دوکتور دوزگون جنابلاری‌نین تام تورکجه‌میزده یازیلان *یولداش* آدینی داشییان درگیسی ۱۴۵۸-جی ایلده الیمه چاتدی. درگینی واراقلادیقدا «سو دئییبدیر منه اوّلده آنام آب کی، یوخ...» شعرینی باشا- باش اوخودوقدا ایللر بویو آختاردیغیمی تاپمیش اولدوم. شاعیرین آدینا باخدیقدا "م. شبسترلی" یازیلمیشدی.

شاعیری تاپماق اوچون ایکی دؤنه شبستر شهرینه گئتدیم. چوخلارینا سوروشدوم، آما تاپا بیلمه‌دیم. داها دوغروسو تانییان اولمادی.

اوچ ـ دؤرد آی سونرا عزیز یولداشیم اوستاد محمود شاطریان‌ی معالجه اوچون آلمان اؤلکه‌سینه آپارمالی اولدوق. ایلک اؤنجه ایستانبول شهرینده اؤیرنجی اولان دوکتور احد رستمزاده ایله تانیش اولدوق. ایکی گون سونرا احد بگ برلین شهرینده یاشایان و تحصیلله مشغول اولان حسین آقا اقدسی‌نین آدرسینی بیزه وئره‌رک، یولا سالدی.

برلین شهرینده بیر هفته سونرا حسین آقا اقدسی ائوینده موسیقی گئدیشاتیندا «سو دئییب دیر.....» شعرینی بیزیم اوچون اوخودو. من ده شاعیرین کیم اولدوغونو، هاردا یاشادیغینی سوروشدوم.

---

[1] حسن آذربایجان آدی ایله ده مشهور اولان بؤیوک صنعت و کولتور آدامی.

قوهوملاریمیزداندیر دئدی. اؤ بویوک اینسانین شخصیتی و کیم اولدوغونو آچیقلایاراق، آرتیردیر کی، بیر آی اولار تبریز بیلیم یوردوندا آذربایجان تورکجه‌سینی تدریس ائدیرلر. سئوینه‌رک آدرسینی آلدیم. سن دئمه، شبسترده آختاردیغیم شاعیر تبریزده یاشاییرمیش. تبریزه دؤندویوم گونون صاباحی دوکتور زهتابی ایله گؤروشوب، حسین‌ین مکتوبونو اونا وئردیم. بئله‌لیکله ۲۰ ایل سورن آردیجیل یولداشلیغیمیز باشلادی.

تخمیناً بیر ایله یاخین اونیورسیته‌ده تورک دیلینی تدریس ائتدی، سونرا کلاسلار قاپاندی. دوکتور زهتابی ایران‌ین دورومویندان آسیلی اولاراق ایران‌ی ترک ائتمک مجبوریتینده قالیر. آما تاسفله سینیری آشاندا توتوقلانیر و ۴ ایل حبسه محکوم اولور. تازا توتوقلاندا خوی شهرینه گئتدیم، چوخ چتینلیکله بیر قیسا ملاقات ائتدیم.

دوکتور زهتابی دوستاقدان آزادلیغا بوراخیلدیقدان سونرا گؤروشلریمیزین بیرینده اؤنری وئردی کی، آذربایجان ادبیاتی‌نین هوسکارلاری اوچون دیل، شعر، تاریخ اوزره هفته‌ده بیر گون اؤزل کلاسلار قورولسون. بو قیزیل سویو ایله یازیلان سؤز هامینی سئویندیره‌رک، تئزلیکله یئرینی آلیب کلاسلار باشلاندی. بو کلاسلار و یئری مسئله‌سینده بعضی ادبی توپلانتیلارین داوامیندا منیم نظریمده اولان بیر ادبی توپلانتی‌نین کیملر اولابیله‌جگینی گؤز آلتینا توتوب یادداشت گؤتورووردوم.

۱۳۷۱-جی ایلده «اوجاق» اؤنریسینی دوکتور زهتابی‌یه آچیقلایاراق، یادداشت ائتدیگیم یولداشلارین آدلارینی چکدیکده دوکتور اولدوقجا بگه‌نیب آلقیشلادی. بئله‌لیکله واختی اؤلدورمه‌دن بیرینجی ایچ اوتوروم تبریزین یاخینلیغیندا بیر باغدا گئچیریله‌رک، اؤنری بوتون یولداشلارین قبولونا دوشدو. کیملرین نه ایش گؤره‌جکلری آیدینلاشدی. او جومله‌دن قرارا گلدیک پروفسور زهتابی هر اوتورومدا اشتراکچیلار اوچون آذربایجان تاریخی حاقیندا بیلگیلر وئرسینلر. آیریجا اساسنامه یازیلماغی‌نین قراری قویولدو. بو ۱۱ نفرلیک توپلانتی سئوینجلرله باشا چاتدی. بیر نئچه اوتورومدان سونرا اساسنامه یئکونلاشاراق، «آذربایجان مدنیت اوجاغی» یاراندی و اوجاغین آیلیق توپلانتیلاری قراری قویولدو و دوام ائتدی.

۱۵/۰۳/۱۳۸۹

پروفسور زهتابی‌نین دیلینجه

خبر آلساز گیلئیلی‌یم فلکدن
کئچیب عؤمروم فیرتانالی کولکدن
ایشیق دونیا جنت کیمی یوردومدا
درد چولقادی آچیلارکن بلکدن.
دویدوم، نئچون یازیم یاساق دیل یاساق،
باشا دوشدوم یادلار قورموش کلکدن.
عؤمروم بویو قلم یاردیمیم اولدو،
کئچدیم بوتون خوش آرزیدان، دیلکدن.
قارشی دوردوم، یاد اؤنونده سینمادیم،
کئچدیم ائلین سوزگجیندن، الکدن.
خوشلوقلاری قنیم کسدیم اؤزومچون،
یازدیم- یازدیم؛ دوشمز اولدوم بیلکدن.
یاشام بویو بو سوچ قاخینجیم اولدو،
نه‌لر گؤردوم اؤد یاغدیران ملکدن.
فیتنه ملک اوزده گولدو جان دئدی،
تاریخ بویو خنجر ووردو کورکدن.
یاندیم؛ ائلین طالعینه آغلادیم،
حسرت قالدیم بیر یول گولم اورکدن.

حسن دمیرچی
۳۰/۱۰/۱۳۷۷

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 25-27
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

سنی وطنسیزله‌ییب وطن

● **یعقوب تقوی**[1]

او جواهردی، ائلین لوح وجودوندا یاشیر
کؤلگه‌دیر، یوردونا سرحدلری خالقی ایله آشیر
بیل کی، زهتابی یاشیر.

انسانلیق تاریخینده یوکسک شخصیتلرین حاقیندا سؤز آچاندا بو انسانلارین یوز ایلده بیر دونیایا گلمه‌سیندن دانیشیلار. لاکین زهتابی نه تک یوز ایلده بلکه اؤلکه‌لرین تاریخینده یاشانانلارین نادر اولانلارین سیراسیندا گلنلردن بیری‌دیر. اگر اونا تاریخیمیزین، دیلیمیزین پیغمبری آدینی وئریرسک هئچ ده یانیلمامیش اولاریق. او دیلیمیزین عظمتینی، قایدا قانونلارینی، اسلوبونو و دونیا دیللری سیراسینداکی یئرینی آیدینلاتدی و دیلیمیزی لهجه اولاراق خالقیمیزا یانسیدانلارا بو دیلین هانسی سویه‌ده اولدوغونو و فعل آچیسیندان و اکلر واسیطه‌سی ایله سؤز دوزلتمه قابیلیتی‌نین اینانیلماز درجه‌ده گئنیش اولدوغونو گؤسترردی.

زهتابی تاریخیمیزی مین ایللرین توز باسمیش داش یازیلاریندان، گؤمولموش کورقانلاریندان آختاریب، یاییملادیغی کیتابلاریندا خالقیمیزا چاتدیردی. تورک تاریخی‌نین مین ایلدن یئددی مین ایل اؤنجه‌یه دایاندیغینی قایناقلارلا ثبوت ائتدی. او تورک انسانینی یئنیدن کشف ائتدی و ایتیب باتان تاریخیمیزی اراده گوجو ایله جیلالاییب قیزیل واراقلارلا کؤچوروب

---

[1] مهندیس، تبریز.

گئجه-گوندوز چالیشماسی اساسیندا یئنی نسله سوندو. جسارتله سؤزونون اوستونده دایانیب قارشی چیخانلارین بورنونو یئره سورتدو. او زهتابی ایدی. او آجیلار چکه- چکه پولاد اولوب کؤزرمیشدی. سیرادان بیر انسان دئییلدی. او حبسلرده، سورگونلرده بؤیوموشدو. او خالقی‌نین دردینی ایچدن باشا دوشموشدو. سیبری‌ده بوتون ازیلن خالقلارلا یاناشی روس حاکیمتی‌نین چیرکین آسیمیله سیاسیتینی گؤرموشدو. او سؤمورگه سیاستی‌نین نه اولدوغونو و هانسی یوللارلا میلّتلری تام معناسی ایله محو ائتمه سیاسیتینی آنلامیشدی. بیر عؤمور اونون آچاری‌نین دالیسینجا گزمیشدی. سیبری‌دن اؤزبکیستانا، عراق‌دان تورکیه‌یه گئتدیگی هر یئرده ائلی‌نین دردینی دوشونموشدو. سؤزلرینده بونو دؤنه- دؤنه وورغولایاردی. او اؤزبکیستان‌دا اولدوغو زامان اورادا کؤچری عربلری تاپیب و اونلارین دانیشیقلاریندا تورک فعللری‌نین نئجه ایشله‌دیلمه‌سینی آنلاتاردی. او چالیشماقدان، یازیب یاراتماقدان باشقا هئچ بیر شئی دوشونمزدی.

اونونلا ایلک تانیشلیغیم اؤیرنجیلیگیمده تورکیه‌ده اولدوغوم زامان *بیرلیک* قزئته‌سی واسیطه‌سی ایله اولموشدو. میشوولو امضاسی ایله ۱۹۷۴ ایلینده. داها سونرالار دؤندوکدن سونرا دوستلارلا دیلیمیزین، کولتوروموزون و اجتماعی مسئله‌لری اوزرینده چالیشدیغیمیز زامان بو ایش اوچون پروفئسیونل بیریسینه گرک واردیر دئیه دوشوندوک. چوخ ایستکلی دوستوموز حسن آغا آذربایجان پروفسور زهتابی‌دن سؤز آچدی. چوخ سئویندیک. آنجاق نه یازیق کی، حبسده ایدی و آلتی آی گؤزله‌ملی ایدیک. نهایت زامان گلیب چاتدی. او آزادلیغا بوراخیلدی. چوخ سئویندیک. لاکین نئچه آی بیزه قوشولماغا زامان ایسته‌دی. دئییردی وضعیته باخیب اونا گؤره تصمیم توتمالییام. ایلک گؤروشوموز دوستلارلا بیرلیکده آبرسان‌دا منیم اوفیسیمده اولدو. دوکتورون دئییردی کی، من خالقیمیزدا هئچ بیر حاضیرلیق گؤرمورم. بیز گرک دیل، تاریخ، شعر و موسیقی کیمی ساحه‌لرده مدنیتیمیزین اوزرینده ایشه باشلایاق. نئچه گون سونرا ایلک دفعه مدنیت اوجاغی‌نین قورولماسی‌نین بینؤوره‌سی قویولدو و دوکتور «اؤزون گرک قوراسان ایندی اؤز سعادتینی» دئدی. اوجاق پروفسور زهتابی باشدا اولماقلا حسن آغا آذربایجان، حاجی آغا قزاقی، آقای آرش راد و بیر نئچه آیری یوردسئور انسانلا بیرلیکده دؤرد اساس چئوره‌سینده ایشه باشلادی. اساس مسئولیتلری دوکتور زهتابی اوستلندی. دیل و تاریخ کیلاسلارینی قوردو و هفته‌ده نئچه گون آغیر شرایطده شبستردن تبریزه گلیب ائله آبرسان‌دا گنجلره درس وئرمه‌یه باشلادی. گئجه- گوندوزونو بو یولا قویدو. گئجه‌لر درسلرین نوتلارینی حاضیرلاییب سحرلر اؤیرنجیلرله چالیشدی. قیسا زاماندا قیرخدان آرتیق اونیورسینه اؤیرنجیسی و گنج طرفیندن درگی و ژورنال تورک دیلینده حاضیرلانیب یاییملاندی. اونون بوتون ایشلری دوزگون تمللر اوستونده یارانادی. او هئچ بیر زامان "من" دئمه‌دی، "بیز" دئدی و بیر اؤزبک آتا سؤزونو اؤزونه اؤرنک اولاراق اصول گؤتورموشدو: «من منکه زوال، بیز بیزکه کمال». او قیسا بیر زامان ایچریسینده اوندان آرتیق کیتاب چاپا حاضیرلادی کی، اونلاردان اساس اولاراق «تورکلرین

اسکی تاریخی» ایکی جیلده‌دیر. بو کیتاب خالقیمیزین هویتینی، کیملیگینی و وارلیغینی بوتون دونیایا تانیدیردی.

زهتابی ساده‌جه دیل و تاریخ اوزمانی دئییل، عینی زاماندا یوکسک سویه‌لی میلّی شاعیرلریمیزدن بیری ایدی. اونون «پروانه‌نین سرگذشتی» شعر مجموعه‌سی، «تورکجه منیم سس بایراغیم» و آیری- آیری شعرلری بونون آیدین گؤسترگه‌سی‌دیر. او ناظیم حکمت کیمی بؤیوک شاعیر و یازارلارلا آیاق اولوب و هر ساحه‌ده اوزمانلیق درجه‌سینه چاتمیشدی. لاکین بوتون بونلارا باخمایاراق او چوخ متواضع، متین و غایت دقتلی عینی حالدا صبیرلی بیر انسان ایدی. هر هانسی بیر سوال و یا خود اشکال سوروشولدوغو زامان ساعاتلارجا اونو جاوابلاندیرماغا وقت صرف ائدردی. گنج چاغلاریمدی. شعر ساحه‌سینده اوندان سورغولاریم اولدو و بیر نئچه شعر اوخودوم. منیم دفتریمی آلیب نئچه گونلر اونون اوزرینده چالیشیب بوتون نقصانلاری قورشون قلم ایله ایضاح ائتمیشدی. او یاشدا عالیمین اونلارجا مشغله‌سی ایله بو ایشه قول قویماسی هر کسین گؤره‌بیله‌جگی ایش دئییل. آنجاق او تکجه بیلیم ساحه‌سینه زامان آییراردی. کیمسه‌یه اذیتی کئچن بیریسی دئییلدی. چوخ چتین بیر یئره قوناق اولاردی و تکیه کلامی "آی جانیم، بو ایشلری بوشلایین" ایدی. هیهات بیر ده دهرین آناسی ائله اوغوللار دوغا. روحو شاد یئری اوچماق اولسون.

قارا قیش سنله باشلادی
اؤرتو سالیندی ائل باغینا
قان آخدی میشوو داغینا
و سنی ایچدیلر
سوسامیش هوسلرینه
هئچ ده سورمادان
حیاتی گؤزلرینده یومدون
ووقارین هجالارا بؤلوندو
تاریخ آرتیق واراق یئدی
درد صایفاسیندا
سؤزلر ائل تکی آندیلار
ایزلرینده وطن کؤزردی
سنی وطنسیزله‌ییب وطن
دور دا یاز اونو.

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 29-37
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

پروفسور دوکتور زهتابی‌نین عراق‌داکی یارادیجیلیغی

● رضا همراز[۱]

رحمتلی پروفسور محمد تقی زهتابی و یا اوز ایستگی ایله دئسک کیریشچی، ایران تورکلری‌نین ان معتبر تورکولوقلاریندان، شاعیرلریندن، یازیچیلاریندان، تاریخچیلریندن، دیلچیلریندن و آراشدیریجیلاریندان اولموشدور. اونون بو گونه قدر بیر قوجاق دگرلی اثرلری گون ایشیغینا چیخسا دا هله بیر او قدری ده چاپ اولمامیشدیر. آرزی ائدیریک اونلارین چاپی ایله گؤزلریمیز داها ایشیقلانسین.

اوستاد زهتابی اوز آنا دیلینده بیر اوزمان اولدوغو حالدا فارس، روس، عرب و فرانسیز دیللرینه ده تانیش بیریسی ایدی. او داهی‌نین یاشایشینا دایر بیر چوخ مقاله یازیلمیشدیر. آنجاق اونون اؤز یازدیغی ترجمه حالینی اؤز قلمی ایله اوخویوب داها سونرا اونون عراق‌دا یاشادیغی سککیز ایل مدتینده یاراتدیغی اثرلره اؤتری باخماغیمیز منجه بیر او قدر ده یئرسیز اولماز . البته زهتابی معلمین کیتابلاریندان باشقا، آیری یئرلرده چاپ اولان شعر کیتابلاری‌نین بیر نئچه صحیفه‌سینده باغدادا سؤیله‌نیلن شعرلره ده راستلاماق اولار. او داهی‌نین بو قونوداکی میراثیندان دانیشماقدان اؤنجه داها گؤزل اولار هله دیری ایکن شخصاً یازدیغی یاشایشی‌نین بیر سیرا آلچاق- اوجالاری ایله ده تانیش اولاق.

---

[۱] غروب درگیسی‌نین باش یازاری، تبریز. ایمیل: rhamraz@gmail.com

«آدیم محمد تقی، فامیلیم زهتابی /کیریشچی/دیر. ۱۳۰۲ (۱۹۲۳ م.)-جی ایلده آذر آیی‌نین ۲۲-سینده جنوبی آذربایجان‌ین مرکزینده یئرلشن "شبستر" شهرینده صنعتکار کیریشچی عایله‌سینده دوغولدوم. آتامین آدی محمدعلی و آنامین آدی سعادت ایدی. شبسترین بو کیریشچی عایله‌سی‌نین بیر قولو ۲۰۰ ایل اوّلدن شمالی آذربایجان‌ین "شکی" شهرینده آتامین آتاسی‌نین آتاسی "کیریشچی کاظیم‌ین" اولادی آدی ایله یاشامیش و یاشاییرلار. ۱۳۰۸-جی ایلده ۶ یاشیمدا اولاندا اصراریملا بؤیوک باجیم صدیقه ایله قرآن اوخوماق اؤیره‌دن محله مکتبینه گئده‌رک آز زاماندا الیفبانی اؤیرنیب، او زامانلار هر یئرده، او جمله‌دن عمیمین کیتابخاناسیندا بول اولان تورکجه ناغیل کیتابلارینی اوخوماغا باشلادیم و قیش گئجه‌لری بو کیتابلاری عایله و قونشو خانیملارا اوخویاردیم. بیر ایل سونرا اسکی اصولدا اولان و فارسجا اؤیره‌دن میرزه ابراهیم‌ین مکتبینه گئتدیم. ۱۳۱۰-جو ایلده شبسترین رسمی دؤلتی "گلشن راز" آدلی ابتدایی مکتبینه گئده‌رک، بیرینجی کیلاسدا اوخودوم. یایدا خصوصی کیلاسدا اوخویاراق تازا اوخو ایلینده اوچونجو کیلاسدا اوخودوم. ۱۳۱۵-جی ایلده اورانی بیتیردیکدن سونرا ایکی ایل مادی امکان اولمادیغیندان اوخوماغی ترک ائدیب آتا - بابا ایشیم اولان کیریشچی‌لیکده هابئله باغ و اکین ایشلرینده چالیشدیم. ۱۳۱۷-جی ایلین یاییندا آتامین دوستلاری و تجارت ایشداشلاری قوناق گلمیشدیلر. اونلار اوخوماق ایسته‌دیگیمی تبریزده اورتا مکتبده اوخوماقدا اولان بؤیوک قارداشیم یوسف‌دن بیلیردیلر. اونلار دئدیلر کی، تبریزده اورتا مکتبی اوخوماق اوچون اونلار قاییدارکن اونلارلا بیرلیکده آتام بیلمه‌دن تبریزه قاچیم. بئله ده ائتدیم و عمی اوغلوم غلامرضا ایله بیرلیکده همین قوناقلارلا قاتارلا تبریزه قاچدیم و اورادا تربیت خیاوانیندا یئرلشن و مشروطه انقلابی زامانی بیر انجمن بیناسی اولموش ائوده چالیشان "فیوضات" مکتبینده اوخوماغا باشلاییب ۱۳۲۰-جی ایل اورانین دوققوزونجو کیلاسینی /بیرینجی سیکل/ رسمی دؤلتی امتحانلا اعلاچی بیتیردیم. همین ایلین شهریور آیی‌نین اوچونده متفق اوردولاری ایران‌ی توتدولار. سیاسی آتموسفر دگیشیلدی و سیاسی حزبلر یاراندی. من ایکی ایللیک معلم یئتیشدیرن مکتبه /دانشسرا/ قبول اولوب دؤلت حسابینا اوخودوم. همین شهریور آیی‌نین اونوندا تبریزده حاجی میرزه علی شبستری‌نین رهبرلیگی ایله آنا دیلینده *آذربایجان* قزئتی ۴۸ نمره یاییناندی. بو قزئتله حیاتیمدا ایکینجی دفعه اولاراق آنا دیلیمده اوخوماغا آلیشدیم و بیر نئچه فارسجا شعریمی اوندا چاپ ائتدیردیم. بو ایللرده آخشاملار تبریزین کاتولیک کلیساسیندا فرانسه دیلی و تبریز اوستادلاری‌نین مکتبلرینده عربجه اؤیرندیگیم اوچون دانشسرا رهبرلری‌نین اصرارینا رغما دانشسرادا پانسیون اولماییب اورادان آیدا ۸ تومن آلاراق گئچیندیم. دانشسرانی بیتیردیکدن سونرا بؤیوک قارداشیم کریم دانشسرادا اوخودوغوم اوچون

دؤلته اولان بورجونون بیر ایلینی وئره‌رک من تبریزده فردوسی آدینا تام اورتا مکتبی ۱۲-جی صینیفی ادبی بؤلومونو قورتاریب دیپلوم آلدیم. اونیوریسته‌ده اوخوماق آرزوسو منی برک ناراحات ائدیردی. آنجاق ایران‌دا یالنیز تهران‌دا بیر اونیوریسته وار ایدی و اورایا گئتمه‌یه مادی امکانیم یوخ ایدی. بیر ایله قدر اورتا مکتبلرده معلیم اولدوم. ۱۳۲۴-جو ایلین یاییندا تورکیه حکومتی ایستانبول‌دا اوخوماق اوچون ۴۰۰ نفر و سووئت آذربایجان‌ی دؤلتی باکی‌دا اوخوماق اوچون ۴۰۰ نفر گنج آپاریردیلار. من ده اوخوماق اوچون گئتمک ایسته‌دیم آما دؤلته بورجلو اولدوغوم اوچون تبریز معاریف اداره‌سی گئتمه‌ییمه مانع اولدو. همان ایل آزاد فرانسه حکومتی بیروت‌دا اوخوتدورماق اوچون یئتدی نفر گنج آپاریردی. فرانسیز دیلی معلمیم "مسیو ژوزف قویندیر"ین یاردیمی ایله من ده بیروتا گئتمک اوچون عریضه وئردیم. اما "مسیو ژوزف قویندیر"ین دئدیگینه اساسا دؤلتلی بالالاری قویمادیلار کی، منه نؤبه چاتسین. ۱۳۲۳ و ۱۳۲۴-جو ایللرده تبریزده *فریاد* و *خاور نو* قزئتلری چیخیردی. اونلاردا فارسجا شعرلریم و فرانسیز دیلیندن فارسجایا ائتدیگیم ترجمه‌لر چاپ اولدو. ۱۳۲۴-جو ایل شهریورین اوچوندن *آذربایجان* قزئتی آنا دیلینده یاییناندی. بو قزئت واسطه‌سی ایله اوچونجو و سون دفعه اولاراق آنا دیلیمده اوخویوب یازماغی اؤیرندیم و اوندا مقاله‌لر یازدیم. همین ایل "جوانلار" تشکیلاتی‌نین اورقانی *جوانلار* قزئتینی رهبرلیک ائده‌رک اوندا مقالهلر و شعرلریم چاپ اولدو. ۱۳۲۵-جی ایل آذرین ۲۱-ینده شاه اوردولاری تبریزه گلدی. مرتجعلر آنا دیلیمده اولان کیتابلاری اودلادیلار. تبریزده گیزلی اولدوغوم حالدا وحشیلیگه قارشی شعر یازیب خالق داخلینده یایدیم (سو دئییبدیر منه اوّلده آنام آب کی یوخ). ۱۳۲۶-جی ایلین سونلاریندا قاچاق تهرانا گئتدیم و نئچه آی سونرا عالی تحصیل آلماق هدفی ایله قاچاق سووئتلر اتفاقینا گئدرکن توتولوب کلات نادری و مشهد شهرلرینده زیندانی اولدوم. آزاد اولدوقدان سونرا مشهدین قند کرخاناسیندا نئچه آی ایشله‌ییب پول توپلایاراق ۱۹۴۸-جی ایلین دسامبر آیی‌نین ۲۸-ینده عشق‌آباد یولو ایله سووئتلر اؤلکه‌سینه قاچدیم. بو گونلر عشق‌آباد زلزله‌دن تام ویران اولموشدو. سرحدده و ماری «مرو» شهرینده زیندان اولاراق دموکرات فرقه‌سی رهبرلری و حزب توده‌نین گؤستریشی ایله سرحدی پوزماق قانونونون ان چوخ جزاسینا اوچ ایل زیندانا محکوم اولدوم و کراست نوورسکی‌نین اجباری ایش زیندانیندا ایشله‌دیم و سونرا جارجو، تاشکند «تاوادا» شهری اجباری ایش دوستاقخانالاریندا مئشه‌لرده ایشله‌دیم. اورادان باکی‌دا اولان دوستوم حمید محمد زاده‌یه مکتوب یازیب وضعیتیمی بیلدیردیم. اونون اقدامی نتیجه‌سینده بیر ایل تئز زیندانداندان آزاد اولاراق "دوشنبه " شهرینه (او زامان استالین آباد) گؤندریلدیم . اورادا ۱۹۵۱-جی ایللر سیاسی مکتبده اوخویاراق دانشگاها گیرمک ایسته‌دیم لاکین اورتا

مکتب دیپلوموم اولمادیغیندان مومکون اولمادی. بیر ایل توخوجو کرخاناسیندا ایشله‌ییب آخشاملار اورتا مکتبین سون کیلاسلارینی بیتیریب دیپلوم آلیب باکی اونیوریسته‌سینه گیرمک اوچون باکی اونیوریسته‌سینه گؤندردیم. بیر آی سونرا اورادان مثبت جواب آلدیقدا باکی‌یا گلیب اونیورسیته‌نین ۵ ایللیک آذربایجان دیل و ادبیاتی فاکولته‌سینده اوخوماغا باشلادیم. بو مدتده حزب توده و دموکرات فرقه‌سی‌نین ایچ اوزونو تانییاراق نهایی شکیلده اونلاردان اوزاقلاشدیم. فاکولته‌ده اوخویان زامان بئشینجی کورسون اولینده همین اونیورسیته‌نین شرقشناسلیق فاکولته‌سینده عرب دیلی و ادبیاتینی تدریس ائده‌ک عرب ادبیاتی اوزره ابو نواس‌ین حیات و یارادیجیلیغی موضوعسوندا مدافعه ائدیب دوقتورلوق و نئچه ایل سونرا دوچنتلیک دیپلومو آلدیم. حزب توده و عمومیتله کومونیزمین ماهیتینی تانیدیقدان سونرا سووئتلر اتفاقیندان چیخماغا چالیشیردیم. عراق‌دا عبدالکریم قاسیم ایش باشینا گلدیکده، سووئتلر اتفاقیندان چیخما امکانی اولدو. ۱۳ ایل چالیشدیقدان سونرا نهایت ۱۹۷۱-جی ایلین یاییندا احمد حسن البکر زامانیندا عراق‌ین مسکوواداکی سفیری "شاذل طاقه"نین یاردیمی ایله عراقا گئتدیم. ۲۴ ایل سووئتلر بیرلیگی‌نده او جمله‌دن باکی‌دا اولدوقدا آز اثرلر و شعرلر یازمادیم. لاکین حزب توده‌نین مانع اولماسی نتیجه‌سینده بیرجه کلمه ده چاپ ائتدیره‌بیلمه‌دیم. لاکین بوتون الیازمالاریمی عراق سفیری شاعیر شاذل طاقه‌نین یاردیمی ایله سووئتلر اتفاقیندان چیخاردیب عراقا آپاردیم. من عراق‌دا گؤردویوم علمه قیمت وئرمگی و احترامی هئچ بیر یئرده گؤرمه‌دیم. نئچه آی عراقا گلدیگیمدن سونرا باغداد اونیورسیته‌سینده شرقشناسلیق بؤلومونون مسئولو عالیم دوستوم حسین علی محفوظ منیم باغدادا گلدیگیمی بیلیب، ایشداشلیغا دعوت ائتدی. تقریبا ۸ ایل بورادا فارس دیلی و قدیم تورک دیللرینی تدریس ائتدیم و عربجه فارس دیلی درسلیگینی یازدیم. باغداد اونیورسیته‌سینده تدریس ائتمکله یاناشی عراق حکومتی‌نین ایران شاهی ایله مخالیف اولماسیندان استفاده ائده‌رک ناهاردان سونرالار عراق حکومتی‌نین ایستگی و یاردیمی ایله مختلیف ایران میلتلری‌نین ایران‌دان خاریجده اولان میلّی تشکیلاتلارینی بیر آرایا توپلایاراق بئش دیلده *اتحاد یولو* قزئتینی (تورکجه، فارسجا، کوردجه، عربجه، بلوچجا) نئچه ایل بوراخدیم. تاسف ائدیرم کی، بو مدتده گیلک و تورکمن انقلابچیلاریندان تاپا بیلمه‌دیم تا قزئتی اونلارین دا دیللرینده بوراخابیلم. بو بئش ایران میلّتلری انقلابچیلاری و تشکیلاتلاری ایله قارداشلیق، امکداشلیق و فیکیرداشلیق سایه‌سینده نئچه ایل سوره‌سینده همین بو بئش ایران میلتی دیلینده آخشاملار رادیو وئریلیشی ده تشکیل ائتدیم. عراق‌دا یاشادیغیم سککیز ایل سوره‌سینده بیر طرفدن تورک تاریخی، دیلی، ادبیاتی، میلتلری، خالقلاری، یاشادیقلاری اؤلکه‌لر و یئرلری باره‌ده او

جمله‌دن ایران تورکلری‌نین سایی، یئرلری، تاریخی، دیلی، لهجه‌لری و ادبیاتی باره‌ده کومونیزمین سووئتلر اتفاقیندا یاراتدیغی محدود و غلط تصوروم تامامی ایله آرادان گئدیب، اونلارین یئرینی واقعی و علمی حقیقتلر توتدو. دیگر طرفدن دیوان لغات الترک، قوتادغو بیلیک اثرلری و اورخون یئنی‌سئی آبیده‌لری باره‌ده یازیلمیش اثرلرله تانیشلیق سایه‌سینده تورک دیلی‌نین اسکی‌لیگی، قدرتی، لهجه‌لری ایله قیسما تانیش اولدوم و بو باره‌ده‌کی محدود فیکیرلریم تکمیللشدی...»

بئله‌لیکله اوخویوب بیلدیک کی، مبارز انسان رحمتلی پروفسور محمد تقی زهتابی ۱۳۵۰-جی ایل چوخ چالیشدیقدان سونرا روسون جایناغیندان قورتولوب، جانینی گؤتوروب عراقا قاچیب، باشکنده باغداد اونیورسیته‌سی‌نین «قسم الدراسات الشرقیه» شعبه‌سینده فارسجا، عربجه و تورکجه‌میزین تدریسینه جان آتیب، بو دیللرده ایسه بیر سیرا دگرلی اثرلر اؤزوندن یادگار قویموشدور. آذربایجان‌ین غیرتلی، مفکوره‌لی و چیخارلی اوغلو زهتابی باغداد اونیورسیته‌سینده عربجه درس دئدیگی زامان اورادا ۴۵۰ صحیفه‌دن چوخ « القواعد الفارسیه» آدلی فارسجانین قرامری حاقدا سامباللی بیر اثر یازیب، همین اونیورسیته اونون چاپینا جان آتیب و نهایت چاپ ائدیر. بو اثر چاپ اولدوقدان سونرا باغداد اونیورسیته‌سی بو اثرین یازیچیسینا فخری پروفسورلوق درجه‌سینی اعطا ائدیر. بئلنچی چالیشمالارین قارشیسیندا او اؤز خاطیره‌لری‌نین بیر یئرینده عراق‌دا چاپ اولان کیتابلاری‌نین بیرینی اؤز آدینا چاپ ائتدیرن آرخاداشیندان گیلئیله‌نیب بو سطیرلری ده یازیر: ... بغداددا بو کیتابی یازارکن، بعضی عراقلی آذریلردن آنا دیللری‌نین صرفینی اؤیرنمک و یازدیغیم همین بو کیتابی عراق آذریلری اوچون ده چاپ ائتدیرمگی چوخ لازیم و ضروری حساب ائتدیلر. بونا گوره ده، اونلارین ایستکلرینی یئرینه یئتیره‌رک، ائویمده آنا دیلیمیزین صرفینی اونلارا تدریس ائتدیکدن سونرا دیکته ائتدیم یازدیلار. عراق تورکلری‌نین اؤز ادبی اثرلریندن بو قایدا کیتابی‌نین میثاللارینی دا اؤزوم سئچیب تکمیللشدیردیم. لاکین بو کیتابی سونرا شاگیردلریمدن بیری اولموش عراق "اعلام" ناظیرلیگینده "قسم الترکمانی" شعبه‌سی‌نین رییسی اولان شخص اؤز آدینا چاپ ائتدیردی. او وقته قدر عراق‌ین تورکمن کندلری و شهرلری‌نین مکتبلرینده تورکمن اوشاقلاری، بئشینجی کیلاسا قدر یالنیز آنا دیللرینده اوخویوردولار. اونلارین اوز ابتدایی مکتبلری اوچون آنا دیلی کیتابلاری وار ایدی. عراق‌ین «وزارت اعلام»یندا «قسم الترکمانی»نین رییسی اولان هامان شخص، «تورکمن شعبه‌سی مدیری آدیندان»، هابئله «بوتون عراق تورکمنلری آدیندان» عراق دؤلتی‌نین ان عالی حکومت اورقانی اولان «مجلس قیاده الثوره»یه (انقلابین رهبرلیک مجلسی) یازدی کی، عراق تورکمنلری ایسته‌ییرلر کی، تورکمن اوشاقلاری ابتدایی بئشینجی صینیفه قدر اؤز آنا دیللرینده اوخوماق عوضینه تامامیله و یالنیز عربجه اوخوسونلار تا بو دیلی یاخشی اؤیرنسینلر. بو تکلیف «مجلس قیاده الثوره» طرفیندن تصویب اولدو و او گوندن عراق‌ین تورک

اوشاقلاری اؤز آنا دیللرینده اوخوماقدان محروم اولدولار. عرب شوونیزمی و بعث حزبی‌نین آلتی اولان عراق تورکمنلری‌نین بو میلّی دوشمنی ع. ب. [۲] ایدی.»

گوندن - گونه علمی ساحه‌لرده پارلایان زهتابی سککیز ایل عراق‌دایکن بو اثرلری اورادا چاپ ائتدیره‌بیلمیشدیر.

پروانه‌نین سرگذشتی:

منجه «پروانه‌نین سرگذشتی» ائله رحمتلی زهتابی‌نین اؤزونون باشیندان گئچنلر یا خود سرگذشتی اولموشدور. نییه کی، او پروانه سایاق اؤزونو اودا -کؤزه ووروب، یانمیشسا دا خالقینا همیشه ایشیقلار ساچمیشدیر. همین اثر ۷۸ صحیفه‌دن عیبارت اولوب، گویا ۱۹۷۲-جی ایلده اورادا نشر اولموشدور. بو شعر کیتابی‌نین ان معروف و دئمک دیللر ازبری اولان شعرلریندن ایکینجی ۲۱ آذردن بیر گون سونرا تبریزده سؤیلنمیش «سن اوسان، من ده بویام» شعری‌دیر کی، بو گونه قدر هارداسا مینلر دؤنه ایستر اؤلکه‌میزده، ایسترسه ده اؤلکه‌میزدن قیراقدا ماراقلا چاپ اولموشدور.

"سو" دئییبدیر منه اولده آنام "آب" کی، یوخ
"یوخو" اؤیرتدی اوشاقلیقدا منه، "خواب" کی، یوخ
ایلک دفعه کی، "چورک" وئردی منه "نان" دئمه‌دی
ازلیندن منه "دوزدانه"، "نمکدان" دئمه‌دی
آنام "اختر" دئمه‌ییبدیر منه، "اولدوز" دئییب او
سو دوناندا دئمه‌ییب "یخ"دی بالا، "بوز" دئییب او
"قار" دئییب "برف" دئمه‌ییب، "دست" دئمه‌ییب "ال" دئییب او
منه هئچ واخت "بیا" سؤیله‌مه‌ییب، "گل" دئییب او
یاخشی خاطیرلا ییرام یاز گونو آخشام چاغیلار
باغچانین گون باتانیندا کی، ایلیق گون یاییلار
گل دئیردی "دارایییم باشیوی ای نازلی بالام
گلمه‌سن گر باجیوین آستاجا زولفون دارارام"
او دئمزدی کی، "بیا شانه زنم بر سر تو
گر نیایی بزنم شانه سر خواهر تو"
بلی، داش یاغسا دا گؤیدن، سن او سان، من ده بویام
وار سنین باشقا آنان، واردی منیم باشقا آنام
اؤزومه مخصوص اولان باشقا ائلیم واردی منیم

[۲] شخصین آدی طرفیمیزدن قیسادیلمیشدیر. (وارلیق)

ائلیمه مخصوص اولان باشقا دیلیم واردی منیم
ایسته‌سن قارداش اولاق، بیر یاشایاق، بیرلیک ائدک
وئریبن قول-قولا، بوندان سورا بیر یولدا گئدک
اوّلا اؤزگه کولکلرله گرک آخمایاسان
ثانیا، وارلیغیما، خالقیما خور باخمایاسان
یوخسا گر زور دئیه‌سن، ملتیمی خوار ائده‌سن،
گون گلر، صفحه چؤنر، مجبور اولارسان گئده‌سن.

۱۳۲۵/۹/۲۲ تبریز

آیا زبان فارسی به زبان ملل دیگر ایران برتریت دارد؟

فارسجا یازیلمیش بو اثرده سایین آراشدیریجی، قان سوران شاهلارین، خصوصی ایله پهلوی‌لرین شوونیستی حرکتلریندن پرده گؤتوروب، گؤزل و دگرلی بیر تحقیق ارائه وئرمیشدیر. همین اثر بیر نئچه دؤنه ده ایران‌دا یئر آلتی شکلینده چاپ اولموشدور.

جنایات ۲۵۰۰ ساله شاهان:

بو اثرده دئمک اولار کی، اوستده‌کی اثرین تکمیلی یا آردی‌دیر. یازیچی چالیشمیشدیر اثر کیچیک اولورسا دا، دگرلی سؤزلر ارائه وئرسین. همین اثرده بیر نئچه دؤنه انقلابدان سونرا یئر آلتی شکلینده ایراندا چاپ و خالق ایچره پایلاشیلمیشدیر.

هستی نسیم:

هستی *نسیم*-ده پروفسور زهتابی‌نین بیر سیرا غربتده سؤیلنمیش فارسجا شعرلری ایله اوز- اوزه دایانیریق. بو کیتابدا فارسجا شعرلری ایله کی، داها چوخ شاعیر زهتابی‌نین سئودیگی حماسی شعرلر ایله لیریک شعرلری احتوا اولونورلار، تبریزلی پروفسور مینائی‌نین گؤزل طرحلری ایله راستلاشماق اولور. ۱۱۷ صحیفه‌دن عیبارت اولان بو اثر ۱۳۵۳-جو ایل «ایران تورک روشنفکرلری جمعیتی‌نین نشریه‌لری» نشری سیراسیندان یاینلانمیشدیر.

بختی یاتمیش:

اوجسوز - بوجاقسیز فولکولورروموزدان آلینمیش بیر حکایه‌دن عیبارت اولان اثر دیر کی، جزوه شکلینده چاپ اولموشدور. جیبی قطعینده اولان بو اثر ده تکرار ایران‌دا نشر اولموشدور.

باغبان ائل اوغلو:

شاعیر زهتابی بورادا مشروطه انقلابی‌نین قورخو بیلمز سردارلاریندان بیریسی اولان شهید حسین خان باغبان‌ین حیاتینی گؤزلجه شعره چکمیشدیر. بو دگرلی اثر انقلابدان سونرا اوفست

اولاراق بیر دؤنه چاپ اولسا دا، داها سونرالار بیر سیرا شکیللر و یئنی اصلاحلارلا تکمیللشیب ۳۲۴ صحیفه‌ده یئنیدن تبریزین محق نشری واسطه‌سی ایله ۱۳۷۴-جی ایل ماراقلا بیر دؤنه ده تکرار نشر اولموشدور.

آیلیق *اتحاد یولو* درگیسی:

آدیندان بللی اولدوغو کیمی آیلیق درگی ایدی. همین درگی‌نین آردینی رحمتلی زهتابی آلمانیادا یاشادیغی ایللر «ارک» آدی ایله بوراخابیلمیشدیر. تاسوفله بو درگی‌نین نئچه سایییدا چاپ اولدوغو کیمسه‌یه آیدین اولامیشدیر. آرزی ائدیریک اونون سایییلاری‌نین اله گلمه‌سی ایله بو دویون ده آچیلابیلسین.

القواعد الفارسیه:

۴۵۴ صحیفه‌دن عیبارت اولان بو اثرده گویا پروفسور زهتابی‌نین اول - آخیر عربجه کیتابی یا خود اثری دیر کی، باغداد اونیورسیته‌سی‌نین همتی ایله چاپ اولوب. اورادا بیر درس کیتابی اولاراق تدریس اولونارادی. باغداد اونیورسیته‌سی بو دگرلی اثره گؤره حاقلی اولاراق دوکتور زهتابی‌یه پروفسورلوق درجه‌سینی اعطا ائتمیشدیر. یازیچی بیر نئچه ایل بو اثری باغداد اونیورسیته‌سینده شخصاً اوزو درس وئرمیشدیر.

البته سایغیلی یازیچی زهتابی معلیمین «افسانه‌دی شمشیره دایانمازسا آزادلیق» منظومه‌سی ۱۳۵۶-جی ایل باغداد شهرینده یارادیلمیشدیر. آنجاق «بختی یاتمیش»پوئماسی باکی‌دا قوشولوب، باغداد دا ایسه چاپ اولموشدور. هابئله اونون «سارا و محمد» کیمی دگرلی اثری ده ۱۹۷۸-جی ایل باغداد شهرینده قوشولموشدور. همین اثر نمایشنامه شکلینده یازیلیب اونلارین بیر رولونو ایسه یازیچی اوزو شخصاً عهده‌سینه آلمیشدیر. بو کیتاب دا خوشبختلیکله ۸۹-جو ایل تبریزده گون ایشیغینا چیخاردیریلمیشدیر. آرتیرمالییام، اوستاد زهتابی‌نین حکایه‌لر توپلوسوندان عیبارت اولان «قوی اولسون اون» کیتابی‌نین یاریدان چوخ حکایه‌لری باغدادا یازیبا آلینمیشدیر.

قایناقلار و ایضاحلار:

۱- «پروانه نین سرگذشتی» منظومه‌سی ایلک دفعه ۱۳۴۹-جو ایلده (۱۹۷۰) پروفسور دوکتور محمدتقی زهتابی‌نین عراق‌دا اقامت و تدریس ائتدیگی دؤنمده، باغدادا الحوادث مطبعه‌سینده باسیلمیشدیر.

۲- ایران‌داکی باشقا دیللرله مقایسه‌ده فارسجانین قونومونو اینجه‌له‌ین «آیا زبان فارسی به زبان ملل دیگر ایران برتریت دارد؟» کیتابی، اؤنجه دوکتور زهتابی‌نین عراق‌دا اقامت و تدریس ائتدیگی دؤنمده، ۱۳۵۴-۱۳۵۰-جی ایللر آراسیندا (۱۹۷۵-۱۹۷۱) باغداددا یاییملانمیشدیر.

۳- «جنایات ۲۵۰۰ ساله شاهان» کیتابی، ۱۳۵۴-۱۳۵۰-جی ایللر آراسیندا (۱۹۷۵-۱۹۷۱) باغداددا یاییملانمیشدیر.

۴- فارسجا شعر کیتابی اولان «هستی نسیم» ۱۳۵۳-جو ایلده (۱۹۷۴) باغداددا «ایرانلی تورک آیدینلار جمعیتی» طرفیندن یاییملانمیشدیر.

۵- «بختی یاتمیش» کیتابی ۱۳۵۲-جی ایلده (۱۹۷۳) عراق‌ین نجف شهرینده باسیلمیشدیر.

۶- تورکجه «باغبان ائل اوغلو» منظومه‌سی ایلک دفعه ۱۳۵۷-جی ایلده (۱۹۷۸) باغداددا طوفان یاییناری طرفیندن یاییملانمیشدیر.

۷- «اتحاد یولو» درگیسی‌نین تملی، دوکتور زهتابی نین عراق‌دا اقامت ائتدیگی دؤنمده (۱۳۵۰-۱۳۴۰ / ۱۹۷۰-۱۹۶۰) آتیلمیش و باغداددا یاییملانمیشدیر.

۸- فارسجا دیل بیلگیسی کیتابی اولان «قواعد الفارسیه» ۱۳۵۲-جی ایلده (۱۹۷۳) نجف شهرینده الآداب مطبعه‌سینده باسیلمیشدیر.

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 39-42
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

دکتر زهتابی و اولین کتاب ترکیِ من

● **مریم نیک بخت**[۱]

قلم در دست گرفتن و نوشتن در مورد اسطوره آذربایجان، مرحوم پروفسور زهتابی جسورانه‌ترین عمل من در طول حیات بوده و به راستی نوشتن مکرر تمام سختی و تبعید و آنچه زیسته‌اند، چیزی جز قلم فرسایی نیست. چرا که نوشته‌ها هیچ کدام، یک از هزار آنچه که بوده را بیان نتوانند کرد.

سال‌های تبعید در سیبری و دوشنبه که اتهامش حق‌خواهی بود، یا سال‌های زندان به جرم عشق به زبان مادری، سال‌های غربت، مهاجرت و تنهایی تحمیل شده از سوی حکومت پهلوی و یا سال‌های دوری از خانواده،

کدام را شرح می‌توان داد که غم و رنج زیسته استاد را به درستی تفسیر نماید. رنجی که با ذره ذره وجودش لمس می‌کرد، از به بند کشیدن زبان، هویت و فرهنگ سرزمینش، از اینکه کودکی در مدرسه تحقیر می‌شود،

و مادری در خانه، از سکوت و گنگ ماندن قشر تحصیل کرده و تمام آنچه که روح آزادی‌خواهش را زخم می‌زد.

ایشان درمان این زخم را تنها در مطالعه، تحقیق، تدریس و آگاهی یافت.

[۱] کارشناس ارشد روانشناسی؛ ایمیل: maryam.nikbakht1983@gmail.com

نوشته‌های بی‌نظیرش در زمینه‌های تاریخی و ادبی آنقدر پربار است که گاه فراموش می‌کنیم شاعری کم نظیر نیز بودندکه در زمره شاعران برتری همچون استاد شهریار جای دارند.

شعرهایی با مضامین عمیق و گاه اعتراضی همانند شعر معروف «سو دئییبدیر منه اولّده آنام، آب کی یوخ...» شعری که در ادبیات شفاهی مردم آذربایجان تثبیت شده است.

ایشان در طول حیات خویش برای حفظ زبان و هویتشان تلاش‌های بی‌وقفه و فداکاری‌های بسیاری کرده، متعاقبا تاثیرات بسیار زیادی نیز در این زمینه داشته‌اند.

شاگردان برجسته و روشنفکری که اکنون از فعالین و نوابغ آذربایجان به شمار می‌آیند؛ همچنین نگارش کتاب‌هایی که در راستای احیای تاریخ آذربایجان بوده‌اند، همه نشان از وطن‌دوستی و بینش آینده‌نگر ایشان است و به راستی تماماً برازنده شخصیت فاخری همچون اوست.

هرچند سعادت دیدار و شاگردی و بهره‌مندی از حضور ایشان را نداشتم، لاکن نقش بزرگوار حتی پس از وفات را نمی‌توان انکار کرد؛ کتاب‌ها و نوشته‌هایشان همواره برای همه ما منبع و ماخذ کسب حقیقت است.

خاطره کوتاهی نقل می‌کنم شاید خالی از لطف نباشد.

سال‌های اول ورود من به دانشگاه و آشنا شدن با تاریخ و هویتم به لطف فعالین عزیزی که آن سال‌ها در دانشگاه ارومیه برای آگاهی دوستان جوان خود تلاش می‌کردند بود.

طبیعتاً من تا آن زمان به سبب سیاست‌های آسیمیله‌ای که گریبان اکثر خانواده‌ها و جوانان آذربایجانی را گرفته بود چیزی در مورد بزرگانی همچون پروفسور زهتابی، تاریخ آذربایجان و حتی خواندن و نوشتن به زبان خودم را نمی‌دانستم. کم کم در جو دانشگاه و فعالیت‌های موجود قرار گرفتم و نام پرفسور در کلاس‌های تاریخ خوانی و ادبیاتی که آقای الف. ساوالان برایمان برگزار می‌کرد به گوشم خورد. تاکید آقای رشیدی بر خواندن کتاب‌های ترکی وتشویق به نوشتن به زبان خودمان رقابتی دوست داشتنی را سبب شده بود که هر کدام سعی در بردن آن داشتیم.

اردیبهشت سال ۸۱ یا ۸۲ بود. انجمن دانشگاه ارومیه که آن زمان‌ها مسئولیت اداره آن با به اصطلاح بچه‌های خودی و آگاه بود عده‌ای از دانشجویان را برای بازدید از نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران انتخاب کرد و خوشبختانه من هم به لطف هم اتاقی و دوستی که نقش مهم و پررنگی را در بیداری و آگاهی من داشت (خانم م .مهدی زاده) جزو همین گروه بودم. اولین جایی که رفتیم غرفه فروش کتاب‌های ترکی بود. به نیت خرید کتاب قطور «تاریخ دیرین ترکان ایران» را برداشتیم در حال ورق زدن بودیم؛ فردی هنگام عبور از جلوی غرفه با صدای بلند گفت: غرفه فاشیست‌ها! و به همان سرعت از طرف مهسا. م جواب گرفت که اگر شوونیستی بود می‌پسندیدی. و من حیران میان این دو واژه و کتاب تاریخ مانده بودم.

زندگی دانشجویی و دوری از خانواده، همچنین مسئولیت اداره درست اموراتمان با خودمان بود و طبیعتاً پول خرید دو جلد کتاب غیر درسی برای ما خیلی سنگین بود. برای همین تصمیم گرفتیم کتاب را هر دو با هم خریده و مشارکتی استفاده کنیم؛ هرچند که این خرید برابر بود با مخارج معادل چند روز ما. اما آنقدر شوق خواندن داشتم که بدون سبک و سنگین کردن این چند روز و برای پیشی گرفتن از رقبا، آن را خریدم. این اولین کتاب به زبان ترکی بود که داشتم؛ صاحب چیزی بودم که وجود و هویت مرا بدون هیچ تحقیر و تغییری تایید می‌کرد.

تابستان همان سال شروع به خواندن کتاب کردم. املای کلمات برایم در ابتدا سخت و ناآشنا بود؛ اما انشا آن حسی آشنا را در وجودم بیدار می‌کرد. جمله‌ها تشکیل شده بود از تمام کلماتی که ما در طول روز در خانه و جاهای دیگر استفاده می‌کردیم.

با تمام کردن یک جمله گویی فتح عظیمی رخ می‌داد و برایم یک دستاورد و پیروزی محسوب می‌شد. با تمام سختی در خواندن آنقدر دلچسب بود که نمی‌توانستم از آن بگذرم. گاه جمله‌هایی را هم برای بقیه می‌خواندم. مادرم می‌گفت: درس‌های شما را ترکی یاد می‌دهند، چه دانشگاه خوبی!

سه ماه تابستان برایم چالشی بود شیرین و به یاد ماندنی. این‌گونه خواندن ترکی را با این اثر ارزشمند شروع کردم؛ اثری که باعث شد بعدها در خواندن متون دیگر سریع‌تر و راحت‌تر عمل کنم و تاریخی که برایم آینده را رقم زد.

سال‌ها بعد و با گذشت تقریباً دو دهه از زمان دانشجویی روزگار و شرایط زندگی فرصتی را برایم فراهم آورد تا در آنکارا چند صباحی در کنار استاد گرانقدر سئوگی کافالی زندگی کنم. ایشان و همسرشان پرفسور مصطفی کافالی هر دو از بزرگانی بودند که محبتی عمیق و صمیمیتی دیرینه با مردم آذربایجان داشتند. منزلشان در ترکیه مامن بسیاری از آذربایجان‌ها بود.

خاطرات ارزشمندی از بزرگانی چون پروفسور زهتابی بیان می‌کرد. در یکی از خاطراتشان نقل می‌کردند که پروفسور هنگام پیروزی انقلاب در بغداد زندگی می‌کردند و موقعیت خوبی هم آنجا داشتند. به نقل از ایشان «در همان اثنا بعد از پیروزی انقلاب بود؛ همراه همسرشان به آنکارا آمدند و با مرحوم مصطفی کافالی در مورد برگشتن به ایران صحبت کردند. هر چقدر من و مصطفی اصرار کردیم که از این تصمیم منصرف شود نپذیرفت. همسرش خاور خانم که خودشان هم استاد بزرگی بودند اصلاً راضی به این بازگشت نبود و با گریه از ما می‌خواست تا به هر طریقی که شده نظر او را تغییر داده و راضی به زندگی در بغداد کنیم. هرچه ادله و منطق برایش ردیف کردیم نپذیرفت. می‌گفت شرایط تغییر کرده و من باید به وطنم و تبریز بازگردم؛ باید برای خدمت به خاک و مردم سرزمینم از آنچه که اکنون دارم بگذرم؛ آنجا به وجود من نیاز دارند. تمام اصرارها و گریه‌ها هیچ کدام نتوانست ذره‌ای در

تصمیم ایشان خلل وارد کند و در نهایت به تبریز بازگشت. اما متاسفانه آنجا هم آنطور که شایسته ایشان بود مورد تکریم واقع نشد و محبوس گردید اما همچنان راهی را که انتخاب کرده بود ادامه داد.»

آری پروفسور زهتابی با تمام آنچه که برایش رقم زدند هیچگاه از هدف خود و آرمانش دست نکشید. سال‌ها در شبستر در منزل خود و حتی بدون چشم داشت از کسی تمام تلاشش را کرد تا شاگردانی را پرورش دهد که پس از خودش ادامه دهنده این حرکت باشند و آموخته‌هایش همچنان معتبر و بی نقص‌اند.

راهش پر رهرو.

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 43-47
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

دوکتور زهتابی ایله سون گؤروش

● **محمدرضا قوچی**[۱]

سون‌باهارین یاواش-یاواش چکیلیب یئرینی قیشین دوندوروجو سویوغونا بوراخماغا حاضیرلاندیغی گونلردن بیری ایدی. آخشام تامامی ایله چؤکموش، گون‌بویو یاشانان هیجان و چالیشما، یئرینی آغیر بیر سس‌سیزلیگه وئرمیشدی. بو سس‌سیز آخشامین قوینوندا گونون یورقونلوغوندان اوزاقلاشماق اوچون روحومو موسیقی‌یه تسلیم ائتمیشدیم. تام دا او ساعاتلاردا ائو تلفونو چالاراق بو سس‌سیزلیگی پوزدو. تلفونو آچدیم. تلفونون او بیری طرفینده سئوگیلی دوستوم علیرضا بگ واردی.

– صاباح ناهارا دوغرو دوکتور زهتابی گله‌جک. سن ده گلیرمیسین؟ دئیه سوروشدو.

هئچ دوشونمه‌دن قبول ائله‌دیم.

چونکو بعضی اینسانلار واردیر؛ اینسان اونلاری یالنیزجا تانیماقلا یئتینمیر، اونلارین دوشونجلریندن، مجادیله‌لریندن و حیاتا باخیشلاریندان بیر شئیلر اؤیره‌نیر. وارلیقلاری، اینسانین اؤز یولونو تاپماسیندا سس‌سیز بیر ایشاره کیمی یول گؤسترییر. دوکتور زهتابی ده منیم حیاتیمدا بئله اؤزل یئره صاحیب اینسانلاردان بیری ایدی. بو نه‌دنله دوستومون دعوتی منیم اوچون سیرادان بیر گؤروشمه دعوتی دئییلدی. دوکتورو یئنه گؤره‌جک اولمانین هیجانی داها او آخشام ایچیمی قاپلامیشدی.

---

[۱] *وارلیق* درگیسی یایین قورولو اویه‌سی، ایمیل: m.reza.goci@gmail.com

دوغروسو دوکتور زهتابی ایله تانیشلیغیم چوخ داها اؤنجه‌لره دایانیردی. هله اون اوچ، اون دؤرد یاشلاریندایکن «آذربایجان مدنیت اوجاغی»نین آیدا بیر دوزنله‌دیگی توپلانتیلارا قاتیلاردیم. دوکتور زهتابی ده بو توپلانتیلارا قاتیلاردی. توپلانتیدا اؤزللیکله تورکلرین اسکی تاریخی اوزرینه ائله جوشغولو و حرارتلی بیلگیلر وئررردی کی، اونو دینله‌ینلرین گؤزونده تاریخ، قورو کیتاب صحیفه‌لریندن چیخیب جانلی بیر حیکایه‌یه دؤنوشردی. آرادان ایللر گئچمیش اولماسینا رغماً دوکتور زهتابی‌نین اؤزونو مخصوص آنلاتیم بیچیمی هله ده حافیظه‌مین بیر بوجاغیندا جانلیلیغینی قوروماقدادیر.

داها سونرالاری دوکتور زهتابی زامان- زامان بیزیم فعالیت گؤستردیگیمیز «اوشاقلار قوروبو»نا قوناق اولاردی. اوشاقلارین آراسینا اوتورار، اونلارلا صحبت ائدردی. اونون اوشاقلارلا دانیشماسیندا آیری بیر صمیمیت و سئوگی واردی. بؤیوکلرله دانیشیغینداکی آکادمیک دیلین آغیرلیغینی بیر کنارا بوراخیب اوشاقلارین دونیاسینا گیررردی. اوشاقلارا آنا دیلیمیزین گؤزللیکلریندن، تورکجه‌نین اینجه‌لیکلریندن سؤز ائدر؛ دیلیمیزین زنگینلیکلرینی آنلاتیرکن اؤزللیکله دیلیمیزده‌کی دوققوز سسلی حرفین اوزرینده دورارردی.

بیرگون یئنه «اوشاقلار قوروبو»نا گلدیگینده اوشاقلارا؛

- آنا دیلیمیزده نئچه سسلی حرف واردیر؟ دئیه سوروشدو.

اوشاقلار هامیسی بیردن:

- دوققوز دانا! دئیه جاواب وئردیلر.

دوکتور گولومسه‌دی. آردیندان:

- کیم سایابیلر؟ دئیه سوروشدو.

او سیرادا دؤرد- بئش یاشلاریندا سحر آداینداً کیچیک بیر قیز اوشاغی هیجانلا الینی قالدیردی.

- من سایماق ایسته‌ییرم، دئدی.

دوکتور اؤزونه مخصوص او صمیمی گولومسه‌مسی ایله اونا باخدی:

- سای قیزیم! دئدی.

سحر بؤیوک بیر جیدیت و هیجانلا سایماغا باشلادی:

- بیر، ایکی، اوچ، دؤرد، بئش، آلتی، یئددی، سککیز، دوققوز.

اوتاقدا شیرین بیر گولومسه‌مه یاییلدی. کیچیک بیر قیز اوشاغی‌نین او صاف و تمیز هیجانی هامینی نئشه‌لندیرمیشدی. دوکتور زهتابی ایسه بو فرصتی دگرلندیره‌رک دیلیمیزده‌کی دوققوز سسلی حرفی اؤرنکلرله اوشاقلارا آنلاتماغا باشلادی. او لحظه، بو صمیمی صحبت، دیل اوزرینه یاپیلان درسین چوخ اؤته‌سینده بیر دوروم ایدی.

ائرته‌سی صاباح ائرکندن حاضیرلاندیم. فقط بو دفعه یانیمدا دوکتور زهتابی ایله گؤروشمه‌نین هیجانینی داشیمیردیم. اوشاقلار اوچون حاضیرلادیغیم، آنا دیلیمیزین دوققوز سسلی حرفینی رنگلی اؤرنکلرله آنلاتان و «آنا دیلی ماوی دونیادا» آدینی وئردیگیم کیتابین اؤن چالیشماسینی دا یانیما آلدیم. بونونلا بیرلیکده «آرازین ایکی تایی» آدلی قیسا ادبی یازیمی دا دوکتور زهتابی‌نین گؤروشونه سونماق اوزره چانتاما قویدوم.

یولا چیخدیغیمدا ایچیمده ایلگینج بیر دویغو واردی. ایللردیر دوشونجه‌لریندن، اثرلریندن بسلندیگیم بیر اینسانلا یئنیدن قارشیلاشمانین موتلولوغونو داشییییردیم.

هرکسدن اؤنجه چاتدیم. یاخلاشیق یاریم ساعات سونرا دوکتور زهتابی سئوگیلی دوستوم غلامرضا بگ ایله بیرلیکده گلدی. قاپی آچیلدیغیندا اوزونده بیلدیگیم او تانیدیق ایفاده واردی. حال- خاطیرینی سوروشدوق. دوکتور اولدوقجا یاخشی و ساغلیقلی گؤرونوردو. کئیفی یئرینده ایدی. اونو بئله گؤرمک منی آیریجا موتلو ائتمیشدی. او گون ایچیمیزدن کیمسه‌نین بونون سون گؤروشوموز اولابیله‌جگینی عاغلیندان بئله گئچیردیگینی سانمیرام.

سوفره‌یه اوتوردوق. علیرضا بگین سایغی‌دگر آناسی تبریزین او بنزرسیز مطبخیندن لذتلی یئمکلر حاضیرلامیشدی. سوفره‌نین اطرافیندا دانیشمالار، گولومسه‌مه‌لر و ایللردن بری سوزولوب گلن صمیمی بیر هاوا واردی. یئمگین آردیندان دوکتور زهتابی هر زامانکی اؤزونه مخصوص اسلوبو ایله دانیشماغا باشلادی. توپلومسال مسئله‌لردن سؤز ائتدی. بیر توپلومون گلیشمه‌سینده قادینلارین رولو اوزرینده دوردو. اؤزللیکله آذربایجان میلّی حرکتینده قادینلارین وارلیغی‌نین و مجادله‌سی‌نین اؤنمینه دقت چکدی. دوکتور اوچون توپلوم مسئله‌سی یالنیزجا سیاست و یا تاریخدن عبارت دئییلدی؛ توپلومون بوتون عنصورلاری‌نین اؤزللیکله قادینلارین و گنجلرین بو سورچده‌کی یئری اؤنملی ایدی.

بیر سوره سونرا دوکتور زهتابی صحبتی آنا دیلیمزه گتیردی. تورکجه‌نین چوخ کؤکلو و زنگین بیر دیل اولدوغونو، تاریخی‌نین چوخ اسکی دؤنملره اوزاندیغینی آنلاتدی. آردیندان ایرن‌داکی تورکلر طرفیندن عرب الیفباسی ایله یازیلان تورکجه متینلرده فرقلی یازی بیچیملری‌نین قوللانیلماسیندان سؤز ائتدی. بونون اؤنملی بیر سورون اولدوغونو و آلمانیادان دؤندوکدن سونرا بو قونویو ایلگیلی اوزمانلارلا بیر آرایا گلیب بیر چؤزوم بولماغا چالیشاجاغینی سؤیله‌دی. سونرا اؤزونه مخصوص قرارلی بیر سس تونو ایله:

- عراق‌دا کوردلر بونو باشاردیلار، بیز نییه بو ایشی گؤرمه‌یک؟ دئدی.

بو جمله بو گون هله ده حافیظمده یئرینی ساخلاماقدادیر. چونکو دوکتور زهتابی ساده‌جه بیر سورونون وارلیغیندان سؤز ائتمیردی عینی زاماندا بو سورونو چؤزمک اوچون بیر اراده اورتایا قویوردو. او، دیل مسئله‌سینی یالنیزجا حرفلردن و یازی بیچیملریندن عبارت گؤرموردو. دیل اونون اوچون حافیظه، کیملیک، تاریخ و گله‌جکدی.

صحبتین آردیندان یانیما آلدیغیم «آنا دیلی ماوی دونیادا» کیتابی‌نین اؤن چالیشماسینی گؤستردیم. دوکتور، کیتابی گؤرونجه چوخ موتلو اولدو. تبریک ائتدی. سونرا کیتابی بؤیوک بیر دقتله اینجه‌له‌مگه باشلادی. صحیفه‌لری بیر-بیر چئویردی. بعضی یئرلرده دوردو، نوتلار آلدی. دوزلتمه‌لر اؤنردی. بعضی قونولاردا ایسه یئنی فیکیرلر وئردی. اونون دگرلندیرمه‌لری منیم اوچون یالنیز بیر بیلیم اینسانی‌نین اؤنریلری دئییل، ایللر بویو دوشونجه‌لرینه دگر وئردیگیم، سؤزلرینه اینانديغیم بیر اؤیرتمنین یول گؤستریجی سؤزلری ایدی.

منه باشاریلار دیله‌دی. او آن ایچیمده بؤیوک بیر سئوینج واردی. اوشاقلارا آنادیلیمیزی سئودیرمک آماجی ایله حاضیرلادیغیم کیچیک بیر چالیشمانین، دوکتور زهتابی‌نین اللرینده آنلام قازانماسی مینم اوچون اونوتولماز بیر موتلولوقدو.

فرقینده اولمادان ساعات ایره‌لیله‌میشدی. دؤرد- بئش ساعات بویونجا صحبت ائتمیش، گئچمیشدن و گله‌جکدن سؤز ائتمیشدیک. گون آخشاما دوغرو ایره‌لیله‌ییردی. زامانین نئجه گئچدیگینی آنلامامیشدیق.

دوکتور زهتابی بیر توپلانتی اوچون آلمانیایا گئده‌جگدی. آیریلما واختی گلدیگینده دوکتورا ساغلیقلی و حضورلو بیر یولچولوق دیله‌دیک. سونرا ساریلدیق و وداعلاشدیق.

او ساریلیشین سون ساریلیشیمیز اولاجاغینی بیلمیردیم. او وداع‌نین بیر داها گرچکلشمه‌یه‌جک گؤروشمه‌نین وداعسی اولدوغونو بیلمیردیم.

بیر گون آخشاما دوغرو تلفون چالدی. تلفونون او بیر اوجوناکی دوستوم دوکتور زهتابی‌نین آلمانیادان دؤندوکدن سونرا ائوینده حیاتینی ایتیردیگینی سؤیله‌دی. بیر سوره دانیشامادیم. نه دئیه‌جگیمی بیله‌مه‌دیم. سانکی او آن زامان دورموشدو. بیر نئچه هفته اؤنجه عینی سوفره‌ده اوتوردوغوموز، ساعاتلارجا دانیشدیغیمیز، کیتابیمین صحیفه‌لرینی بیر-بیر اینجه‌له‌ین او دگرلی اینسان آرتیق یوخدو. پنجره‌دن دیشاری باخدیم. قیش گلمیشدی. آغاجلارین سارالان یارپاقلاری بیر-بیر، اسن یئل ایله بوداقلاریندان آیریلیب تورپاغا دوشوردو.

بیر یارپاق داها دوشدو تورپاغا. آما بو دفعه دوشن یالنیزجا بیر یارپاق دئییلدی. بیر عؤمور، بیر سس، بیر حافیظه، بیر فیکیر آدامی آرامیزدان آیریلمیشدی.

غم، کدر بؤیوک بیر توپلومو سارمیشدی.

آرادان ایللر گئچسه ده او گون گرچکلشدیردیگیمیز گؤروشمه حافیظه‌مده هله ده یئرینی قورویور. سوفره‌ده‌کی صحبتلر، اوشاقلارلا ایلگیلی دانیشیقلار، آنا دیلیمیز ایله ایلگیلی سؤیله‌ننلر، کیتابیمین تیتیزلیکه اینجه‌لنمه‌سی و آیریلیشیمیز. هامیسی ذهنمیده عینی جانلیلیقلا دورور.

بوگون دوکتور زهتابی آرامیزدا دئییل. فقط بعضی اینسانلار اؤلومله حیاتیمزدان چیخمازلار. اونلار اثرلری ایله، دوشونجه‌لری ایله، یئتیشدیردیکلری اؤیرنجیلر و بوراخدیقلاری ایزلرله یاشاماغا دوام ائدرلر. دوکتور زهتابی ده بئله بیر اینساندی.

دوکتور زهتابی آرامیزدا اولمایابیلیر؛ آنجاق دوشونجه‌لری هله ده جانلیلیغینی قورویور. یازدیغی اثرلر هله ده اوخونور. آنا دیلیمیزه اولان سئوگیسی هله ده گنج نسیللره ایلهام وئریر.

سؤیله‌مم گره‌کیر کی، دوکتور زهتابی‌نین آچدیغی یولدا یئریمک ساده‌جه بیر ترجیح دئییل، عینی زاماندا بیز گنجلره بوراخدیغی بؤیوک بیر میراثا قارشی وفا بورجودور.

بعضی اینسانلار حیاتدان آیریلسا دا میلّتین حافیظه‌سینده و کؤنلونده یاشاماغا داوام ائدر. دوکتور زهتابی منیم حافیظه‌مده اولودوغو کیمی اونون خاطیره‌سینی سایان هرکسین حافیظه‌سینده و بؤیوک تورک میلّتی‌نین بللەگینده یاشاماغا داوام ائده‌جکدیر.

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 49-50
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

دوکتور زهتابی‌دن قیسا بیر خاطیره:
«تبریزده اولمالی‌دیر.»

● **بابک هرگلی** [1]

رحمتلیک دوکتور زهتابی ایله آتام یاخین یولداش اولدوقلاری اوچون دوکتورلا بیزیم ائوده گؤروشوموز چوخ اولاردی. حتی بیز اوشاقکن اوشاقلار اوچون یازدیقلاری ناغیللاری اوخویاردی، یا دا میرزه علی معجز حاقیندا دانیشاردی...

۱۳۷۷-جی ایلده دوکتور زهتابی‌نین شاه اثری ساییلان "ایران تورکلری‌نین اسکی تاریخی" کیتابی‌نین یازیمی قورتارمیش و چاپ اوچون حاضیرلانمیشدی. او سیرادا بیر نفرله تلفونلا قیزغین دانیشیردی. دانیشیغین سونوندا دئدی؛ گلیرم تهرانا یاخیندان دانیشاریق. من ائودن ترمینالا چاتدیرارکن، دوکتور دئدی: بو شخص کیتابین بوتون چاپ خرجینی وئریر، الده چکمه‌یییر. ترمینالا چاتدیق و تهرانا دوغرو گئتدیلر. نئچه گون سونرا تبریزه گلدیلر، سوال وئردیم دوکتور نه خبر؟

قبول ائتمه‌دیم، منیم کیتابیمدا چاپ یئری «تبریز» یازیلمالی‌دیر، دئدی. بئله ده اولدو.

آذربایجان تاریخینده بلکه ده ایلک دفعه تورکجه بیر کیتاب چاپ اولمادان اؤن ساتیشا بوراخیلدی و کیتابین خرجی بئله‌لیکله تامین اولوندو. دوکتور زهتابی‌نین دئدیگی کیمی چاپ یئری تبریز اولدو. آذربایجان مرکزلی تفکورون تمل داشینی دا قویدو. بورادا آرتیرمالی‌یام؛ بو کیتابین اؤن ساتیشیندا «آذربایجان مدنیت اوجاغی»نین عوضسیز رولو اولموشدور. پروفسور

---

[1] رحمتلی حسن دمیرچی‌نین اوغلو، مدنی فعال.

زهتابی دا اوجاغین نوبتی اجلاسیندا تبریز حاقیندا و اونون همت والاسیندان آتشین دانیشاراق، بو ایش بیرلیگیندن اؤترو تشکور ائتدی.

آدی، یادی قالارغی، یولو داواملی اولسون.

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 51-55
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

دوکتور زهتابی و میلّتینه حصر اولونموش بیر عؤمور

● **حسین رنگرززاده** [1]

اؤزونه کیریشچی، میشوولو، م شبسترلی وس. تخلوصلری سئچن فیلولوق، دیلچی، شرق‌شوناس، شاعیر و ادبیاتچی، دوکتور محمد تقی زهتابی، شبسترده بیر کیریشچی و تاجیر عایله‌سینده آنادان اولموشدور. او زامانلار باغیرساق اعمالی ایله مشغول اولان پئشه، کیریشچی‌لیک آدلانیردی. باغیرساقدان بیر نئچه محصول اعمال ائدیلیب آوروپایا گوندریلردی.

محمدتقی اوشاقکن قیشین اوزون گئجه‌لرینده یاشلیلارا آلپ‌آرسلان ناغیلینی اوخویارکن آنا دیلینده ساوادلانماغین لذتینی آلیب، کیملیک مجادله‌سی‌نین یولونا ایلک آددیملارینی آتمیشدیر. مکتبین اورتا دؤنمینده آتاسی محمد تقی‌نی قارداشی ایله بیرلیکده یوکسک کیفیتلی تحصیل آلماق اوچون تبریزه یوللامیش و محمدتقی اورتا مکتبی تبریزده اوخوموشدور. آتاسیندان هفته‌لیک آلدیغی مادی مواجیبین بیر قدرینی "شعار" آدلی دینی مکتبده عرب دیلینی اؤیرنمه‌یه و بیر قدرینی ده تبریزین پاساژ کوچه‌سینده یئرلشن کاتولیک کلیساسیندا فرانسالی کئشیشدن فرانسیزجا اؤیرنمه‌یه صرف ائدن محمدتقی، مکتب درسلری ایله بیرلیکده فرانسیز و عرب دیللرینی ده مکمل اؤیرنیر.

زهتابی آذربایجان دموکرات فرقه‌سی دؤنمینده جاوانلار تشکیلاتی‌نین عضوو اولموشدور. آذربایجان دموکرات فرقه‌سی تبریزده حکومتده اولدوغو زامان، زهتابی اؤز دوشونجه یولونو سئچیب و میلّی دگرلری اؤن پلانا آلماغی، میلّتین سعادته دوغرو ایره‌لیله‌مه‌سینه فوندامنتال

[1] مرحوم دوکتور زهتابی‌نین یاخین دوستلاریندان. ایمیل: hoseinrangraz@gmail.com

اساس کیمی باخیب، ملی کیملیک مجادله‌سی چرچیوه‌سینده دورمادان و سارسیلمادان یولونا داوام ائتمیشدیر. محمدتقی زهتابی، فرقه دؤنمینده تبریزده یاشادیغی زامان، مودرن دونیادا میلّی مسئله‌نین خالقلارین طالعینده نه قدر اهمیت داشیدیغینی دوشونوب و بو دوشونجه اساسیندا استالینیزم و سول فیکیرلی شخصلر و آخینلارلا دوشونجه ساحه‌سینده قارشی دورمالار یاشامیشدیر. بئله قارشی دورمالار سونوجوندا سووئتلر بیرلیگینه مجبوری قاچدیقدان سونرا غلام یحیانین تاپشیریغی ایله سیبری زندانیندا، ایشله‌مه‌دیگی سوچون محکوملوغونو یاشامیشدیر.

محمدتقی زهتابی سیبری‌دن آزاد اولدوقدان سونرا باکی دؤلت اونیورسیته‌سینده فیلولوژی عالیم کیمی اؤزونو یئتیشدیریب، سونرا اونیورسیته‌ده ایللر بویو چالیشیب، خالقی‌نین سعادتی یولوندا مبارزه‌نین آردینی عراق‌دا داوام ائتدیرمک اوچون باغدادا کؤچموشدور. دوکتور زهتابی باغداد اونیورسیته‌سینده دیلچی عالیم، آکادمیک و ژورنالیست کیمی چالیشیب و دورمادان باغدادا و برلین‌ده اورکده دوندورولان سؤزلرینی چوخلو کیتابلار و نشریات واسطه‌سی ایله چاپ ائدیب یایمیشدیر.

عراق تورکلری‌نین دیل و ادبیاتی اوزرینده علمی چالیشمالار سونوجوندا کرکوک تورکجه‌سی‌نین صرف، نحو و درسلیکلرینی، یازیب ترتیب ائدیب، بندر اوغلو جنابلاری‌نین واسیطه‌سی ایله چاپ ائتدیرمه‌یه نایل اولموشدور. بونا باخمایاراق، من باکی نفت آکادمیسینده تحصیل آلماق مقصدی ایله باکی شهرینه گئدرکن منه یگانه تاپشیریغی بئله اولموشدور:

«من ایللر بویو وطندن قیراقدا چالیشدیم. علمی سویه‌ده چوخلو ادبی، مدنی ایشلر گورمه‌یه نایل اولدوم و گؤردویوم ایشلر وطن و میلّتیمه خیدمت مقصدی داشییب، خالقیمین سعادتی اوغروندا فایدالی اولدوغونو ساندیم. آما وطنه دؤندویوم زامان زحمتلریمی بوشا خرجله‌دیگیمی دوشوندوم. من خالقیما وطنده بیر ایل چالیشمانین تاثیرینی، وطندن قیراقدا اونلار ایل چالیشمادان داها فایدالی گوردوم.» ایران‌دا پهلوی دیکتاتورلوغو کؤچدوکدن سونرا گله‌جکده تورک میلّتی آنا دیلینده تحصیل آلماق اوچون علمی قایناقلارین و کادرلارین یئرینی بوش گؤروب تبریز دانیشگاهیندا تورک دیلی و ادبیاتی فاکولته‌سی یاراتماق مقصدی ایله دوکتور زهتابی عایله‌سی ایله استانبول‌داکی ائویندن آیریلیب وطنه دؤندو.

منیم دوکتور زهتابی ایله ایلک گؤروشوم آتانین دوستلاری ایله شبسترده یئرلشن دوکتورون باجیسی‌نین ائوینده اولموشدو. دوکتور زهتابی زیندانداندان چیخدیقدان بیر نئچه گون سونرا بو گؤروش باش توتدو. دوکتورون ساغلیق وضعیتی چوخ گرگین ایدی؛ بئله کی، هئچ کیمسه اونون دیرچلیب اؤزونو توپلاماسینا اینانمیردی.

دوکتور زهتابی خالقی‌نین گوجونه اینامیندان قایناقلانان ایراده‌سی نتیجه‌سینده وطن و خالقینا بسله‌دیگی سئوگییه دایاناراق، خالقی‌نین سعادتینی مقصده آلیب میشونون هاوا و سویوندان فایدالانیب بیرنئچه آیدان سونرا آیاغا قالخیب یئنه مجادله یولوندا آددیم آتماغا باشلادی.

مینلرجه داغ کسرسه یولون، دایانما گئت

مینلرجه یول سالارسا آیاقدان، ییخیلما دور.

من گنجلیگیمین ایلک چاغلاریندا آتا اوجاغیمدا دوکتور زهتابی کیمی بیر اینسانلا بیرلیکده اولماق، اونونلا یاشاماق و اونون سایه‌سینده یاشامین آنلامینی و مقصدینی دوشونمک ایمکانینا نایل اولدوغوم اوچون میلّتیمین سعادتلی شخصلریندن ساییلیرام.

زهتابی منیم اوچون صداقتین، مودریکلیگین، استقامتین، خالقینا خیدمتین و هر نؤع طوفان قارشیسیندا دایانیب یولونا داوام ائتمگین بیر نمونه‌سی ایدی. او، اؤز وارلیغینی، یاشامینی و یاشامدا وار اولان فرصت و ایمکانلارینی میلتینه خیدمته حصر ائتمیشدی. زهتابی‌نی نه زیندان، نه سورگون، نه محرومیت، نه یولون اوزونلوغو و نه ده هئچ بیر مانع دایاندرابیلمه‌دی. زهتابی یولونو سئچمیشدی و سئچدیگی یولون سونونادک گئتمک اونون اوچون یاشام سببینه چئوریلمیشدی.

دوکتور زهتابی تبریزده زیندانداندان چیخدیغی گونلرده آتام اونونلا صحبت ائدرکن، دئدی:

"آقای دوکتور، اوشاقلاردان اوتورو داراخمامیسیز؟"

دوکتور زهتابی کوچه‌یه و اورادا اولان گنجلره ایشاره ائدیب دئدی:

"بو اوشاقلاریـن هامیسی منیم اوشاقلاریـمدیر".

بو سؤزلر اونون میلّتینه باخیشینی و گنج نسلین اونون اوچون نه قدر بؤیوک اهمیت داشیدیغینی گؤسترمک اوچون یئترلی‌دیر. اونون اوچون خالق یالنیز بیر توپلوم، بیر تاریخ و یا بیر جوغرافیا دئییلدی؛ خالق اونون اوچون بیر اولو کیملیک، گله‌جگین آنلامی و اؤز طالعینه حاکیم اولابیلن بیر میلت ایدی. زهتابی گله‌جگین قورولوشونو گنجلرین ایراده‌سینده گؤروردو.

من دوکتور زهتابی‌نی ایران تورکلری‌نین معاصر تاریخینده بیر اؤنجول، یئنی بیر فیکیر و تورک توپلوموندا مترقی بیر آخینین باشلانقیجی کیمی گؤرورم. زهتابی ایران تورکلرینده میلّی مسئله‌نی یالنیز فیکیر ساحه‌سینده دئییل، دوشونجه‌نین توپلومدا اویقولانیب مستقیل بیر آخینا چئوریلمه‌سینی گئنیش و سیستملی شکیلده اورتایا قویدو. زهتابی‌نین اطرافیندا اورتایا قویدوغو دوشونجه‌نین، قارشیسیندا دورانلار دوست و دوشمن آدینا آز دئییلدی. بونلارا رغماً زهتابی یولونو سئچمیشدی.

دوکتور زهتابی خالقی‌نین چیخارینی دگرلندیریب تورک میلی چیخارلاری اطرافیندا دوشونجه طرزینی پوزوب یئنیدن یازماغا نایل اولدو و باشلاتدیغی آخیندا اونون اساسلارینی یئنیدن قوروب، باغیمسیز بیر دونیا گؤروشو و مستقیل بیر آخین کیمی اورتایا قویدو. بو حرکت، سونرالار «میلّی حرکت» آدلانان فیکیر و عمل آخینی‌نین گله‌جگینه بؤیوک تأثیر گؤستردی.

زهتابی مودرن دونیادا ترقی‌نین و انکشافین نه‌دن و نئجه باش وئردیگینی آراشدیرماقلا، مترقی دئولتلره صاحیب اولان میلّتلری، اونلارین یاشام تجروبه‌لرینی، دوشونجه سیستملرینی و دؤلت

قورولوشلارینی اؤیره‌نیب، اؤز میلتی‌نین ارتیجاع و استیبداد گوجلرین قاراما آلتیندا قالماسی‌نین سببلرینی یالنیز خاریجده دئییل، اؤلکه داخیلینده آراشدیریردی. بئله‌لیکله او، میلت، کیملیک، دیل، تاریخ، میلّی ایدئولوژی، سیاسی گوج، میلّی حاکمیت و میلّی دؤلت آنلاملاری آراسینداکی باغلانتینی دوشونوب، میلتلرین طالعینده اوینادیغی رولون نه قدر بؤیوک اولدوغونو درک ائتمیشدی. زهتابی بیر خالقین اؤزونو تانیمادان، میلّی غرورا یییه‌لنمه‌دن، اؤز یولونو سئچیب طالعینه یییه‌لنمک گوجونه مالیک اولماسینا اینانمیردی. بو نه‌دنله اونون دؤشونجه‌سینده «اؤزونو تانیماق»، «اؤزگه‌لری تانیماغ»، «میلّی غرورو منیمسه‌مک» و «وضعیتی‌دگرلندیریب، میلّی سعادتی تانیماق» بیر-بیریندن آیری دئییلدی.

دوکتور زهتابی بو دوشونجه‌نی یالنیز کیتاب و مقاله‌لرده یازماقلا کیفایتلنمه‌ییب، میلّی اویانیشی دیرچلدیب حرکته گتیرمک مقصدی ایله تبریزده دیل و تاریخ درسلری و صینیفلری تشکیل ائتمه‌یه باشلادی؛ داها سونرا زهتابی آخین و فیکر چئوره‌سینی گئنیشلندیریب، تورکلرین یاشادیغی باشقا شهرلرده اؤز فیکرینی یایماغا نایل اولدو. بو گئدیشده آماج یالنیز دیلی اؤیرتمک دئییلدی؛ زهتابی‌نین مقصدی دیل واسیطه‌سی ایله کیملیگی، تاریخ واسطه‌سی ایله میلّی غرورو و اؤزونو تانیماقلا یئنی نسیلده دؤنوش نقطه‌سی یارادیب سعادت یولوندا آددیملاماغین باشلانقیجی ایدی.

زهتابی آتا-بابالاریمیزین یاراتدیقلاری امپراتورلوقلاری، دؤلتلری، اویقارلیقلاری (سیویلیزاسیون) و تاریخی پروسسلری تانیمادان، میلتین اؤزونه باخیشی و اؤزگووه‌نی دوغرو فورمالاشابیلمز دئیه اینانیردی. بئله‌لیکله «اؤزونو تانیمایان و اؤز گوجونو بیلمه‌ین تورک، اوز طالعینه یییه‌لنه‌بیلمز» پرینسیپینی اؤز فیکیر و مبارزه‌سی‌نین اساسینا چئویرمیشدی.

دوکتور زهتابی‌نین باخیشیندا میلّی اویانیش یالنیز میلّی هیجان و یا اجتماعی و فرهنگی مسئله کیمی دئییلدی؛ او، میلّی مسئله‌نی بیر ایدئولوژی کیمی گؤرور و بیر خالقین اؤز طالعی اوزرینده سؤز و حاق صاحیبی اولماسینی و تاریخده یاشادیغیمیز کیمی سیاسی گوجه یییه‌لنمه‌سینی، میلّی اویانیشین سون مقصدی سایییردی. بو یولون ایلک آددیمینی ایسه میلّی شعورلانمادا گؤروردو. بئله بیر دونیا گؤروشو زهتابی‌نین عؤمور بویو یاشامی‌نین، آراشدیرمالاری‌نین و مبارزه تجربه‌سی‌نین محصولو ایدی.

«بیر دیله‌ییم وار،
اوگون انتظارلار باشا چاتاندا
ائلیم زنجیرینی قیریب آتاندا
عدالت دیوانی قورولان زامان
هر یاندا بایراغیم ووروlان زامان
شن نغمه سسینده دولاندا تبریز
اختیار الینه آلاندا تبریز

باشیم آغارسا دا بیر اوغلان کیمی
باشیما گله‌نی ارمغان کیمی
ارک‌دن خالقیما سپه‌جگم من
توربت تک توپراغیمی اؤپه‌جگم من
مقدس آرزو گؤزل بیر دیلک
بو دیلک اوغروندا تقدیم ائده‌جک
بیر اوره‌گیم وار بیر اورک»

زهتابی میلّی سعادتین یالنیز بیر شهرین، هر هانسی بیر توپلومون و یا بیر نسلین مسئله‌سی اولمادیغینی دوشونوردو. او ایران‌دا یاشایان تورکلرین تاریخ، دیل و کیملیک باخیمیندان بیر-بیری ایله باغلیلیغی و گله‌جکده بو باغلیلیغین اساس رول ایفا ائده‌جگینه اینانیب، متافیزیک باغلیلیق و بو باغین فیکیر ساحه‌سینده یئنیدن قورولماسینا چالیشیردی.

دوکتور زهتابی بو یولون بیر گئجه‌ده گئدیله‌بیلمه‌یه‌جک قدر اوزون اولدوغونو دوشونوب، باشلاتدیغی آخینی بو یولون باشلانقیجی ساییب، سونراکی نسلین بو یولو دؤزوملە، بیلیکله و میلی اویانیشلا داوام ائتدیرمه‌سینی گرکلی گؤروردو.

زهتابی گنجلره یالنیز بیر فیکر دئییل، بیر یول گوسترمک ایسته‌ییردی. میلّی کیملیگینی، میلّی غرورونو، اؤز میلتی‌نین تاریخینی و سعادت یولونو آنلایان هر بیر گنجی بو یولون داوامچیسی و بو مبارزه‌نین سونراکی آددیم‌لارینی آتاجاق بیر نسیل کیمی گؤروردو.

بو باخیمدان دوکتور زهتابی‌نین یاشامینا صیرف اونون اؤز شخصی یاشام تاریخچه‌سی کیمی باخماق اولماز. اونون یاشامی، بیر فیکرین دوغوشو، یاشادیلماسی و بیر نسله چاتدیریلماغی‌نین تاریخی‌دیر. اونون آتماق ایسته‌دیگی ایلک آددیم، گلن نسیللرین یولونون چزگیسی ایدی.

دوکتور زهتابی‌نین آچدیغی یولون آددیملاری داوام ائتدی. اونون سؤزلری، اوخوتدوغو درسلر، یازدیغی اثرلر و اونونلا یاشامیش انسانلارین خاطیره‌لری، بو یولون حافیظه‌سی کیمی قالدی.

من گنجلیگمده دوکتور زهتابی‌نی یالنیز کیتابلاردان و سؤزلردن تانیمامیشام؛ اونونلا بیر اوجاغی، بیر ائوی، بیر گوندمی یاشامیشام. اونون میلت اوچون نه ایسته‌دیگینی، نئجه دوشوندویونو و نئجه یاشادیغینی یاخیندان گؤرموشم.

بو سببدن دوکتور زهتابی منیم اوچون صیرف بیر عالیم، فیلولوق، دیلچی، شرق‌شوناس، شاعیر و ادبیاتچی دئییلدیر. او، یاشامینی بیر میلّتین دوشونجه‌سینه، میلی کیملیک مسئله‌سینه و طالعینه حصر ائتمیش بیر اینسان، بیر معلیم و بیر یول گوستریجی‌دیر.

زهتابی اؤز یاشامینی اؤزونه دئییل، گله‌جگه امانت وئردی.

تبریز ۱۴۰۵ مهر آیی

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 57-62
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

ایلک تورکجه اؤیرتمنیم دوکتور محمدتقی زهتابی

● **دوکتور محمدرضا هیئت**[1]

پروفسور دوکتور محمدتقی زهتابی، کیمیلری اوچون بؤیوک بیر عالیم و دیلچی، کیمیلری اوچون تاریخچی، کیمیلری اوچونسه عؤمرونو میلّتی‌نین داعواسینا آدامیش بیر مجادله آدامی‌دیر. تاریخچی اولمادیغیم اوچون اونون تورک تاریخی ایله ایلگیلی اثرلرینی دگرلندیرمگی بو ساحه‌نین اوزمانلارینا بوراخماغی ترجیح ائدیرم. آنجاق بیر دیلچی اولاراق اورتایا قویدوغو اثرلر، ایشلتدیگی یؤنتملر، سئچدیگی اؤرنکلر و ایره‌لی سوردویو گؤروشلر، اونون تورک دیلی آراشدیرمالاریناداکی یئتکینلیگینی گؤسترمه‌یه یئترلی‌دیر.

زهتابی‌نین حیاتینی میلّتینه آداماسی؛ عؤمور بویونجا قارشیلاشدیغی حاقسیزلیقلارا، سورگونلر و حبس حیاتینا باخمایاراق میلّی داعواسیندان واز گئچمه‌مه‌سی ده اونون مجادله‌جی شخصیتی‌نین ان آچیق گؤسترگه‌سی‌دیر. آنجاق منیم اوچون دوکتور زهتابی‌نین بوتون بونلارین اؤته‌سینده باشقا بیر یئری و دگری واردیر. چونکو بیلیمسل آنلامدا او، منیم ایلک تورکجه اؤیرتمنیمدیر.

آنا دیلینده تحصیل امکانلاریندان محروم قالمیش توپلوملاردا، انسانین اؤز دیلی‌نین قرامرینی بیلیمسل یؤنتملرله و بو ساحه‌نین اوزمانلاریندان اؤیرنه‌بیلمه‌سی باشلی باشینا بؤیوک بیر شانسدیر. من ده گنجلیگیمده بو شانسی یاخالایان و دگرلندیرنلردن بیری اولدوم. بو نه‌دنله منه

[1] *وارلیق* درگیسی باش ادیتورو، آنکارا اونیورسیته‌سی اؤیرتیم اویه‌سی. ایمیل: mrheyet@gmail.com

تورکجه‌نی اؤیره‌دن اوستادلاریما، اؤزللیکله ده ائولرده یاپیلان درسلرینه قاتیلما امکانینی منه ساغلایان اوستادیم مرحوم دوکتور زهتابی‌یه هر زامان مینّت دویدوم.

دوکتور زهتابی ایله تانیشمامدا دوکتور جواد هیئت‌ین بؤیوک رولو واردی. بو تانیشمانین حکایه‌سی ایسه منیم اوچون باشلی باشینا اونودولماز بیر خاطیره‌دیر.

اورتا مکتب ایللرینده، ۱۹۸۵-۱۹۸۲ آراسیندا، *وارلیق* درگیسی سایه‌سینده بیلیم و کولتور دونیامیزین اؤنده گلن شخصیتلری‌نین بیر چوخونو هله اؤزلری ایله تانیشمادان آد اولاراق تانیماغا باشلامیشدیم. درگیده یاییملانان مقاله‌لرینی اوخویور، الده ائده‌بیلدیگیم اؤلچوده کیتابلارینی تاپماغا چالیشیردیم. بو شخصیتلردن بیری ده دوکتور زهتابی ایدی. اونون *وارلیق*دا یاییملانان مقاله و شعرلرینی اوخوموش، یازیلاریندان یارارلانمیشدیم. آنجاق او ایللرده زهتابی‌نین کیم اولدوغو، نئجه بیر حیات یاشادیغی و تورک دیلی اوچون یاپدیغی چالیشمالارین قاپسامی حاقیندا چوخ بیلگیم یوخدو.

لیسه ایللرینه گلدیگیمده دیلیمیزه و ادبیاتیمیزا اولان ایلگیم داها دا درینلشدی. داها اؤنجه اوخودوغوم بعضی یازیلاری یئنیدن اوخوماغا، دیل و ادبیاتلا ایلگیلی قایناقلاری داها دقتلی تعقیب ائتمگه باشلادیم.

او سیرالاردا لیسه دوستوم سئوگیلی جهانبخش بختاورین مکتبه گتیردیگی کیریل حرفلی بیر اوشاق درگیسی منیم اوچون یئنی بیر قاپی آچدی. بو درگی سایه‌سینده کیریل الیفباسینی گؤزلجه اؤیرنمه‌یه قرار وئردیم. قیسا سوره ایچریسینده بو الیفبایلا یازیلمیش متنلری راحاتلیقلا اوخویابیله‌جک بیر سویه‌یه چاتدیم. بئله‌لیکله سوویت آذربایجانیندا یاییملانان کیتاب و درگیلردن الیمه گئچدیگینده اوخویوب، آنلایابیله‌جکدیم. عینی ایللرده من ده یازماغا، کیچیک مقاله‌لر قلمه آلماغا باشلامیشدیم. ۱۷ یاشیمدا «محمد فضولی‌نین فارسجا دیوانی حاقیندا» یازدیغیم ایلک مقاله *مهد آزادی* قزئته‌سینده یاییملاندی. بیر ایل سونرا ایسه «گنجه‌لی نظامی‌نین حیاتی و اثرلری» باشلیقلی مقاله‌م، نظامی‌نین ۸۵۰-جی ایل دؤنومونده تبریز اونیورسیته‌سینده دوزنله‌نن اولوسلار آراسی کونفره مناسبتی ایله یئنه *مهد آزادی* طرفیندن نشر ائدیلن و بؤیوک نظامی اوزمانلاری‌نین مقاله‌لری‌نین یئر آلدیغی کیتابدا باسیلدی.

بوتون بونلار البته دوکتور جواد هیئت‌ین ده دقتینی چکیردی. منیم دیلیمیز و ادبیاتیمیزا دویدوغوم ایلگینی یاخیندان تعقیب ائدیر، بوندان ممنونیت دویدوغونو زامان زامان دیله گتیریردی. صحبتلریمیزده بیر نئچه دفعه اؤز عایله‌سیندن، اؤزللیکله ده هیئت سوی آدینی داشییان بیری‌نین اونون یولونو داوام ائتدیرمه‌سینی آرزو ائتدیگینی سؤیله‌میشدی. منیم ده بو ساحه‌یه یؤنلمه‌م و تورک دیلی و ادبیاتینا گئده‌رک داها چوخ ایلگی گؤسترمه‌م اونو سئویندیریردی.

۱۹۸۹ (۱۳۶۸) ایلینده دوکتور جواد هیئت‌ین تبریزه گلدیگی گونلردن بیرینده یاشانان بیر اولای، حیاتیمین سونراکی دؤنمینده اؤنملی بیر یئره صاحیب اولاجاق تانیشمانین دا باشلانغیجی اولدو.

جواد هیئت، باکی‌داکی کیریل حرفلری ایله یاییملانمیش «آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی» آدلی کیتابینی منه اوزاداراق اوخومامی ایسته‌دی. کیتابی الیمه آلدیم و سطیرلری اوخوماغا باشلادیم. کیریل حرفلرینی زورلانمادان و سرعتله اوخودوغومو گؤرونجه موتلولوغونو گیزله‌ده‌بیلمه‌دی. اوزونو بؤیوک قارداشیم دوکتور فرهادا چئویره‌رک:

«محمدرضا تهرانا، منیم یانیما گلمه‌لی‌دیر.» دئدی.

او تاریخده لیسه سون صینیف اؤیرنجیسی ایدیم. بیر آن اؤنجه عسگرلیگیمی تاماملاییب، آردیندان پاسپورتومو آلاراق تورکولوژی تحصیلی اوچون باکی‌یا گئتمگی پلانلاییردیم. آنجاق عسگره گئتمه‌مه یاخلاشیق بیر ایل واردی.

جواد هیئت بیر سوره دوشوندوکدن سونرا تلفون دفترینی الینه آلدی. صحیفه‌لری قاریشدیرارکن منه، تلفون ائده‌جگی شخصین چوخ بؤیوک بیر دیلچی و عالیم اولدوغونو سؤیله‌دی. آردیندان دوکتور زهتابی‌نین تلفونونو تاپدی و اونا زنگ ائتدی.

تلفونون او بیری اوجوندا‌کی شخصین ایللردیر *وارلیق* صحیفه‌لرینده آدینی گؤردویوم و یازیلارینی اوخودوغوم دوکتور زهتابی اولدوغونو بیلیردیم. آرالاریندا‌کی صحبتین سون درجه صمیمی اولدوغو داها ایلک جمله‌لردن آنلاشیلیردی.

59

جواد هیئت مندن بیر آز اؤوگو ایله سؤز ائتدیکدن سونرا بئله دئدی:

«قارداش‌اوغلوم محمدرضانی سیزه گؤندرمک ایسته‌ییرم. اونون الیندن توتون لطفا.»

بو جمله‌نی هئچ اونوتمادیم.

دوکتور زهتابی ده جواد هیئت‌ین ایستگینی قبول ائتدی. هفته‌نین ایلک گونو تبریز رادیوسو دیش یاییینلار بؤلومونه (برون مرزی) گلمه‌می سؤیله‌دی.

تلفون دانیشغی سونا چاتمیشدی، اما منیم هیجانیم یئنی باشلاییردی. او آندا دوکتور زهتابی‌نین «الیمدن نئجه توتاجاغینی»، منه نه‌لر اؤیره‌ده‌جگینی تام اولاراق بیلمیردیم. بیلدیگیم تک شئی، ایللردیر آدینی ائشیتدیگیم و یازیلارینی اوخودوغوم بیر بیلیم آدامی ایله تانیشاجاق و اوندان بیر شئیلر اؤیره‌نه‌جک فرصتی تاپاجاق اولماغیم ایدی.

بلیرله‌نن گون و ساعاتدا تبریز رادیوسونا گئتدیم. گؤره‌ولیلرین یؤنلندیرمه‌سی ایله دیش یاییینلار بؤلومونده‌کی بیر اوتاغا گیردیم. ایچری گیردیگیمده دوکتور زهتابی‌نی همن گؤردوم.

اوتاغین قاپیپا یاخین طرفینده‌کی صندلیده اوتوروردو. چئوره‌سینده ایسه رادیو چالیشانلاری واردی. قیسا سوره سونرا اونلارین دا دوکتور زهتابی‌دن تورکجه درسی آلدیقلارینی آنلادیم.

دوکتور زهتابی منی یانینا چاغیردی. الیمه کیچیک بیر کاغیذ وئردی و سسینی قیساراق:

«بورادا سنین اوتورمانا ایذین وئرمزلر. ائولرده ده درسلره باشلایاجاغیق. بو، مهندس اقدسی‌نین نومره‌سی‌دیر. زنگ ائله؛ سنه گونونو و آدرسینی سؤیله‌یه‌جک.» دئدی.

کاغیذی آلدیم و اینانیلماز بیر هیجانلا اوتاقدان چیخدیم. بئله‌لیکله دوکتور جواده هیئت‌ین بیر نئچه گون اؤنجه تلفوندا سؤیله‌دیگی «اونون الیندن توتون» سؤزو منیم اوچون سوموت (عینی) بیر آنلام قازانماغا باشلامیشدی.

آنجاق اساس حکایه، دوکتور زهتابی‌نین ائولرده وئردیگی او درسلرله باشلایاجاقدی.

آرادان ایکی گون گئچمه‌دن مهندیس اقدسی‌یه تلفون آچدیم. اؤزومو تانیتدیم و تلفون نومره‌سینی دوکتور زهتابی‌دن آلدیغیمی سؤیله‌دیم. منی بؤیوک بیر نزاکتله قارشیلادی؛ اونا مندن سؤز ائدیلدیگینی و گله‌جگمیدن خبری‌نین اولدوغونو سؤیله‌دی. درسلرین هله باشلامادیغینی، آنجاق بیر-ایکی هفته ایچینده باشلایاجاغینی و گونو بللی اولدوغوندا منه خبر وئره‌جگینی بلیرتدی.

او ایللرده موبایل تلفونو یوخدو، ارتباط ساده‌جه ثابیت تلفونلارلا ساغلانابیلیردی. بو نه‌دنله ائوده‌کیلره دورومو آنلاتدیم و مهندیس اقدسی‌دن تلفون گؤزله‌دیگیمی سؤیله‌دیم. یاخلاشیق اون گون سونرا گؤزله‌دیگیم تلفون گلدی. مهندیس اقدسی درسین یاپیلاجاغی گونو و ساعاتی سؤیله‌دی، آردیندان آدرس وئردی.

۱۸-۱۷ یاشلاریندا بیر گنج اولاراق ایلک دفعه آنا دیلیمده، اوسته‌لیک اوسته‌لیک اونو قرامرینی اؤیرنمک اوزره درس آلاجاق اولمانین هیجانی بوتون منلیگیمی بورواموشدو. درسده کیملرین اولاجاغی دا منیم اوچون ماراقلی ایدی. منیم کیمی دیلیمیزه کؤنول وئرمیش گنجلرله تانیشاجاغیمی دا دوشونور، او گونو صبیرسیزلیکله گؤزله‌ییردیم.

بلیرله‌نن گون و ساعاتدا وئریلن آدرسه گئتدیم و قاپینی چالدیم. محترم بیر خانیم قاپینی آچدی و منی بیر اوتاغا یؤنلندیردی. ایچری گیردیگیمده منی شاشیردان منظره ایله قارشیلاشدیم. منیم کیمی گنجلرله قارشیلاشماغی گؤزلرکن، کیمیلرینی تانیدیغیم، کیمیلرینی ایسه ایلک دفعه گؤردویوم مندن یاشجا اولدوقجا بؤیوک انسانلارین آراسیندا گؤردوم اؤزومو. من اوتاغا گیرینجه آیاغا قالخاراق «خوش گلدین» دئدیلر.

اورادا اولانلاردان دوکتور زهتابی‌نی البته تانییردیم. حسن دمیرچی و صمد سرداری‌نیانی دا بیلیردیم. مهندیس اقدسی، مهندیس تقوی و رحیم رئیس‌نیا ایله یاخیندان ایلک کز اورادا تانیشدیم. مهندیس اقدسی‌نین دوکتور زهتابی‌نین باجیسی اوغلو اولدوغونو دا داها سونرا اؤیرندیم.

هامی یئرده اوتورووردو. من ده آرالارینا قاتیلدیم. یاشیمین کیچیکلیگیندن و ایلک دفعه بئله بیر اورتامدا اولدوغومدان قایناقلانان هیجانی فرق اتمیش اولمالیدیرلار کی، چوخ دا اوزرینده دورمادان صحبتلرینه قالدیقلاری یئردن داوام ائتدیلر. بئله‌لیکله من ده قیسا سوره‌ده راحاتلاماغا باشلادیم.

بیر سوره سونرا درس باشلادی. دوکتور زهتابی اؤنجه‌دن حاضیرلادیغی درس نوتلاریندان بیر نئچه صحیفه منه ده وئردی. ایلک قونوموز سس بیلگیسی ایدی. آنلاشیلان بو یالنیز منیم دئییل، قروپون دا ایلک درسلریندن بیری ایدی.

دوکتور زهتابی، اؤزونه مخصوص اوسلوبو ایله بیر باشا قرامر موضوعسونا گئچمک یئرینه اؤنجه دیلیمیزین قابلیتلریندن و گوجوندن دانیشماغا باشلادی. او گون سؤیله‌دیگی بیر جمله حافیظه‌مه ائله قازیلدی کی، آرادان گئچن بونجا ایله باخمایاراق هله ائشیتدیگیم گونکو کیمی خاطیرلاییرام:

«بیز دیلیمیزی قورویابیلمه‌دیک آنجاق دیلیمیز بیزی قورودو.»

او یاشلاردا بئله بو سؤزون درین آنلامی منی چوخ ائتکیله‌میشدی. بیر طرفدن بیزیم بیر میلّت اولاراق دیلیمیزه گرکدیگی اؤلچوده صاحیب چیخمادیغیمیزی آنلادیر، او بیر طرفدن تورکجه‌نین بوتون باسقیلارا و آسیمیلاسیون سیاستلرینه رغماً توپلومو آیاقدا توتان گوجونه اشاره ائدیردی. دیلیمیزی بیز یئترینجه قورویابیلمه‌میشدیک؛ آنجاق دیلیمیز کیملیگیمیزی، حافیظه‌میزی و بیزی بیر-بیریمیزه باغلایان گؤرونمز باغلاری قوروموشدو.

نه یازیق کی، بو سؤزو ایلک ائشیتدیگیم تاریخین اوزریندن ۳۶ ایل گئچمیش اولماسینا باخمایاراق، دوکتور زهتابی‌نین او جمله‌سی بو گون ده گونجللیگینی ساخلایییر.

پلانلاندیغی کیمی درسلر تخمینا بیر ایل بویونجا دوزنلی اولاراق داوام ائتدی. هر هفته قروپوموزداکی شخصلرین بیری‌نین ائوینده توپلانیردیق. بئله‌لیکله ائودن ائوه دولاشان بو درسلر، منیم اوچون ساده‌جه دیل بیلگیسی اؤیرندیگیم بیر درس دئییل، عینی زاماندا دؤنمین اؤنملی آیدینلارینی یاخیندان تانیدیغیم بیر مکتب حالینا گلمیشدی.

درسلر سیراسیندا دوکتور زهتابی‌نین اؤزللیکله ایکی نفره زامان- زامان گیلئیلیک ائتدیگینی ده خاطیرلاییرام: رحیم رئیس‌نیا و صمد سرداری‌نیا. هر ایکیسینی ده اثرلرینی تورکجه یازمادیقلاری اوچون الشدیریردی. اونلار ایسه بو یاشدان سونرا تورکجه‌نی فارسجا قدر راحات یازابیلمه‌یه‌جکلرینی سؤیله‌یه‌رک اؤزلرینی مدافیعه ائدیردیلر.

بو کیچیک تارتیشمالار بئله اصلینده زهتابی‌نین دیل مسئله‌سینه نئجه باخدیغینی گؤستریردی. اونون اوچون تورکجه ساده‌جه اوزرینده آراشدیرما آپاریلماسی گره‌کن بیر دیل دئییلدی؛ یازیلماسی، ایشلنمه‌سی و حیاتین هر ساحه‌سینده ایشله‌دیلمه‌سی گره‌کن بیر دیل ایدی.

بیر ایلین سونوندا من درسلرین تامامینا قاتیلمیش، بیر یاندان دا عسگرلیگه گئتمگه حاضیرلانیردیم. بیر سوره سونرا دوکتور زهتابی‌نین بو درسلر اوچون حاضیرلادیغی نوتلارین کیتاب شکلینده ده یاییملاندیغینی گؤردوم.

داها دا اؤنملیسی، تخمینا بیر ایل سونرا دوکتور زهتابی‌نین بو دفعه اؤزللیکله گنجلره یؤنه‌لیک یئنی ائو کورسلاری دوزنله‌دیگینی اؤیرندیم. چوخ سایید گنج بو درسلره قاتیلاراق تورکجه‌نی

بیلیمسل یؤنتملرله اؤیرنمگه باشلادی. بو گنجلردن بیر چوخو داها سونرا اؤیرندیکلرینی باشقالارینا اؤیرتدی؛ اؤز بؤلگه‌لرینده و یا اونیورسیته‌لرده کؤنوللو تورکجه درسلری دوزنله‌یه‌رک یئنی اؤیرنجیلره تورکجه‌نی اؤیرتمگه باشلادی.

بئله‌لیکله زهتابی‌نین ائولرده باشلاتدیغی درسلر، او اوتاقلاردا توپلانان بیر نئچه نفرین تحصیلی ایله محدود قالمادی. اؤیره‌ننلرین اؤیرتمگه باشلادیغی و گئدرک گئنیشله‌ین بیر حلقه‌یه دؤنوشدو.

سونراکی ایللرده باشقا قرامر کیتابلارینی اوخویوب فرقلی دیل بیلگیسی یاخلاشیملارینی تانیدیقجا، دوکتور زهتابی‌نین او درسلرده آنلاتدیقلاری‌نین و ایشلتدیگی یؤنتمین نه قدر اوریژینال اولدوغونو داها یاخشی باشا دوشمگه باشلادیم. اونون اؤنملی اؤزللیکلریندن بیری، دیل بیلگیسینی آنلاتیرکن اؤرنکلرینی مومکون اولدوغونجا گونئی آذربایجانلی یازار و شاعیرلرین اثرلریندن سئچمه‌سی ایدی. اؤزللیکله میرزه علی معجزون شعرلرینه گئنیش یئر وئریردی. بئله‌لیکله قرامر اؤیره‌دیرکن عینی زاماندا اؤیرنجیلرینی گونئی آذربایجان تورک ادبیاتی‌نین قایناقلاری ایله تانیشدیریردی.

عسگرلیکدن سونرا *وارلیق* درگیسینده چالیشمایا باشلاماملا بیرلیکده دوکتور زهتابی ایله ایلیشکیمیز ده یئنی بیر بویوت قازاندی. آرتیق ساده‌جه اسکی اؤیرنجیسی اولاراق دئییل، تورکجه یایین یاپان بیر درگی‌نین چالیشانی اولاراق دا اونونلا ارتباط حالیندایدیم. گؤروشمه‌لریمیز و خبرلشمه‌لریمیز آرتدی. اؤزللکیله ایملا قایدالاری قونوسوندا تئز- تئز فیکیر آلیش- وئریشی آپاریردیق.

دوکتور زهتابی تهرانا هر گلدیگینده *وارلیق* درگیسینه باش چکر و درگی‌نین تهران‌داکی یازارلاری ایله گؤروشردی. بعضا دوکتور هیئت اونو معاینه ائدر، ساغلیق دورومو ایله ایلگیله‌نر و بونون اوچون گرکلی توصیه‌لری وئررردی.

باکی‌دا اؤیرنجی اولدوغوم ایللرده ده دوکتور زهتابی ایله گؤرشومه‌لریمیز داوام ائتدی. بو گؤروشمه‌لرین بیری مرحوم پروفسور دوکتور نورالدین رضانین ائوینده گرچکلشمیشدی. او گون ائوده دوکتور زهتابی ایله یاناشی دوکتور جواد هیئت و بختیار واهابزاده ده واردی. صمیمی بیر ائو توپلانتیسی ایدی. من ده گنج بیر اونیورسیته اؤیرنجیسی اولاراق بیر بوجاقدا اوتورموش، تورک دونیاسی‌نین بو اؤنملی شخصیتلری‌نین تورک دیلی، ادبیاتی و تاریخی اوزرینه آپاردیقلاری صحبتلری بؤیوک بیر دقت و ذؤقله دینله‌ییردیم.

ایندی او تاریخدن و دوکتور زهتابی‌نین ایلک تورکجه درسینه قاتیلدیغیم گوندن ایللر گئچیر. بونا باخمایاراق بوگون تورک دیلی و ادبیاتی اوزرینه آپاردیغیم هر چالیشمادا، یازدیغیم هر یازیدا و یئتیشدیرمگه چالیشدیغیم هر اؤیرنجیده اونون امگیندن بیر ایز اولدوغونو دوشونورم. بو نه‌دنله دوکتور زهتابی منیم اوچون ساده‌جه بیر عالیم و مجادله آدامی دئییل، منیم ایلک اؤیرتمنیم‌دیر. اونو رحمت، مینّت و درین بیر سایغی ایله آنیرام.

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 63-73
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

گزارش بنیاد عبدالرحمن برومند
در خصوص زندگی و مرگ دکتر محمدتقی زهتابی[۱]

اطلاعات مربوط به پرونده آقای پروفسور محمدتقی زهتابی (متخلص به کیریشچی)، فرزند علی و سعادت، متاهل و دارای دو فرزند، از طریق مصاحبه با چند منبع مطلع ۱، ۲، ۳ و ۴ (۲۶ تیرماه ۱۴۰۲، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳) به دست آمده است. برای تکمیل اطلاعات این پرونده از وبسایت‌های بی‌بی‌سی فارسی (۱۰ مرداد ۱۳۹۷)، بخش آذربایجانی وبسایت صدای آمریکا (۴ شهریور ۱۳۹۵)، عصر نو، (۱۱ آذر ۱۳۸۷)، ایران گلوبال (۹ دی ۱۳۹۱)، آذ تورک، (۱ دی ۱۴۰۱)، آذوح (۴ دی ۱۳۹۷)، گوناز تی‌وی (۲۸ مرداد ۱۴۰۰، ۹ و ۱۰ تیر ۱۴۰۲ و ۲۸ بهمن ۱۴۰۳)، مفاخر آذربایجان (آذر ۱۳۹۲)، سازمان عفو بین‌الملل (۹ تیر ۱۳۸۷)، آذربایجان انترینشنال، زمستان سال ۱۹۹۸، و وبلاگ‌های تورانیان، تاریخ آذربایجان و ترکان (تاریخ نامعلوم)، سایت تبریز بیدار (۱۵ و ۳۰ دی ۱۳۹۴ و ۲۴ فروردین ۱۳۹۵) و وبسایت عصر نو،(۱۱ آذر ۱۳۸۷) به دست آمده است.

آقای زهتابی روز ۲۲ آذر سال ۱۳۰۲ در محله «چای» شهرستان شبستر استان آذربایجان شرقی به دنیا آمد. او سال ۱۳۰۸ و در ۶ سالگی به همراه خواهرش صدیقه در مکتب‌خانه محله الفبا را یاد گرفت. در همان سال از طریق کتابخانه عمویش به کتاب‌های داستان تُرکی علاقه‌مند شد. او در سال ۱۳۱۰ در مدرسه دولتی «گلشن راز» تحصیلات ابتدایی‌اش را آغاز کرد و در سال ۱۳۱۵ کلاس ششم ابتدایی را به اتمام رساند، اما پس از آن به گفته یک منبع آگاه «به خاطر شرایط مادی خانواده به مدت دو سال از تحصیل باز ماند و در کار کشاورزی به پدرش کمک کرد.» آقای زهتابی توانست تحصیلات متوسطه را در مدرسه

---

[۱] رجوع کنید: https://www.iranrights.org/fa/memorial/story/-9545/mohammad-taqi-zehtabi

راهنمایی «فیوضات» تبریز بگذراند و بعدتر در سال ۱۳۲۰ وارد دانشسرای عالی تربیت‌معلم تبریز شد. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱)

آقای زهتابی بین سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۳ در مدرسه راهنمایی رشدیه تبریز به عنوان معلم مشغول به کار شد. این دوره از زندگی آقای زهتابی با وقایع مربوط به جنگ جهانی دوم همزمان بود. او در فضای نسبتا باز سیاسی-فرهنگی سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴ فعال بود و نه‌تنها در محافل ادبی شعر می‌گفت و می‌نوشت، بلکه نشریه‌ای هم به نام «آذربایجان» منتشر کرد. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱، مفاخر آذربایجان، آذر ۱۳۹۲)

آقای زهتابی در سال‌های منتهی به تشکیل فرقه دموکرات آذربایجان در قسمت کمیته جوانان این فرقه فعال بود. فرقه دموکرات آذربایجان روز ۱۲ شهریور ۱۳۲۴ به رهبری سید جعفر پیشه‌وری اعلام موجودیت کرد و در روز ۲۱ آذر سال ۱۳۲۴ (برابر با ۱۲ دسامبر ۱۹۴۵) به شکل رسمی تشکیل «حکومت ملی آذربایجان» را اعلام کرد و به طور کامل در این منطقه قدرت را به دست گرفت. آقای زهتابی با وجود عضویت در این فرقه از تحصیل باز نایستاد و در دانشگاه تبریز که این فرقه برای نخستین‌بار در آن شهر تاسیس کرده بود، به تحصیل پرداخت. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱)

در پی سقوط «حکومت ملی آذربایجان» در ۲۱ آذر ۱۳۲۵ و بازگشت حکومت مرکزی و ارتش، آقای زهتابی به مدت دو سال مخفیانه زندگی کرد. او در سال ۱۳۲۷ به جمهوری آذربایجان که آن زمان بخشی از شوروی بود، رفت. این دوره همزمان بود با شدت گرفتن اختلافات اعضای فرقه دموکرات و اعضای حزب توده که در جمهوری آذربایجان به سر می‌بردند. به همین دلیل آقای زهتابی که از اعضای فرقه بود، به محض رسیدن به باکو از سوی نیروهای امنیتی شوروی (کاگ‌ب) بازداشت و به تبعید در سیبری محکوم شده و نزدیک به ۴ سال از عمرش را با مشقت بسیار آنجا گذراند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱، مفاخر آذربایجان، آذر ۱۳۹۲)

آقای زهتابی پس از بازگشت از سیبری اجازه اقامت در ایالت آذربایجان (جمهوری آذربایجان کنونی) را پیدا نکرد و اینبار به تاجیکستان تبعید و در آنجا برای تحصیل به دانشگاه رفت. او سال ۱۳۳۳ (۱۹۵۴) موفق شد خود را دوباره به باکو برساند و در دانشکده زبان و ادبیات دانشگاه دولتی آنجا در رشته ادبیات، فیلولوژی و زبانشناسی مشغول به تحصیل شود. او همچنین از همین سال به عضویت هیأت علمی دانشکده خاورشناسی باکو در آمد و در آن دانشکده به تدریس زبان و ادبیات عرب پرداخت. در سال ۱۹۶۹ با دفاع از تز دکترای خود با عنوان «زندگانی و خلاقیت ابونواس» مدرک دکتری گرفت و سه سال بعد موفق به اخذ لقب «دانشیار» شد. آقای زهتابی در همین سال با خانم دکتر خاور اسلان، محقق زبان و ادبیات آذربایجانی ازدواج کرد که حاصل این پیوند دو فرزند بود. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶

تیر ۱۴۰۱، مفاخر آذربایجان، آذر ۱۳۹۲) این زوج رادیو باکو را که گفته می‌شود در آذربایجان ایران شنونده داشت، اداره می‌کردند.

موضوع پایان‌نامه آقای زهتابی توجه جهان دانشگاهی عرب را به خود جلب کرد و سرانجام دانشگاه بغداد در سال ۱۹۷۱ میلادی به شکل رسمی از او دعوت کرد تا برای یک دوره تدریس به بغداد برود اما حزب کمونیست شوروری مانع او شد. دکتر زهتابی سرانجام به بهانه شرکت در کنفرانسی در آلمان، به بغداد رفت و به تدریس زبان عربی و فارسی پرداخت. او روی هم رفته نزدیک به ۸ سال در عراق بود و آنجا افزون بر تدریس زبان و ادبیات فارسی و انتشار نشریاتی به زبان ترکی، برای علاقه‌مندان به دستور زبان فارسی نیز جزوه‌ای به نام «قواعد الفارسیه» تالیف و منتشر کرد.

آقای زهتابی در سال‌های اقامت در عراق، برای دیدار با فرزندانش که در ترکیه تحصیل می‌کردند به طور مرتب بین استانبول و بغداد در رفت‌وآمد بود. او به دوستانش گفته بود که پس از انقلاب ایران در نامه‌ای به مهدی بازرگان، نخست‌وزیر وقت جمهوری اسلامی، با تشریح وضعیتش خواهان بازگشت به ایران و تدریس در دانشگاه‌های کشورش و به ویژه دانشگاه تبریز شد. حکومت وقت از این درخواست استقبال و از او به شکل رسمی دعوت کرد. آقای زهتابی در جریان انقلاب فرهنگی ایران در سال ۱۳۵۹ از دانشگاه اخراج شد؛ سپس به فاصله کوتاهی بازداشت و به زندان تبریز منتقل شد. (مصاحبه با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱)

به گفته منبع آگاه یک، آقای زهتابی در زمان بازداشت از سوی عوامل امنیتی به شدت شکنجه شد و به نزدیکانش از شلاق هر روزه به کف پایش گفته بود، اتفاقی که امکان راه رفتن را از او سلب کرده بود. او به اطرافیانش در باره شکنجه‌ها گفته بود که زخم‌هایی که در سیبری داشته «به لحاظ روحی از زخم‌های زندان تبریز آسان‌تر بود». به گفته این منبع «درباره سبیری که حرف می‌زدند آنقدر منقلب نبودند وقتی که از زندان تبریز حرف می‌زدند.» (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱) آقای زهتابی پس از تحمل نزدیک به ۴ سال حبس از زندان آزاد شد، اما به دلیل ممنوع‌الخروجی‌اش رابطه او و فرزندانش که در ترکیه بودند، قطع شد. در فاصله سال‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۶۹ به مدت ۶ سال فقط برای ملاقات با پدر و مادرش میان شبستر و تبریز در رفت‌وآمد بود. او در این سال‌ها به فعالیت‌های نگارشی، پژوهشی و علمی مشغول بود و افزون بر آن چند مجموعه شعر، دفتر خاطرات و چند مجموعه تاریخ ادبی را هم تدوین کرد اما همه آنها چاپ نشدند. او در همین سال‌ها مجموعه اشعار «میرزا علی معجز شبستری معروف به معجز شبستری» را جمع‌آوری کرد. به گفته منبع آگاه یک، بخش بزرگی از مجموعه فعالیت‌های نوشتاری آقای زهتابی هنوز هم چاپ نشده‌اند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱)

محمدتقی زهتابی از سال ۱۳۶۹ تا سال ۱۳۷۲همزمان با پایان جنگ ایران و عراق و گشایش نسبی فضای اجتماعی-سیاسی، در محافل و جلسات خصوصی تبریز زبان و ادبیات

تُرکی تدریس می‌کرد و از تاریخ می‌گفت. به گفته یک منبع آگاه، جلسات زیرزمینی و خصوصی آقای زهتابی در مدت‌زمان کوتاهی پرآوازه شد و هر بار صدها دانشجو در آنها شرکت می‌کردند. آقای زهتابی در مدت این ۴ سال نه‌تنها در تبریز بلکه به برخی دیگر از شهرهای کوچک هم رفت‌وآمد داشت و آنجا جلساتی برگزار می‌کرد. به گفته این منبع، در نتیجه آن جلسات «صدها جوان زبان تُرکی را به صورت علمی از او آموختند.» (مصاحبه با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱) در آن زمان برگزاری چنین کلاس‌هایی ممنوع بود و آقای زهتابی کلاس‌های خود را در شهرهای سردرود، تبریز و شبستر به شکل زیرزمینی برگزار می‌کرد. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه سه، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

آقای زهتابی در سال ۱۳۷۲ با جمعی دیگر از فعالان تبریز، نهادی به نام «کانون مدنیت آذربایجان» را تاسیس کردند. این کانون به مرور به محلی برای بازگویی تاریخ سیاسی-اجتماعی آذربایجان تبدیل شد. به گفته یک منبع آگاه، فعالان مدنی و سیاسی از طیف‌های مختلف در جلسات این کانون شرکت کردند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱) به گفته یک منبع دیگر، اغلب شرکت‌کنندگان نویسندگان، شاعران، هنرمندان و فعالان آذربایجانی بودند. محل برگزاری این جلسات ثابت نبود اما اغلب در خانه آقای حسین دمیرچی، موسیقیدان، برگزار می‌شد.(مصاحبه بنیاد برومند با یک منبع آگاه، سه، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳) پایه‌گذران «کانون مدنیت آذربایجان» بارها برای دریافت مجوز به نهادهای مربوطه، مراجعه کردند. اعضای این نهاد یکبار به طور مشخص در سال ۱۳۷۷ از فرمانداری درخواست مجوز کرده بودند، اما به آنها اجازه رسمی فعالیت داده نشد. (مصاحبه بنیاد برومند با یک منبع آگاه، سه، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳) در یک مورد دیگر سازمان اطلاعات سپاه به آنها گفت مجوزی دریافت نخواهند کرد اما اجازه دارند با لحاظ کردن قوانین حکومتی همچنان این جلسات را برگزار کنند. کانون، افزون بر یک هسته مرکزی، کمیته‌های مختلفی از جمله کمیته‌ای مربوط به زنان داشت. به گفته یک منبع آگاه، آقای زهتابی بیشتر بر تشکل‌یابی فرهنگی تاکید داشت تا سیاسی و از فعالان سیاسی می‌خواست تا جای ممکن رابطه‌شان را با او کم کنند. (مصاحبه بنیاد برومند با منبع آگاه، سه، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

در اردیبهشت ۱۳۷۴ برنامه‌ای با نام «طرح فاصله اجتماعی» از صدا و سیمای جمهوری اسلامی پخش شد و به دلیل محتوای توهین‌آمیز آن به شهروندان تُرک، به واکنش‌های منفی گسترده‌ای میان آنان انجامید. این برنامه به طور ضمنی به ترویج تمسخر ترک‌ها پرداخته و با استفاده از کلیشه‌های نژادی، به شکلی تحقیرآمیز فرهنگ و زبان این گروه‌ها را هدف قرار داده بود. این اتفاق موجب نارضایتی و اعتراضات گسترده بین جامعه ترک‌های ایران شد. به گفته یک منبع آگاه، شاگردان آقای زهتابی که آن زمان در دانشگاه‌ها و به ویژه دانشگاه تبریز فعال بودند، در سازماندهی این اعتراضات نقش موثری داشتند. در همان سال اطرافیان آقای زهتابی در حاشیه دور اول (۱۸ اسفند ۱۳۷۴) و دوم (۱۸ اردیبهشت ۱۳۷۵) انتخابات پنجمین دوره

مجلس شورای اسلامی فعالانه ایفای نقش کردند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه سه، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

آقای زهتابی با توجه به پیشینه زندان و برخورد قضایی از سخنرانی عمومی دوری می‌کرد. او سخنان خود را اغلب از طریق دانشجویانش به جامعه منتقل می‌کرد. فعالیت‌های فرهنگی آقای زهتابی پس از بهار ۱۳۷۵ و پایان انتخابات پنجمین دوره مجلس شورای اسلامی شدت گرفت؛ این فعالیت‌ها به دلیل فرهنگی‌بودن و حساسیت کمتر حاکمیت به مسائل فرهنگی، نسبت به گذشته علنی‌تر شد و جلسات هفته‌ای سه چهار بار در تبریز و دیگر شهرهای آذربایجان شرقی برگزار می‌شد.(مصاحبه بنیاد با منبع آگاه سه، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

از جمله مهم‌ترین فعالیت‌های آقای زهتابی، ایفای نقش در «تجمعات قلعه بابک» بود. سازماندهی این تجمعات از میانه دهه ۱۳۷۰ بود که با سال‌های پیش از اصلاحات سیاسی و گشایش نسبی فضای فرهنگی همزمان بود. در چنین بستری گروهی از فعالان ترک به پیشنهاد او به مناسبت «سالروز تولد بابک خرمدین» برگزاری مراسمی با نام «قورولتای» یا کنگره بابک را در قلعه بابک آغاز کردند. به گفته یک منبع آگاه، نخستین تجمع‌ها در سال‌های ۷۵ یا ۷۶ با مشارکت افراد نزدیک به کانون مدنیت آذربایجان، دانشجویان و فعالان فرهنگی-اجتماعی و با شرکت حدود دویست نفر برگزار می‌شد. به گفته این منبع، فعالان در سال‌های فعالیت زیرزمینی کانون، می‌توانستند امنیت خود را حفظ کنند اما پس از علنی‌شدن فعالیت‌ها و شرکت در تجمع‌های قلعه بابک، فشارها بر فعالان سیاسی-اجتماعی شدت گرفت. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱، بی‌بی‌سی فارسی، ۱۰ مرداد ۱۳۹۷)

به گفته یک منبع آگاه، در جریان بازجویی اعضای «کانون مدنیت آذربایجان» و دیگر فعالان سیاسی-اجتماعی این منطقه، بارها نام آقای زهتابی و فعالیت‌های او به میان آمد. آنها بخصوص به نفوذ رو به گسترش او میان جوانان و دانشجویان و همچنین از کنترل خارج شدن تجمع‌های قلعه بابک حساس بودند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱، مصاحبه بنیاد با منبع آگاه سه، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

محمدتقی زهتابی تا سال ۱۳۷۷ بدون گذرنامه و ممنوع‌الخروج بود. به گفته یک منبع آگاه، او در این سال سفر ادبی- فرهنگی به باکو در کشور آذربایجان انجام داد و پس از آن دوباره به ایران برگشت. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه چهار، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳) در بهار سال ۱۳۷۷، دکتر زهتابی و ۵۳ شخصیت دیگر از جمله دکتر جواد هیئت، پروفسور غلامحسین بیگدلی، و دکتر حمید نطقی نامه سرگشاده‌ای به سید محمد خاتمی، رئیس جمهور وقت نوشتند. امضا کنندگان نامه بر اهمیت از او خواستار تصویب «برنامه آموزشی اجباری برای زبان ترکی در تمامی مدارس و دبیرستان‌های مناطق دارای جمعیت ترک‌زبان»، «تولید و پخش برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی به زبان ترکی توسط متخصصان این زبان» به موازات زبان

فارسی، «تأسیس رشته‌ها و دانشکده‌های زبان و ادبیات ترکی در دانشگاه‌ها» و «تشویق به توسعه و گسترش ادبیات ترکی برای کودکان از طریق کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان» شدند. (آذربایجان انترینشنال، زمستان سال ۱۹۹۸). همان سال نیز به دعوت «انجمن فرهنگی آذربایجانی برلین» به آلمان رفت. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱)

از آقای زهتابی ده‌ها ترجمه، تحقیق و دیوان شعر به زبان‌های تُرکی، فارسی و عربی منتشر شده است. اثر چند جلدی «تاریخ دیرین ترکان ایران» که به بررسی تاریخ آذربایجان پیش و پس از اسلام می‌پردازد از جمله مهم‌ترین آثار به جا مانده از آقای زهتابی است. به این کتاب سال‌ها اجازه انتشار ندادند. به گفته یک منبع آگاه، حتی در یک دوره، اداره ارشاد رسما و طی نامه به آقای زهتابی اعلام کرد که این کتاب اجازه انتشار ندارد. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

در نهایت این کتاب در سال ۱۳۷۷ منتشر شد. (مفاخر آذربایجان ۷ آذر ۱۳۹۲) پس از مرگ آقای زهتابی، دوستان و نزدیکان او به منظور انتشار آثارش کمیته‌ای تشکیل دادند. جلد دوم کتاب «تاریخ ترکان» و یکی دیگر از کتاب‌های او در رابطه با دستور زبان ترکی پس از مرگ او چاپ شدند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه چهار، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳)

به گفته نزدیکانش، محمدتقی زهتابی شخصیتی «خستگی‌ناپذیر، چهره‌ای صمیمی و پر جذبه داشت، اهل غرور و تکبر نبود و توانایی زیادی در جذب انسان‌ها با عقاید مختلف داشت. او نزد همه طیف‌های فعال جامعه آذربایجان محبوب بود و می‌دانست چه می‌گوید، سواد علمی، سیاسی و تاریخی داشت. آنچه به آن فکر می‌کرد نه صرفا یک آرزو بلکه یک فرم عملی بود و می‌گفت «اگر جامعه ایران نیز بتواند به مسایل چنین نگاهی داشته باشد، یک دموکراسی واقعی شکل خواهد گرفت که همه بتوانند از آن بهره‌مند شوند.» (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱) یک منبع آگاه دیگر آقای زهتابی را فردی «منطقی، اهل سازماندهی و وقت‌شناس» توصیف کرد و گفت او احترام ویژه‌ای برای زنان قائل بود. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳) به گفته یک منبع دیگر، آقای زهتابی شخصیتی خاکی و صمیمی داشت، اهل پشتکار و دارای قریحه شعری بود و اطرافیانش به سرعت مجذوب اخلاق و رفتار او می‌شدند. «با وجود سن‌وسال، تحرکات زیادی داشت و انرژی او مثل انرژی یک جوان بود.» (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه چهار، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳)

به گفته یک منبع آگاه، آقای زهتابی اهل پیاده‌روی، کوهنوردی و ورزش‌های سبک بود. او از سلامت عمومی برخوردار بود و پیشینه بیماری نداشت. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳) یک منبع آگاه دیگر هم با تاکید بر سلامت او گفت: «ایشان کاملا سالم بودند. چه موقع رفتن [به برلین] چه موقع برگشتن بسیار هم سرحال بودند. همیشه خنده‌رو بودند و خنده روی لب‌هایشان بود. با اینکه گاهی شرایط سنی ایجاب می‌کند اما آقای زهتابی

هیچ‌گاه در حال مصرف دارو دیده نشد، بسیار سرحال بودند. هیچ عارضه‌ای در وجود او مشخص نبود و اشاره‌ای هم به این مسائل نداشتند.» (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه چهار، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳)

کنگره قلعه بابک

گروهی از فعالان ترک در سال ۱۳۷۵ به پیشنهاد محمدتقی زهتابی به مناسبت «سالروز تولد بابک خرمدین» برگزاری مراسمی با عنوان «قورولتای (ترکی)» یا «کنگره بابک» را در قلعه بابک آغاز کردند. (سازمان عفو بین‌الملل، ۲۲ آذر ۱۳۸۶، گوناز تی وی، ۹ تیر ۱۴۰۲) کنگره بابک که در دومین پنجشنبه و جمعه تابستان تشکیل می‌شد به سرعت مورد توجه اقشار مختلف مردم شهرهای ترک‌نشین قرار گرفت. (بی‌بی‌سی فارسی، ۱۰ مرداد ۱۳۹۷)

این مراسم که با شرکت حدود ۱۰۰ تا ۱۵۰ نفر آغاز شده بود، با هماهنگی فعالان فرهنگی- سیاسی از جمله شاگردان دکتر زهتابی و حامیان آقای چهرگانی، در سال ۱۳۷۷ به بیش از هزار نفر شرکت‌کننده رسید. از سال ۱۳۷۹ نیز به شکل همایش و گردهم‌آیی گسترده برگزار شد. روزهای نهم و دهم تیرماه همان سال، برای نخستین‌بار هزاران و بنا به برخی منابع، صدها هزار نفر در مراسم قلعه بابک در منطقه نیمه جنگلی قره‌داغ شرکت کردند. در مراسم قلعه بابک پس از هر تجمع ابتدا شعرخوانی‌ها و قصه‌گویی‌ها و سخنرانی‌ها اجرا می‌شدند و پس از آن شرکت‌کنندگان به شکل گروهی به طرف قلعه در بالای کوه پیاده‌روی می‌کردند.

به گفته یک منبع آگاه، این مراسم رفته‌رفته با استقبال بیشتر مردم روبه‌رو شد و همین اتفاق نیز باعث جلب توجه حکومت به فعالیت پایه‌گذران این تجمع شد که احضار، بازداشت و بازجویی آنها را در پی داشت. به گفته این منبع، حساسیت نهادهای امنیتی زمانی شدت گرفت که موضوعات مورد بحث در این تجمع‌ها به دانشگاه‌ها گسترش یافتند. در نخستین تجمعات قلعه بابک، شرکت‌کنندگان بیشتر شهروندان میان‌سال و برخی نویسندگان و روشنفکران جوان بودند اما از جایی به بعد با استقبال گسترده دانشجویان و جوان روبه‌رو شد؛ این استقبال با رشد دیگر فعالیت‌های فرهنگی، مانند انجمن‌های فرهنگی-ادبی همزمان شد. (مصاحبه با یک منبع آگاه و شاهد عینی، ۲۶ تیر ۱۴۰۱ و ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

این مراسم به طور مرتب بین سال‌های ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۳ برگزار شد اما در سال‌های بعد به شدت از سوی حکومت سرکوب شد. در سال ۱۳۸۴ نیروهای امنیتی به شکل گسترده در منطقه محل برگزاری مراسم کنگره بابک حضور یافتند و با ایجاد مراکز ایست بازرسی در خروجی شهرهای نزدیک به آن محل به بازداشت ده‌ها تن از فعالان شناخته‌شده و شرکت‌کنندگان عادی این مراسم اقدام کردند. به علت حضور نیروهای امنیتی در محل در سال‌های بعد، این مراسم از سال ۱۳۸۴ به بعد دیگر مانند گذشته برگزار نشد.

تهدید و اعدام فراقضایی آقای زهتابی

جسد آقای محمدتقی زهتابی روز اول دی‌ماه سال ۱۳۷۷، تنها چند روز پس از بازگشتش از سفر آلمان، در خانه‌اش در شهرستان شبستر استان آذربایجان شرقی پیدا شد. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱، بخش آذربایجانی وبسایت صدای آمریکا، ۴ شهریور ۱۳۹۵)

آقای زهتابی بین فعالان آذربایجانی به محتاط بودن شهره بود و رفت‌وآمد به خانه او در شبستر ساده نبود. برای ملاقات با او باید از پیش با نزدیکانش هماهنگی انجام می‌شد.

دکتر زهتابی پاییز سال ۱۳۷۷، به دعوت «انجمن فرهنگی آذربایجانی برلین» به پایتخت آلمان رفته بود. او در مدت نزدیک به ۴۰ روز اقامت در آلمان جلسات متعددی با فعالان ترک ساکن آن کشور برگزار کرده بود؛ از جمله روز ۲۱ آذرماه، در مراسمی در سالگرد تشکیل «حکومت ملی آذربایجان» در پایتخت آلمان سخنرانی کرده بود و روز ۲۸ آذرماه سال ۱۳۷۷ از آلمان با هواپیما به ایران بازگشت. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱)

آقای زهتابی بلافاصله پس از رسیدن به تهران، با جمعی از فعالان آذربایجانی ساکن پایتخت ملاقت کرد و آنها را از کلیات سفرش به آلمان آگاه کرد. به گفته منبع آگاه دیگر، او در آن ملاقات «در رابطه با مسائل مرتبط به حقوق مردم آذربایجان، طرح‌ها و برنامه‌هایی که داشتند و به زعم او باید عملی و اجرایی می‌شدند، به مدت چند ساعت صحبت کرد.» او همچنین در مورد دعوتی که از طرف دانشگاه آلمان شده بود، صحبت کرد و اینکه قرار است برای دانشجویان در مورد زبان و تاریخ ترک‌ها کنفرانس برگزار کند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

به گفته افراد آگاه، که برخی از آنها در آن جلسه حضور داشتند، آقای زهتابی، «با هیجان» از دغدغه‌هایش برای بهبود و وضعیت مردم آذربایجان ایران سخن گفت و تاکید کرد که «نباید وقت را هدر دارد.» (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

منابعی که بنیاد برومند با آنها مصاحبه کرده است از تهدید مشخصی اطلاع نداشتند اما آقای زهتابی احساس می‌کرد که دائما تحت تعقیب است و همواره جانب احتیاط را رعایت و بدون هماهنگی و شناخت قبلی با افراد ملاقات نمی‌کرد. شاگردان او هم به زیر نظر بودنش اشاره کرده بودند. رفت‌وآمد به خانه او در شبستر ساده نبود. اگر شخصی می‌خواست پیش او برود باید از طریق واسطه‌های نزدیک، پیشتر هماهنگ می‌کرد. هیچکس نمی‌توانست بدون هماهنگی و مستقیما به خانه او برود. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱) او پیش از سفرش به آلمان در عرصه عمومی سخنرانی نمی‌کرد. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه، سه، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

آقای زهتابی شب ۲۹ آذرماه ۱۳۷۷، یک روز پس از بازگشت از آلمان و ملاقات با فعالان ساکن تهران، حوالی غروب به تنهایی و با اتوبوس تهران را به مقصد شبستر ترک کرد. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه چهار، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳) به گفته یک منبع آگاه دیگر، او در فاصله

ساعت‌های ۴ بعدازظهر تا ۱۲ شب به شکل محدود و از تلفنی با چند تن از نزدیکانش در شبستر و تبریز صحبت کرد و اطلاع داد که در مسیر بازگشت از تهران است و منتظر است که در روزهای پیش رو آنها را ببیند. او با برخی از این افراد چندین‌بار در همان روز تماس گرفت. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱) با وجود این هیچ یک از نزدیکانش پس از رسیدن آقای زهتابی به خانه‌اش در شبستر موفق به ملاقات با او نشدند.

روز یکم دی‌ماه اطرافیان آقای زهتابی با توجه به قطع شدن تماس‌ها مشکوک شدند و از دیوار وارد حیاط و سپس از طریق یکی از پنجره‌ها وارد خانه شدند. آنها دیدند که آقای زهتابی درحالی‌که گوشی تلفن آویزان بوده روی میز افتاده و جانش را از دست داده است. آنها به سرعت آقای زهتابی را به بیمارستان منتقل کردند اما به دلیل «مشکوک» بودن مرگ او، با جست‌وجو راننده تاکسی‌ای را که روز پیش او را از ترمینال به خانه رسانده بود، پیدا کردند. راننده به نزدیکان آقای زهتابی گفته بود او پیش از آنکه حوالی بامداد آقای زهتابی را سوار تاکسی‌اش کند از سوی او سوال و جواب شده و تا وقتی که آقای زهتابی مطمئن نشد که خانواده راننده را می‌شناسد حاضر نشده بود سوار تاکسی شود. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱، مصاحبه بنیاد با منبع آگاه چهار، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳)

مشخص نیست آقای زهتابی دقیقا چه زمانی فوت کرده بود. با وجود سردی هوا، بخاری خانه روشن نبود و به نظر می‌آمد که او در حال تلاش برای رسیدن به دستگاه تلفن فوت کرده است. به گفته این منابع، خانه آقای زهتابی چندان پوشیده نبود، یک خانه تازه‌ساخت با حداقل وسایل که به تازگی به آنجا نقل مکان کرده بود. در اتاق محل سکونت او، یک میز تحریر و تعداد زیادی قفسه کتاب وجود داشت که در زمان ورود نزدیکان به خانه کمی به‌هم‌ریخته به نظر می‌آمدند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱، مصاحبه بنیاد با منبع آگاه چهار، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳)

به گفته یک منبع آگاه، به نقل از یک شاهد عینی، بدن آقای زهتابی در غسالخانه و پیش از انتقال برای خاکسپاری کبود بوده، وسط سینه به سمت چپ و یکی از چشمان و صورت او «غیر طبیعی» بود. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱) به گفته یک منبع آگاه دیگر نیز چند نقطه کبودی به ویژه بر پشت جنازه آقای زهتابی مشاهده شد. (مصاحبه بنیاد برومند با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳) با این حال پزشکی قانونی علت مرگ را در گواهی فوت «ایست قلبی» عنوان کرد. به گفته یک منبع آگاه، در خواست نزدیکان برای کالبدشکافی مستقل از پزشکی قانونی را مسئولان نپذیرفتند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱)

منابع آگاه می‌گویند اگرچه موقع مرگ آقای زهتابی برداشت عموم مرگ در مسیری طبیعی بود اما به نظر برخی از فعالان، مرگ آقای زهتابی در یک فرایند عادی رخ نداده است. آنها با توجه به شرایط سلامتی او بر این باورند که آقای زهتابی در مسیر تهران شبستر احتمالا

از طریق تزریق یا انتقال سم عامدانه مورد هدف قرار گرفته است. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳) چند سال بعد فعالان آذربایجانی با انتشار تصاویر پس از مرگ آقای زهتابی در غسالخانه این شائبه را مطرح کردند که او «از سوی نیروهای امنیتی ایران کشته شده» و «پیش از جان سپردن مورد ضرب‌وشتم شدید و شکنجه قرار گرفته» است. برخی از این تصاویر جسد آقای زهتابی را در منزل شخصی او در شبستر نشان می‌دهند. در این تصاویر جسد آقای زهتابی در میان بستگان و آشنایان است و بدن و صورت او به شدت دچار تورم شده است. (ایران گلوبال، ۹ دی ۱۳۹۱) در برخی فهرست‌ها نام آقای محمدتقی زهتابی به عنوان یکی از قربانیان «قتل‌های زنجیره‌ای دهه هفتاد شمسی» آمده است. (وبسایت عصر نو، ۱۱ آذر ۱۳۸۷)

مراسم خاکسپاری دکتر محمدتقی زهتابی، روز ۳ دی‌ماه به خواست خانواده بلافاصله پس از مرگ او، «با شکوه زیاد و با حضور بسیاری از شخصیت‌های علمی-فرهنگی آذربایجان» در شهرستان شبستر برگزار شد. مردم از بسیاری از شهرهای مناطق تُرک‌نشین از جمله از تهران، تبریز، ارومیه، زنجان و دیگر نقاط ایران برای شرکت در این مراسم عازم شبستر شدند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱ و منبع آگاه چهار، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳) شرکت‌کنندگان در این مراسم ابتدا با تشییع جنازه به شکل راهپیمایی به سوی قبرستان رفتند و سپس در مراسمی با سخنرانی برخی فعالان و پس از آن در بعدازظهر نیز در یکی از مساجد شبستر یاد او را گرامی داشتند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳) به گفته منابع آگاه، حضور زنان در این مراسم چشمگیر بود. در طول مسیر تشییع جنازه هم پلاکاردهای زیادی به زبان تُرکی در گرامی‌داشت یاد آقای زهتابی تهیه و به نمایش گذاشته شدند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه چهار، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳)

در سال‌های پس از مرگ او نیز مراسم‌های متفاوتی در گرامی‌داشت یاد و فعالیت‌های آقای زهتابی برگزار شد. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱، مفاخر آذربایجان، ۷ آذر ۱۳۹۲، آذوح، ۴ دی ۱۳۹۷)

واکنش مسئولان

با توجه به حضور بسیار گسترده شهروندان شبستر و فعالان شهرهای اطراف، ماموران حکومتی در جریان خاکسپاری آقای زهتابی محدودیت خاصی اعمال نکردند. (مصاحبه بنیاد برومند با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳) اما در سال‌های پس از مرگ آقای زهتابی، به ویژه در جریان نخستین سالگرد و دومین سالگرد فوت او، نیروهای امنیتی نه‌تنها مانع برگزاری این مراسم در شبستر شدند، بلکه افراد و فعالانی را هم در این ارتباط بازداشت کردند.

برای نمونه، در سال ۱۴۰۳، شعبه ۱۱۸ دادگاه کیفری تبریز آقای ابراهیم آسمانی (آذر اوغلو) را به دلیل حضور در مراسم گرامی‌داشت دکتر ذهتابی به سه ماه و یک روز حبس تعزیری محکوم کرد.(گوناز تی وی، ۲۸ بهمن ۱۴۰۳) البته مراسم‌هایی برای گرامی‌داشت او در

مراکز فرهنگی آذربایجانی در تهران برگزار شدند که نهادهای امنیتی مانع برگزاری این مراسم‌ها نشدند اما ماموران خود را به آنجا می‌فرستادند. (مصاحبه بنیاد برومند با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

با وجود تلاش فعالان آذربایجانی ساکن تهران برای بازتاب خبر درگذشت آقای زهتابی در نشریات، اغلب آنها حاضر به پوشش این اتفاق نشدند. آنها حتی در سالگرد فوت آقایی زهتابی هم حاضر به پوشش تحولات مرتبط با آن نشدند. به گفته یک منبع آگاه، سردبیر یکی از این نشریات گفت: «بگذار خیال شما را راحت کنم. سیاست‌گذاری ما این است که در رابطه با آذربایجان، مخصوصا خبرهای این شکلی را، اکیدا چاپ نکنیم. این سیاست‌گذاری کلی ماست، چنین خبری را چاپ نمی‌کنیم و خودتان را خسته نکنید» (مصاحبه بنیاد برومند با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

در میانه دهه ۱۳۹۰، انتشار کتابی در مورد تاریخ تبریز که در آن از چهره‌های غیر مذهبی شناخته شده آذربایجان، از جمله محمدتقی زهتابی نام برده شده و نویسنده آن بر سکولار بودن تبریز در طول تاریخش تاکید کرده، واکنش مقامات محلی را برانگیخت. محسن مجتهد شبستری، امام جمعه تبریز چهره‌هایی که در کتاب از آنها نام برده شده را «منحوس» خواند: «متاسفانه در استان آذربایجان شرقی برخی قلم‌های مسموم هستند که برخی چهره‌های منحوس و مضر را به عنوان مفاخر آذربایجان یاد می‌کنند. ... در این برهه از زمان که اسلام واقعی در غربت افتاده است و همه دشمنان در تلاش برای ضربه زدن به اسلام ناب محمدی هستند، باید هنرمندان با هنر خود افکار و اندیشه‌های امام، مقام رهبری و اندیشه‌های آوینی را ترویج و تبلیغ کنند.» علی قادری، جانشین فرماندهی سپاه عاشورا، نیز با اشاره به چاپ کتاب گفت: «اخیرا این کتاب توسط افرادی از کشور ترکیه که مسیر آتاتورک را دنبال می‌کنند، نوشته شده و چندین نفر از افراد منفور و خیانت کار را به عنوان چهره‌های شاخص آذربایجان معرفی کرده است.» (سایت تبریز بیدار، ۱۵ و ۳۰ دی ۱۳۹۴ و ۲۴ فروردین ۱۳۹۵)

واکنش خانواده

اطلاعی از اینکه خانواده آقای زهتابی مرگ او را از مجاری قضایی پیگیری کرده باشند در دسترس نیست.

تاثیر بر خانواده

از تاثیر مرگ آقای زهتابی بر خانواده او اطلاعی در دست نیست.

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 75-89
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

رسیملی خاطیره‌لر

دوکتور زهتابی‌نین رسیم آلبومو

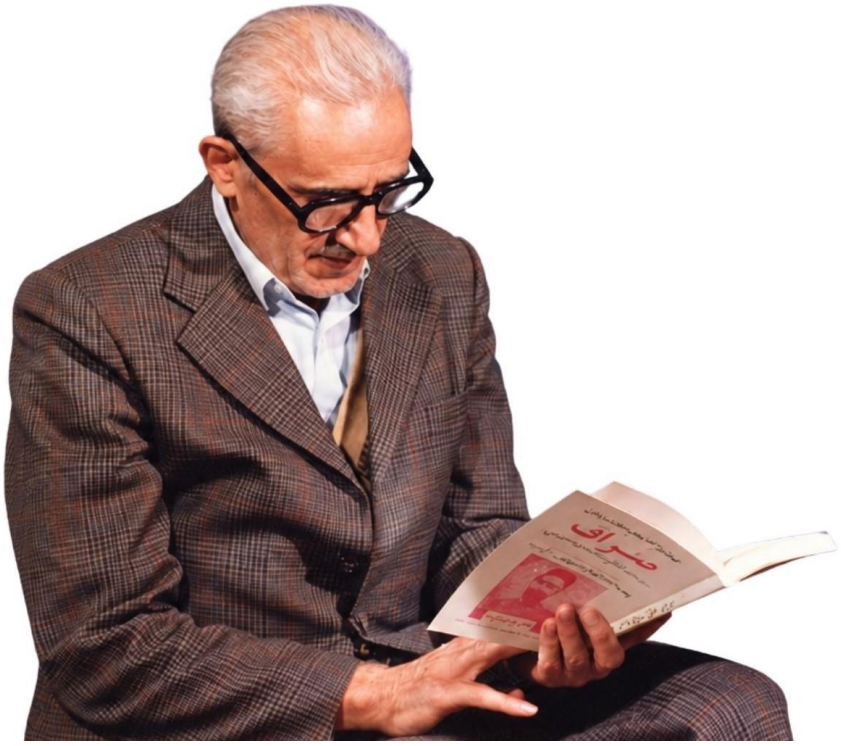

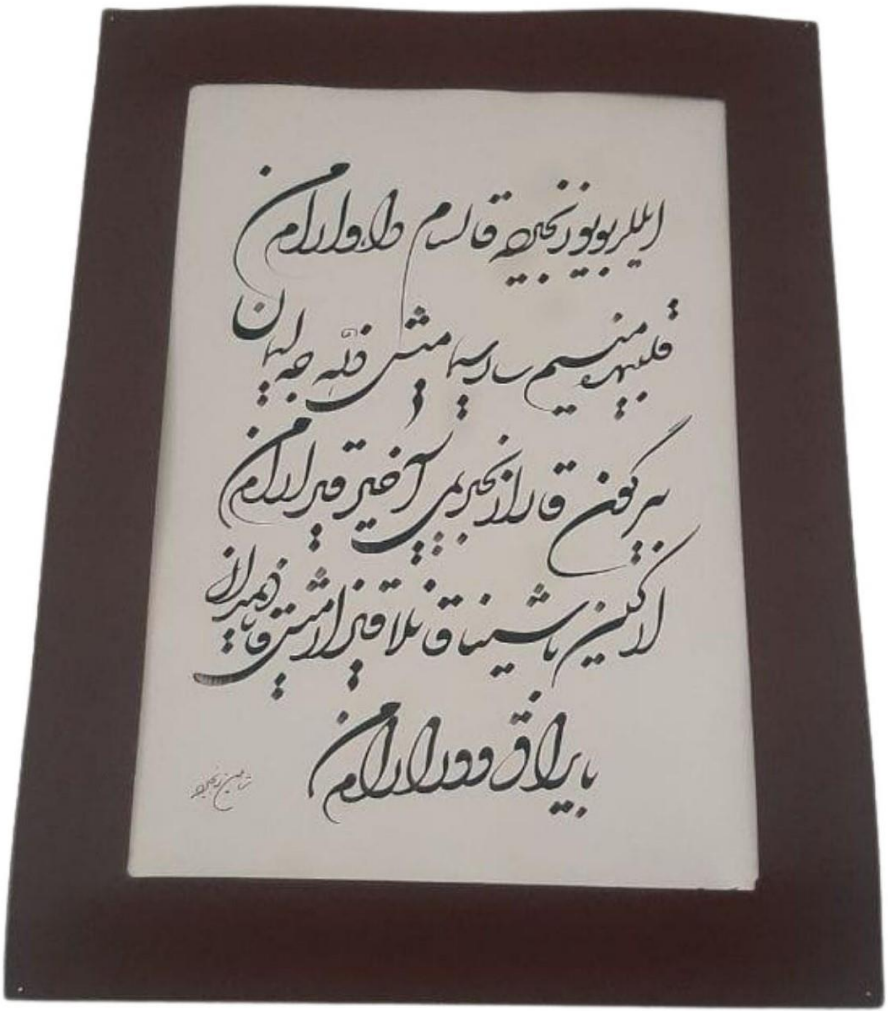

گنجلیک رسیملری

علی آقا واحیدلی، باکی

دوکتور زهتابی‌نین *آذربایجان* قزئته‌سینده‌کی بعضی یازیلاری

78

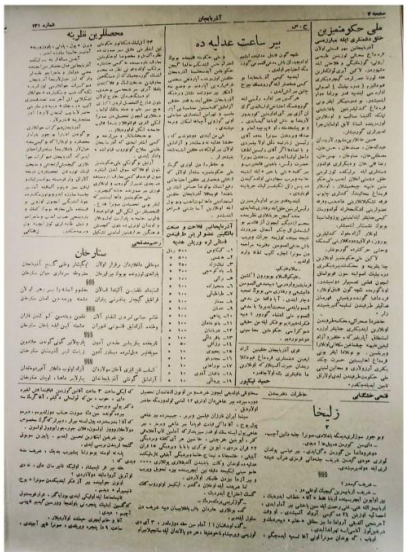

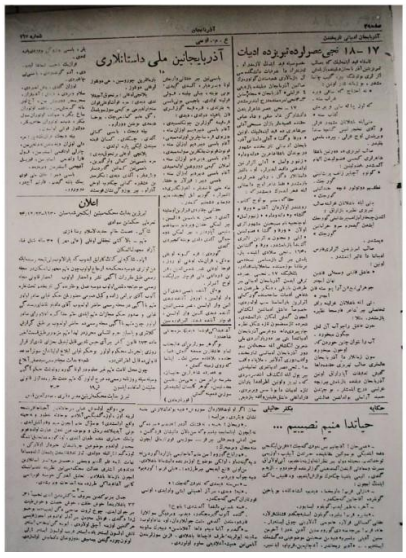

دوکتور زهتابی‌نین بعضی اثرلری

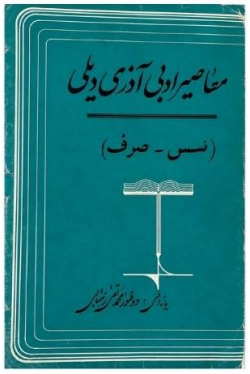

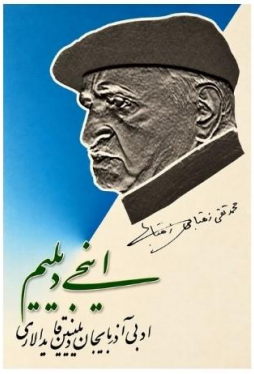

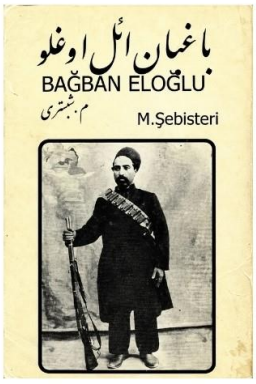

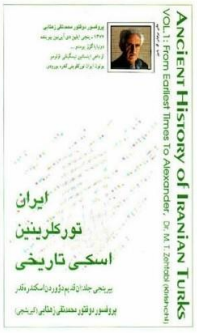

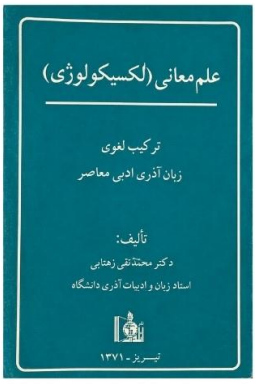

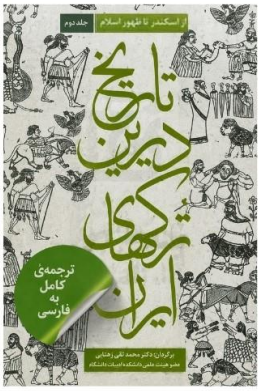

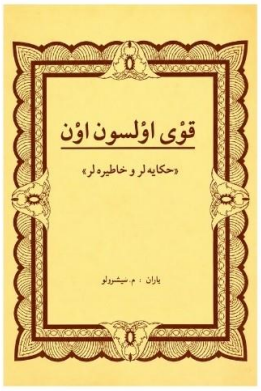

آذربایجان کولتور مرکزی، آلمانیا

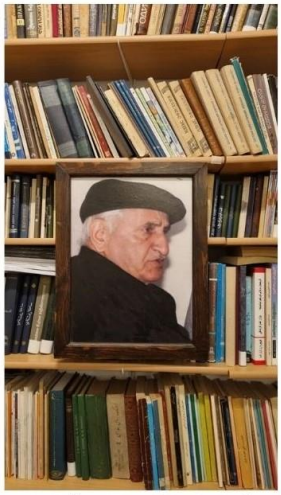

آذربایجان کولتور مرکزی، آلمانیا

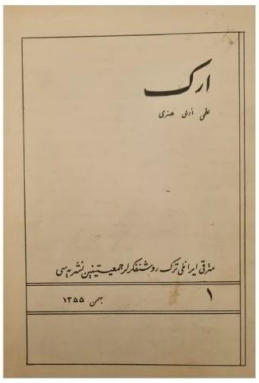

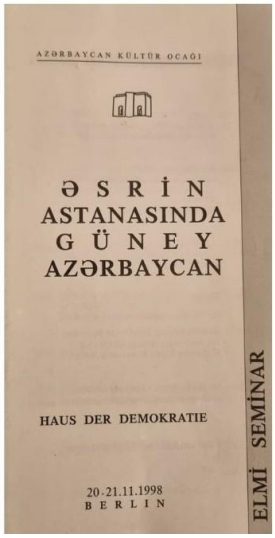

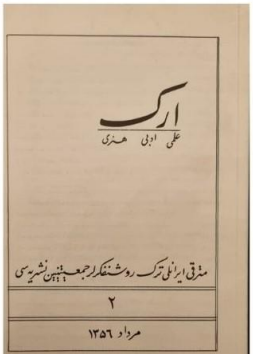

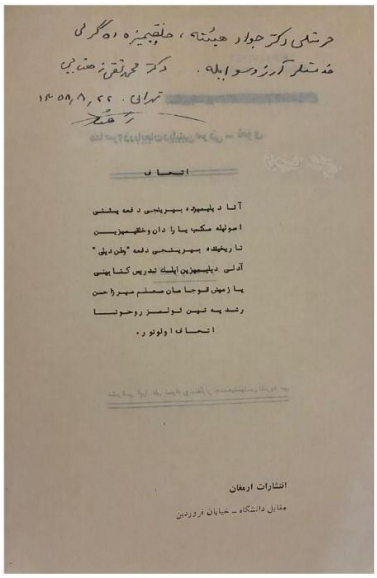

دوکتور زهتابی‌نین ال یازیسی ایله دوکتور هیئته کیتاب تقدیمی

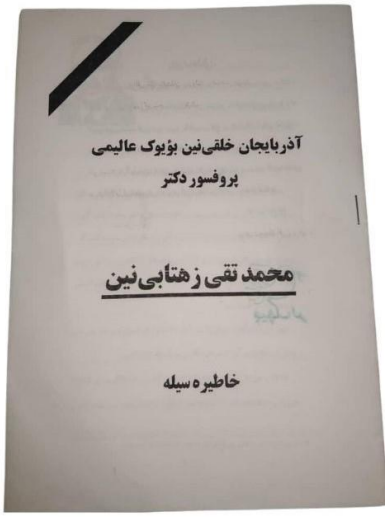

چیچکلر قورولوشونون دوکتور زهتابی حاقیندا یاییمی

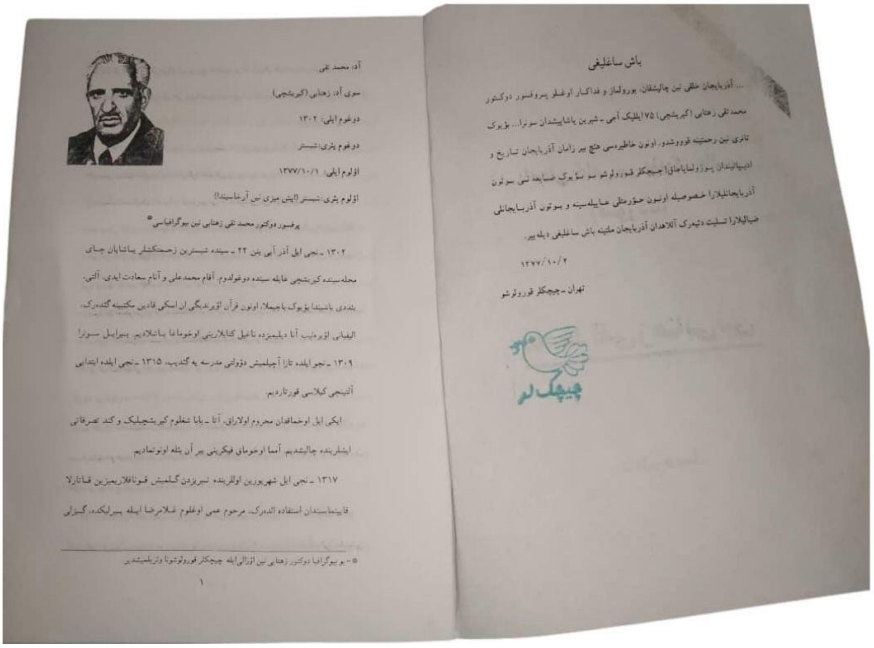

فرقلی دؤنملرده دوکتور زهتابی

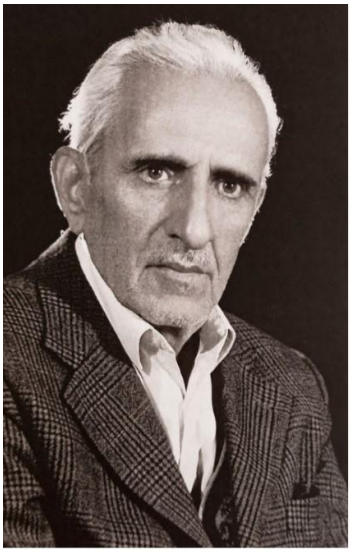

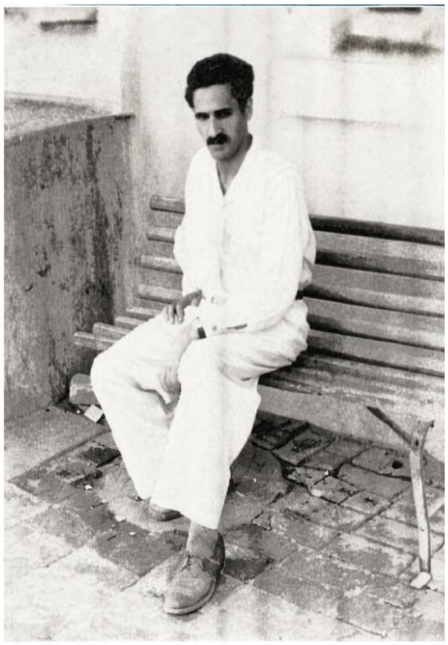

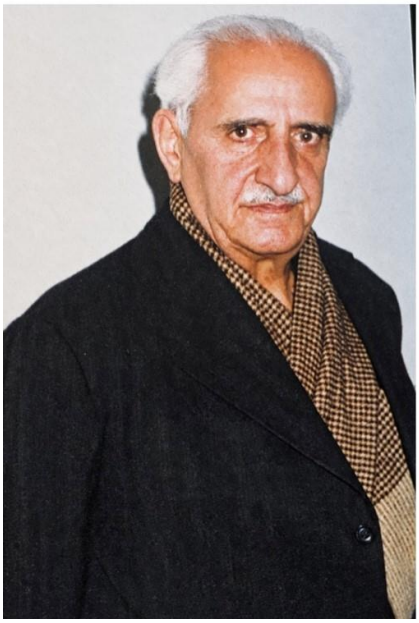

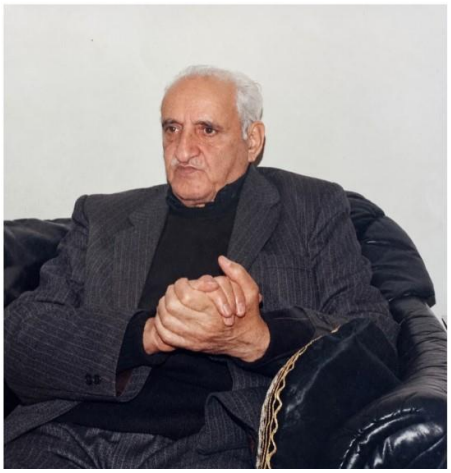

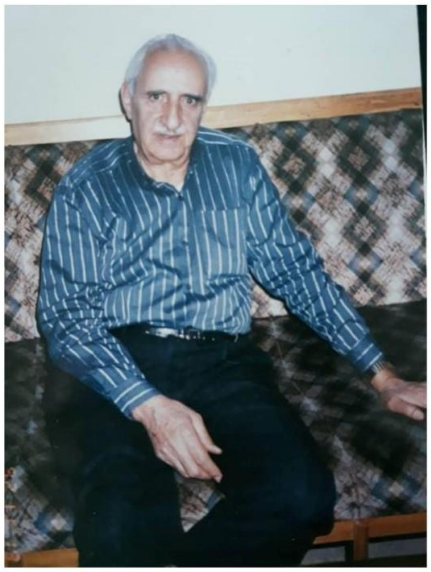

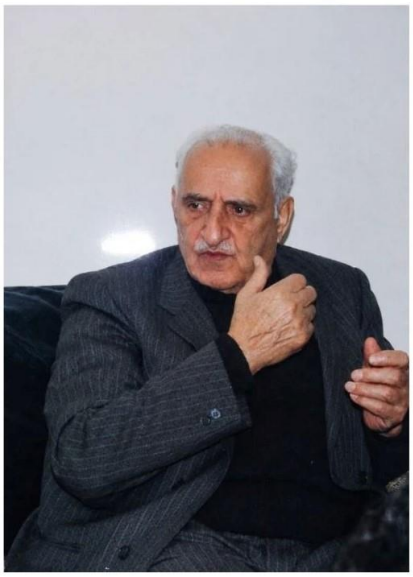

دوکتور زهتابی‌نین شبسترده‌کی ائویندن گؤرونتولر

دوکتور زهتابی چئشیدلی توپلارنتیلاردا

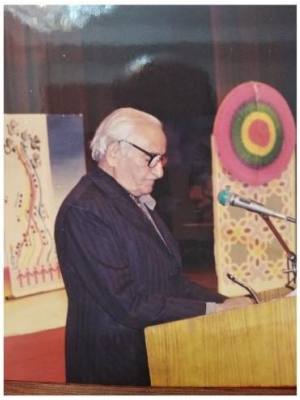

دوکتور زهتابی دوستلاری و سئونلری ایله

دوکتور زهتابی و حسن آقا دمیرچی

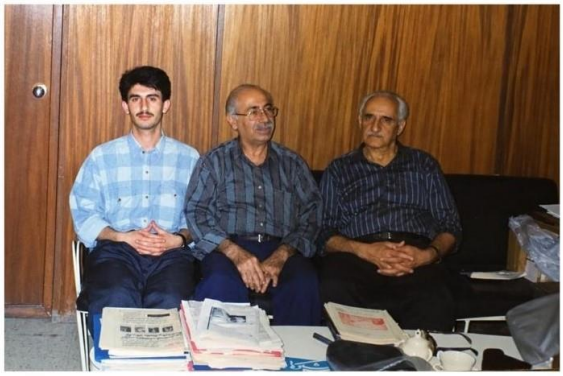

دوکتور زهتابی، حسن مجیدزاده ساوالان، محمدرضا هیئت، وارلیق درگیسی، تهران 1995

دوکتور زهتابی و اوستاد عبدالله واعظ

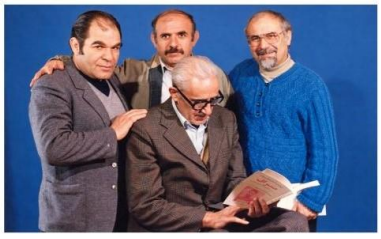

دوکتور زهتابی اوشاقلارلا

دوکتور زهتابی‌نین ابدیته قووشماسی

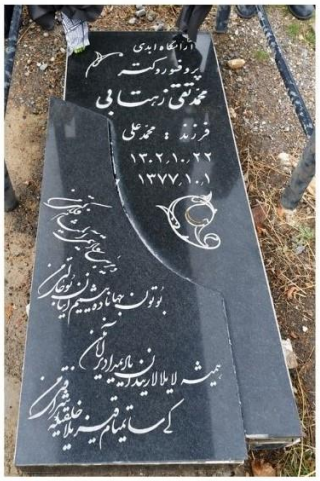

دوکتور زهتابی‌نین مزار داشی

مرحوم صنعتچی روحی توناندان
دوکتور زهتابی هیکلی

دوکتور زهتابی‌نین جنازه تؤره‌نی

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 97-128
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Məhəmmədtağı Zehtabi və Onun Fəaliyətləri[1]

• Prof. Dr. Ali KAFKASYALI [2]

Xülasə: İran'da 1941–1946-cı illərdə işğal, azadlıq və demokrasi hərəkatlarının genişləndiyi, qısa müddətə də olsa İran Türklərinin azadlıq və istiqlalı daddıqları, ana dillərində təhsil aldıqları və üniversitə açdıqları bir dövrü yaşayaraq həyata qədəm qoyan Məhəmmədtağı Zehtabi hələ 23 yaşında ikən imperialist qüvvələrin və onların yerli əməkdaşlarının xalqı və xalqının milli dəyərlərini təhrif etmək məqsədilə törətdikləri vəhşilikləri görmüş və onların qaranlıq planlarını anlamışdır. Böyük fədakarlıq və qətiyətlə mənsub olduğu İran Türklərinə, demək olar ki, özünü həsr etmişdir.

Ömrünün demək olar ki, tamamını zindanlarda, ölkələr aşırı sürgünlərdə və sığındığı ölkələrdə nəzarət altında keçirməsinə baxmayaraq, İran Türklərinin dilinə, ədəbiyatına, tarixinə və mədəniyətinə böyük əsərlər qazandırmış, mühüm siyasi və ictimai fəaliyət göstərmişdir. İstər dil və ədəbiyat, istərsə də tarix sahəsində nəşr etdirdiyi əsərlər Türk dünyası üçün təməl əsərlərdir. Zehtabi'nin İran cəmiyətini təşkil edən xalqlarla, xüsusilə əksəriyəti təşkil edən Türklərlə bağlı irəli sürdüyü siyasi düşüncələr olduqca maraqlı və aktuallığını qoruyan fikirlərdir. Çoxşaxəli fəaliyət göstərən və müxtəlif sahələrdə çoxsaylı əsərlər yaradan bir alim kimi Zehtabi'nin ictimai fəaliyəti də böyük əhəmiyət daşıyır. Qaşqaylardan Xələclərə, Türkmənlərdən Şahsevənlərə qədər İran'ın bir çox Türk tayfasının ziyalıları ilə əlaqə qurmuş, ədəbi və mədəni fəaliyətlərdə onlarla əməkdaşlıq etmiş və onlara yol göstərmişdir. Şərq və Qərb dillərini bilməsi ona dünya mətbuatını izləmək, Berlin, Bağdad və Təbriz kimi mədəniyət mərkəzlərində dərgilər nəşr etdirmək və yayım fəaliyəti ilə məşğul olmaq imkanı yaratmışdır.

Açar sözlər: Məhəmmədtağı Zehtabi, İran Türkləri, Şəbüstərli, Kirişçi.

---

[1] Məqalə müəllifin icazəsi ilə *TYB Akademi Dil, Ədəbiyat və Sosial Bilimlər Jurnalı*, 2016, cild 18, say 18, səh. 65–95-dən götürülərək yenidən nəşr edilmişdir.

[2] Giresun Universiteti, Fen-Ədəbiyyat Fakültəsi, Türk Dili və Ədəbiyyatı Bölümü; e-poçt: akafkasyali@hotmail.com; ORCID: 0000-0002-9007-6943.

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 97-128
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Muhammet Taki Zehtabî ve Onun Çalışmaları[1]

• **Prof. Dr. Ali KAFKASYALI** [2]

Özet: İran'da 1941-1946 işgal, azatlık, demokrasi hareketlerinin yeniştiği, kısa süreli de olsa İran Türklerinin hürriyet ve istiklâli tattıkları, ana dilleri ile öğrenim görüp, üniversite açtıkları bir dönemi idrak ederek hayata başlayan Muhammet Taki Zehtabî, daha 23 yaşında iken emperyalist güçlerin ve onların yerli işbirlikçilerinin halkı ve halkının millî değerlerini tahrif etme anlamında yaptıkları vahşilikleri görmüş ve karanlık planlarını anlamıştır. Büyük bir özveri ve kararlılıkla mensubu olduğu İran Türklerine bir nevi kendini adamıştır. Ömrünün tamamına yakını zindanlarda, ülkeler aşırı sürgünlerde, iltica ettiği ülkelerde gözaltında geçmesine rağmen İran Türklerinin diline, edebiyatına, tarihine ve kültürüne büyük eserler kazandırmış, önemli siyasi ve sosyal çalışmalar yapmıştır. Dil ve edebiyat alanında olsun tarih sahasında olsun onun yayımladığı eserler Türk Dünyası için temel eserlerdir. Zehtabî'nin İran toplumunu meydana getiren halklarla ilgili özellikle ekseriyeti teşkil eden Türklerle ilgili serdettiği siyasi düşünceleri çok ilgi çekici ve geçerliliği yüksek fikirlerdir. Çok yönlü çalışan ve pek çok türde eser veren bir ilim adamı olan Zehtabî'nin sosyal faaliyetleri de büyük önem arz etmektedir. Kaşkaylardan, Halaçlara, Türkmenlerden Şahsevenlere kadar pek çok İran Türk tayfasının aydınları ile iletişim kurarak edebî ve kültürel çalışmalarda işbirliği yapmış ve onlara rehberlik etmiştir. Doğu ve Batı dillerini bilmesi, onun dünya basınını takip etmesini ve Berlin, Bağdat ve Tebriz gibi kültür merkezlerinde dergiler çıkarıp, yayın yapmasını kolaylaştırmıştır.

Anahtar sözcükler: Muhammet Taki Zehtabî, İran Türkleri, Şebüsterli, Kirişçi.

---

[1] Makale, yazarın izniyle *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 2016, Cilt**:** 18, Sayı**:** 18, Sayfa**:** 65-95'den alınarak yeniden yayımlanmıştır.

[2] Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; e-post: akafkasyali@hotmail.com; ORCİD: 0000-0002-9007-6943

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 97-128
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Muhammet Taki Zehtabî and His Works[1]

• **Prof. Dr. Ali KAFKASYALI** [2]

Abstract: Muhammet Taki Zehtabî started his life witnessing the period of 1941-1946, when the forces of invasion, enfranchisement and democratic movements were contending for supremacy and the Turks in Iran had freedom and independence for a short while and had been learning in their native languages and establishing universities; he had seen what brutalities imperialist forces and their local collaborators committed to manipulate the people and distort the national values, and understood their dark plans. With great devotion and determination, he dedicated himself to his people, Iranian Turks. Despite the fact that for most of his life, he was imprisoned, exiled or arrested in the countries where he sought asylum in, he created many great works that benefited the language, literature, history and culture of the Iranian Turks and penned important political and social works. Whether in the field of language and literature or in the field of history, the works published by him are elementary for the Turkish world. Zehtabî's political opinions on peoples that make up the society of Iran, majority of them being about the Turkish people, are very interesting and they have high validity. Zehtabî was a versatile scientist who produced works in many forms and his social activities were also of importance. He reached out to the intellectuals of the Turkish peoples in Iran, such as Kashgais, Khalajs, Turkmens and Shahsavans and cooperated with them on literary and cultural works and guided them.The fact that he spoke Eastern and Western languages allowed him to issue magazines and make publication in cultural centers such as Berlin, Baghdad and Tabriz.

Keywords: Muhammet Taki Zehtabî, Iranian Turks, Şebüsterli, Kirişçi.

---

[1] The article has been republished with the author's permission from *TYB Akademi Journal of Language, Literature and Social Sciences*, Year: 2016, Volume: 18, Issue: 18, pp. 65–95.

[2] Giresun University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature; e-mail: akafkasyali@hotmail.com; ORCID: 0000-0002-9007-6943

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 97-128
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

محمدتقی زهتابی و فعالیت‌های او[۱]

• پروفسور دکتر علی قافقاسیالی[۲]

چکیده: محمدتقی زهتابی در دوره‌ای پا به عرصه زندگی گذاشت که ایران در سال‌های ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۶ شاهد گسترش جنبش‌های آزادی‌خواهانه و دموکراتیک بود؛ دوره‌ای که ترک‌های ایران، هرچند برای مدتی کوتاه، طعم آزادی و استقلال را چشیدند، به زبان مادری خود تحصیل کردند و دانشگاه تأسیس نمودند. زهتابی هنوز ۲۳ سال بیشتر نداشت که وحشیگری‌های نیروهای امپریالیستی و همکاران داخلی آنان را در جهت تحریف هویت مردم و ارزش‌های ملی آنان مشاهده کرد و به اهداف و برنامه‌های پنهان آنان پی برد. او با فداکاری و اراده‌ای استوار، به نوعی خود را وقف ترک‌های ایران، که خود نیز به آنان تعلق داشت، کرد.

با وجود آنکه تقریباً تمام عمرش در زندان‌ها، تبعید در کشورهای دوردست و تحت نظارت در کشورهایی که به آن‌ها پناه برده بود سپری شد، آثار ارزشمندی در زمینه زبان، ادبیات، تاریخ و فرهنگ ترک‌های ایران پدید آورد و فعالیت‌های مهم سیاسی و اجتماعی انجام داد. آثاری که وی چه در حوزه زبان و ادبیات و چه در زمینه تاریخ منتشر کرده است، از آثار بنیادی برای جهان ترک به شمار می‌روند.

اندیشه‌های سیاسی زهتابی درباره اقوام تشکیل‌دهنده جامعه ایران، به‌ویژه ترک‌ها که اکثریت را تشکیل می‌دهند، بسیار قابل توجه و از اعتبار و اهمیت بالایی برخوردارند. فعالیت‌های اجتماعی زهتابی نیز، به‌عنوان دانشمندی چندوجهی که در حوزه‌های گوناگون فعالیت کرده و آثار متعددی در انواع مختلف پدید آورده است، اهمیت فراوانی دارد. او از قشقایی‌ها و خلج‌ها گرفته تا ترکمن‌ها و شاهسون‌ها، با روشنفکران بسیاری از طوایف ترک ایران ارتباط برقرار کرد، در فعالیت‌های ادبی و فرهنگی با آنان همکاری نمود و راهنمای آنان بود. آشنایی او با زبان‌های شرقی و غربی، امکان پیگیری مطبوعات جهان و انتشار مجلات و فعالیت‌های انتشاراتی در مراکز فرهنگی‌ای چون برلین، بغداد و تبریز را برای وی فراهم ساخت.

کلیدواژه: محمدتقی زهتابی، ترک‌های ایران، شبستری، کریشچی.

---

[۱] این مقاله با اجازه نویسنده، از *مجله آکادمی TYB ؛ مطالعات زبان، ادبیات و علوم اجتماعی*، سال ۲۰۱۶، جلد ۱۸، شماره ۱۸، صفحات ۶۵–۹۵، برگرفته و بازنشر شده است.

[۲] دانشگاه گیره‌سون، دانشکده علوم و ادبیات، گروه زبان و ادبیات ترکی؛ ایمیل: akafkasyali@hotmail.com؛ اورسید: 000-0002-9007-6943

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 97-128
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Muhammet Taki Zehtabî ve Onun Çalışmaları

● Prof. Dr. Ali KAFKASYALI

Giriş

Sanayi ve petrolün gündeme geldiği 19. yüzyıl boyunca mezhebî didişmelerin merkezi yapılan İran, büyük güçlerin alenen müdahalesi ile 20. yüzyıl boyunca da ihtilâllerin, isyanların kol gezdiği bir ülke olmuştur. Diğer yandan son bin yıl boyunca kesintisiz Türk hanedanları tarafından yönetilen İran, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yine büyük güçlerin özellikle İngilizlerin marifetiyle son Türk hanedanı Kaçarlar iktidardan uzaklaştırılarak Fars unsurlar yönetime hakim kılınmıştır. Bununla birlikte Farsçanın dışındaki diller yasaklanmış, bilhassa Türkçe eğitim öğretim ve basın yayın yasaklanmıştır. Hâl böyle olunca ülkede hak aramalar, başkaldırılar eksik olmamıştır. Yapılan vaatler tutulmamış, Türk toplumu sürekli oyalanmıştır. Hatta İran Türklerinin bütün değerleri, hatta kendileri görmezden gelinmiş, yok sayılmıştır. Ayrıca İran Türklerinin dil, edebiyat, tarih, sanat ve kültür değerlerinin ihyası için çalışanlar akla gelmez oyunlarla sürgünlere gönderilmiş, zindanlara mahkûm edilmişlerdir. Binlerce aydın öldürülmüş, sürgün edilmiş ve zindanlarda çürütülmüştür. Bir kısım yazar, şair, ilim adamı, aydın ise kendilerini geri vermeyecek güçlü devletlere sığınmışlardır. Bunlardan biri genç yaşlarında sürgünde olduğu Meşhed'den Sovyetler Birliğine kaçan Muhammet Taki Zehtabî'dir.

Zehtabî, çok zor ve ilgi çekici bir hayat yaşamıştır. Her zaman öncü olmuştur. Bir taraftan önüne çıkan engelleri aşıp kendini yetiştirirken bir taraftan da İran Türklerinin dili, edebiyatı, tarihi ve siyasi ve sosyal gelecekleri için çok önemli eserler vermiştir.

Kerimî'nin ifadesi ile Muhammet Taki Zehtabî, çağdaş İran Türk edebiyatının sönmez yıldızı, parlayan simasıdır. Türk milletinin başını dünya halkları arasında yücelten, Türk tarihinin karanlık köşelerine ışık saçan, çağdaş Türk şiirinin zirvesinde duran büyük şair, tarihçi ve vatan evladıdır. Türk milleti, böyle bir üstat, gayretli ve âlim oğluna dünya durdukça ve tarih boyunca güvenecektir.[1]

Zehtabî ile ilgili İran'da Muhammet Kerimî Bağban'ın 2007 yılında yayımladığı "Elimizin Nisgin Galağı"[2] adlı çalışması ile 2011 yılında yayımladığı "Élimizin Mubariz Bilgini"[3] adlı kitabının dışında herhangi bir eser yazılmamıştır. Türkiye dâhil diğer ülkelerde ise şu ana kadar herhangi bir araştırma yapılmamıştır.

Bu makale ile İran Türklerinin çok ihmal edilmiş dili, edebiyatı, tarihi ve siyasi hayatı hakkında birçok temel eser vücuda getirmiş Muhammet Taki Zehtabî ve onun çalışmaları bilim dünyasına sunulmaya çalışılmıştır.

1. Hayatı

Muhammet Taki Zehtabî 22 Mart 1923 (2 Azer 1302) yılında Tebriz yakınlarında bulunan Şebüster'de kirişçilikle uğraşan bir ailede dünyaya gelir. Babası ve annesi dindar insanlardır. O, ablası Sıdıka ile birlikte 6 yaşında Kur'an Mektebine gider. Kur'an okumasını öğrendikten sonra Mirza İbrahim adlı birinin Farsça öğrenim yapan okuluna devam eder. Orada Farsça öğrenir. 1931 yılında sekiz yaşına geldiğinde, yeni açılan "Gülşen-i Raz" adlı Farsça öğrenim yapan Devlet Medresesine başlar. 1936 yılında mezun olur.[4]

---

[1] Mehemmed Reza Kerimî, Élimizin Mübariz Bilgini, İntişarât-ı Tekdireḫt, Téhran, 1389 (2011), s. 7.

[2] Mehemmed Rıza Kerimî (1386/2007) Élimizin Nisgil Galağı, Profesör Zehtabî'nin Yaşayış ve Eserleri, (y.y.y.).

[3] Mehemmed Reza Kerimî, Élimizin Mübariz Bilgini, İntişarât-ı Tekdireḫt, Téhran, 1389 (2011).

[4] Zehtabî bir röportajda okumaya başlamasını şöyle anlatır: "Ben 5-6 yaşında idim. Benden büyük bacım Kur'an Mektebine gidiyordu. Annemden beni de göndermesini ısrarla istedim. Çâresiz kalan annem beni yanına alıp "Haver Hala"nın Kur'an mektebine götürdü. Ona rica etti ki beni de kabul etsin. O da razı oldu. O günden itibaren ben de ablamla birlikte Kur'an Mektebine gittim. Bir kaç ay içerisinde alfabeyi öğrendim. Okumayı öğrendikten sonra evimizde bulunan Türkçe hikâye kitaplarını, Emir Aslan, Şah İsmail, Melik Memmed, Aslı ve Kerem gibi hikâye kitaplarını, okumaya başladım. Ancak sözlerin manalarını çok da iyi anlamıyordum. Kış gelince komşu hanımlar, kızlar gelip bizim eve toplanır beni masanın üstünde oturtup, çırayı önüme koyardılar. Ben de bu hikâyeleri onlara okurdum. Kış geçinceye kadar benim işim bu idi. Sonra Mirza İbrahim adlı birinin Farsça öğrenim yapan okuluna gittik. Orada Farsça öğrendik. Daha sonra tahminen 1931 yılında, yeni açılan "Gülşen-i Raz" adlı Farsça öğrenim

Zehtabî, kasabasında başka okul olmadığı için tahsilini devam ettiremez. O da kirişçilik ve tarla çayır işleriyle uğraşır. Aynı zamanda amcasının kütüphanesinde bulunan Türkçe kitaplara ilgi duyar. Ana dili Türkçeye büyük merak sarar. Tebriz'de yaşayan akrabalarının teşviki ile amcasının oğlu Gulam Rıza ile birlikte 1938'de Tebriz'e gider. Akrabalarının yardımıyla üç yıllık "Füyûzat Orta Okulu"na kayıt yaptırır. Burada üç yıl okuyarak ortaokul mezunu olur.

1941'de Rus ve İngiliz ordularının İran'ı işgal ettikleri ve Şah Rıza'nın tahttan indirilip oğlu Muhammed Rıza'nın tahta çıkarıldığı günlerde Hacı Mirza Ali Şebüsterî ve Aga İsmail Şemsî ile beraber Tebriz'de İran Türklerinin hakkını ve hukukunu savunmak için ve dili Türkçe olan "Azerbaycan" gazetesini çıkarırlar. Gazetede Farsça makaleler de yayımlanır. Zehtabî hem ilk Farsça şiirlerini bu gazetede yayımlar hem de Türkçe yazmaya başlar. Aynı yıl hem Tebriz'de Dânéşserâ/Öğretmenlik Formasyon Programına devam eder hem de Tebriz Rüştiye Edebî Orta Okulunda öğretmenlik yapar. Yine aynı yıllarda ilmini artırmak için Tebriz'de Hacı Yusuf Şiâr'ın özel okulunda Arapça ve Katolikler Kilisesi'nde de Fransızca dersleri alır.

"Azerbaycan" gazetesi daha 46. sayıda iken Tahran hükûmeti tarafından kapatılır. Zehtabî, Dânéşseradan ayrılıp "Firdevsî Medresesi"nin edebiyat bölümüne devam eder ve burayı 1944 yılında bitirir. Böylece lise mezunu olur. Henüz Tebriz'de üniversite yoktur. Maddi imkânsızlıktan ülkenin yegâne üniversitesi olan Tahran Üniversitesine de gidip okuyamaz.

1945 yılının yazında Türkiye Hükûmeti, İstanbul'da okutmak için 400 öğrenci götürür. Sovyet Azerbaycanı da Bakü'de okutmak için 400 öğrenci alır. Zehtabî de gitmek ister. Ancak Tebriz Maarif İdaresi zorunlu hizmeti olduğundan izin vermez. Aynı yıl Fransa hükûmeti Beyrut'ta okutturmak için yedi genç götürür. Fransızca hocası M. Joséf Gonidér'in anlattığına göre unvanlı ve varlıklı ailelerin çocuklarından ona sıra gelmez.

1944-1945 yıllarında Tebriz'de yayımlanan "Feryâd" ve "Hâver No" gazetelerinde Farsça şiirleri ile Fransızcadan tercüme ettiği şiirleri yayımlar. Pişeverî 1945'te "Azerbaycan" gazetesini yeniden yayımlatmaya başlayınca o aynı zamanda "Azerbabacan" gazetesinde de Türkçe makaleler yazar. Ayrıca aynı yıl yine Tebriz'de çıkan "Cavanlar" gazetesinin başına geçer ve burada siyasi yazılar yazar. Bu yazılarla da siyasi hayata katılır. Pişeverî'nin kurduğu Azerbaycan Demokrat Partisine üye olur. Onun başkanlığında yürütülen millî harekete katılır. 21 Azer

yapan Devlet Medresesine başladık. Burada Türkçe konuşmak yasak idi. Türkçe konuşanlara para cezası verirlerdi." (Hebib Dağşeherli, Üstad Mehemmed Tegî Zehtabî ile Son Musahibe, Mecmua-ye Makalât 6, s. 92.)

1324/12 Aralık 1945'te Mir Cafer Pişeverî liderliğinde merkezi Tebriz olan Azerbaycan Muhtar Hükûmeti kurulunca İran'ın Tahran'dan sonra ikinci üniversitesi Tebriz'de açılır. Zehtabî bu üniversitenin "Dil Edebiyat Fakültesi"nin ilk öğrencilerinden biri olur. Hükûmet başkanı Mir Cafer Pişeverî de bu bölümde haftada iki gün ders vermektedir. Zehtabî, aynı zamanda üniversitenin ilk hocalarından biri olan ve "Dünya Edebiyatı" dersini veren Pişeverî'nin de öğrencisi olur.[5]

Bir yıl ancak ayakta kalabilen bu hükûmet, büyük güçlerin desteği ile Şah orduları tarafından 12 Aralık 1946'da yıkılır. Bütün Türkçe eğitim veren kurumlar kapatılır. Türkçe yayınlar toplatılıp yakılır. Tebriz'de kaçıp saklandığı hâlde bu vahşilik karşısında "*Sen O'san Men de Bu'yam*"[6] adlı ünlü şiirini yazıp el altından halka yayar. 1947 yılında Tahran'a kaçar. Burada yakalanıp tutuklanır. Meşhed'e sürgün edilir. Orada mecburi iskâna tabi tutulur ve şeker fabrikasında çalıştırılır. 1948 yılında yüksek tahsil almak için Sovyetler Birliğine kaçar. Rus işbirlikçilerinin ihbarı ile Merv'de yakalanır. Sınır ihlâli kanunun en ağır maddesi ile üç yıl ceza kesilip zindana atılır. Çarcu, Taşkent, Siverdlovski gibi zindanlarda tutulur. Ardından Sibirya'ya çalışma kamplarına gönderilir. İki yıl Tavada Çayı kenarında bulunan Tavda Şehri Çalışma Kampında orman işlerinde çalıştırılır. Oradan Bakü'de bulunan dostu Hamit Mehemmetzâde'ye bir mektupla vaziyetini bildirir. Onun gayreti ve girişimi ile mahkûmiyetten bir yıl önceden bırakılır. O zamanki adı "İstalinabad" olan Düşanbe şehrine gönderilir.

1951- 1952 yıllarında orada siyasi mektepte okuyarak üniversiteye girmek ister. Lakin lise diploması yanında olmadığı için mümkün olmaz. Bir yıl gündüzleri dokuma fabrikasında çalışır, akşamları da gece lisesinin son sınıfına devam ederek lise diploması alır. Bakü Devlet Üniversitesine tahsil talebini bildiren bir mektup gönderir. Olumlu cevap alır. 1954 yılında Bakü'ye döner ve üniversiteye kayıt yaptırır.[7]

---

[5] A. g. e., s. 106.

[6] Bu şiir ekte verilmiştir.

[7] Üstat, bu durumu şöyle anlatır: "Diplomamı alıp Bakü Üniversitesine gönderdim. Bir iki hafta sonra Bakü'den olumlu cevap geldi. Ne zaman istesem sınavsız Bakü Üniversitesine kayıt yaptırabileceğimi yazmışlardı. Bunun üzerine 1954 yılında Bakü'ye döndüm. Bakü'de pek çok dostum vardı. Onlarla görüştüm. Birkaç gün sonra Bakü Üniversitesinin Dil ve Edebiyat Bölümüne kayıt yaptırdım. Okumaya başladım. Çok iyi hatırlıyorum başladıktan bir kaç gün sonra üniversitenin rektörü Prof. Dr. Yusuf Muhammet Ali, beni makamına çağırdı. O, dünya şöhretli bir kimyacı, ilim adamı idi. O benim notlarıma bakıp 'Bu kadar yüksek notların var, niçin kimya okumak istemiyorsun?', diye sordu. Dedim 'Hürmetli profesör, şimdilik halkımın buna (dil - edebiyat) ihtiyacı vardır.' Ayağa kalkıp bana doğru geldi. Bana elini uzatıp elimi sıkarak başarılar diledi. O güne kadar ben dört kişilik bir odada kalıyordum Talimat verdi bana tek kişilik bir oda verdiler. Ben beş yıl orada, Muhtar Hüseyinzâde, Şir Aliyev, Ağamali, Yusuf Muallim, Nesir Muallim gibi büyük üstatlardan Ana Dilimiz ve Edebiyatımız hakkında tahsil aldım:" (A. g. e., s. 93.)

Beş yıl Bakü Devlet Üniversitesinin Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Fakültesinde okur. Aynı zamanda bu üniversitenin Şarkşinaslık Fakültesinde de Arapça dersleri alır. Arap Edebiyatı'ndan "Ebu Nevas'ın Hayatı ve Yaratıcılığı" konusunda doktora çalışmasını tamamlar. Üç yıl sonra "doçent" olur.

Üstat, bu süre içerisinde çok önemli çalışmalar yapar. Fakat Rus yanlısı Azerbaycan Demokrat Partisi ile Tudeh Partisi mensuplarının takip ve baskısı yüzünden, hiçbir eserini yayımlatamaz.

Bakü'de Dr. Haver Aslan ile evlenir. Bu yıllarda Zehtabî, Tudeh Partisinin hainliklerini ortaya çıkarır. Çok büyük tepki alır. 1971 yılında eşini bırakıp Sovyetler Birliğinden ayrılmak mecburiyetinde kalır. Irak'ın Moskova sefiri Şazel Tage'nin yardımı ile Bağdat Üniversitesine gider. Sekiz yıl bu üniversitede çalışır. Burada çok itibar görür. Bir konuşmasında "Ben Irak'ta gördüğüm ilme kıymet vermeyi ve ihtiramı hiç bir yerde görmedim." der. En önemli çalışmalarını burada yapar.

Bağdat Üniversitesinin Şarkşinaslık Fakültesinde "Fars Dilleri" ve "Kadim Türk Dilleri" derslerinin eğitim öğretimi ile uğraşır. İlk olarak Türkçe derslerini programa aldırıp, öğretimini kendisi üstlenir. Hüseyin Ali Mahfuz'un çok yardımını görür. Çok geçmeden "İttihad Yolu" gazetesini çıkarır. Ayrıca İran halklarına yayın yapan radyoda beş dilde program yapar.

O, Bağdat'ta çalıştığı yıllarda sık sık Berlin, İstanbul, Hamburg'a giderek hem seminerler verir hem de bazı eserlerini yayımlatır. Ayrıca Almanya'da "Birlik" ve "Erk" dergilerini çıkarır. Erk Dergisi 41 sayı; Birlik Dergisi ise 5 sayı yayımlanır. Her iki dergi de 1978-1979 yıllarında Almanya'da basılıp Tebriz'de dağıtılır.[8]

Muhammet Taki Zehtabî'ye nihayet 1978 yılında Bağdat Üniversitesi tarafından "profesörlük" unvanı verilir.

Zehtabî ilk gençlik yıllarında tanıştığı Rus komünizminin ve Mir Cafer Pişeverî'nin de etkisiyle sosyalist düşüncenin savunucusu olmuştur. Pişeverî, 11 yıllık hapis hayatından kurtulduktan sonra nasyonal sosyalist hatta milliyetçi çizgiye geldiği gibi Zehtabî'nin de 30 yıldan fazla içinde yaşadığı komünist sistemi yakından tanıdıktan sonra görüşü ve rejime bakışı tamamen değişmiştir. O bir konuşmasında fikir değişikliğini şöyle anlatmaktadır:

"Irakta kaldığım 8 yıllık süre içerisinde, Türk tarihi, dili, edebiyatı, Türk halkları, yaşadıkları ülkeler ve yerler konusunda, o cümleden İran Türklerinin nüfusu, yerleşim yerleri, tarihi, dili, lehçe ve edebiyatı konularında, komünizmin Sovyetler Birliğinde oluşturduğu sınırlı ve ağır

[8] Bu dergiler Muhammet Kerimî Bağban'ın özel arşivinde mevcuttur.

tasavvurum tamamıyla ortadan kalkıp, onların yerini ilmî hakikatler aldı. Diğer taraftan Divânü Lûgât-it Türk, Kutadgu Bilig eserlerini ve Orhun Yenisey abideleri hakkında yazılan eserleri okuma ve inceleme imkânı buldum. Bunların sayesinde Türk Dilinin eskiliğini, kudretini, lehçelerini yakından tanıdım. Bu alandaki sınırlı bilgim, zenginleşti, düşüncem tekmilleşti."[9]

İran'da Humeyni yönetimi iktidara gelince vatana dönmek ister. Yeni hükûmete mektup gönderir. Mehdi Bazargân'dan olumlu cevap alır. 1979'da 42 yıl sonra Tebriz'e döner. Tebriz Üniversitesinde Arapça ve Türk Dili dersleri vermeye başlar.[10] Ne yazık ki henüz yurdunun havasını ve suyunu doya doya soluyup içemeden 1983 yılında Tudeh Partisinin "marifeti" ile Türkçülük yaptığı suçlamasıyla tutuklanır.[11] Dört yıl hapiste kalır. 1987 yılında çıkar. Hiçbir hak iddia edemediği gibi hiçbir üniversitede de görev verilmez. Mecburen Şebüster'deki evine çekilir. Kendi imkânları ile araştırma yapıp yazmaya devam eder. İran Türklerinin, aynı zamanda umum Türk dili, kültürü, edebiyatı ve folkloru üzerine çok önemli kitaplar yayımlar. Dünya ilim adamlarınca büyük ilgiyle karşılanan "İran Türklerinin Eski Tarihi"[12] adlı iki ciltlik kitabını yazar. Kitabın birinci cildi 1378 (1998) yılında yayımlanır. Büyük boy 880 sayfalık bu eserin yayımlanması büyük ilgi uyandırır.

Zehtabî, sadece kendisi çalışmakla, yazıp yayımlamakla kalmaz, İran Türklerinin büyük önder ilim adamlarından Prof. Dr. Cevat Heyet'i de yanına alarak birlikte ülkenin en uzak diyarlarına kadar gidip buralardaki kalem erbapları ile görüşüp onları da bu yolda işe koymuşlardır. Büyük bir aydın grubu bir araya gelerek cumhurbaşkanı seçilen Muhammet Hatemî'ye, İran'da ekseriyeti teşkil eden Türklerin ana dili Türkçenin serbest bırakılması, onlara Türkçe eğitim öğretim yapma imkânı verilmesi konusunda istek ve itirazlarını bildiren bir mektup gönderirler. Cevap verilmez. Bu arada hem Berlin'de yayımlanan eserlerinin takibini yapmak hem de konferans vermek için Almanya'ya gider. Ne talihsizlik ki Almanya'dan Şebüster'e döndüğü gecenin sabahı, evinde çalışma masasının başında ölü bulunur. 3 Azer 1378 (Aralık 1998).[13]

[9] M. Kerimî Bağban, Özel musahabe, özel arşivi.

[10] M. Şebüsteri (Prof. Dr. Mahmut Takî Zehtabî), Bağban Éloğlu, Moheg Neşriyât Evi, Tebriz, 1376 (1997), s. 3.

[11] Zehtabî, 24. 09.1997 günü yaptığı bir sohbette bu olayı şöyle anlatır: "20 ay Tebriz Üniversitesi'nde çalıştıktan sonra, işime son verdiler. Çocukların yanına gitmeyi düşünüyordum ki hükûmet beni zindana attı. Akıla gelmez işkencelerle beni 4 yıl - Hoy, Tebriz ve Tahran'ın muhtelif zindanlarında tuttular. Zindanda tutulmamın sebebini öğrenemedim. Dört yıl sonra serbest bıraktılar. Dediler ki pervendeni (dosyanı) mahkemeye vereceğiz. Bu güne kadar dosyam mahkemeye verilmemiştir.

[12] Muhammet Takî Zehtabî, İran Türkleri'nin Eski Tarihi, Neşri Eḫter, Tebriz-1379 (1999).

[13] Ş. Tağiyeva, E. Rehimli, S. Bayramzade, Güney Azerbaycan, Orḫan Yay., Bakı-2000, s. 364.

Yazık! Yazıklar ki, Türk dünyası, dört dilde eser verebilen bir büyük ilim adamını kaybeder.[14]

Ölümü üzerindeki esrarengiz perde henüz kalkmamıştır. Bazı çevreler onun yayımladığı "İran Türklerinin Eski Tarihi" adlı kitap ve Hatemî'ye yazdığı mektup yüzünden" aşırı "Fars milliyetçisi" örgütler tarafından öldürüldüğünü, bazı çevreler ise aşırı yorgunluk sebebiyle kalp krizi geçirerek öldüğünü ileri sürmektedirler.[15]

Onlarca kıymetli eserin müellifi, özellikle "İran Türklerinin Eski Tarihi" adlı büyük eseri henüz yayımlanmışken Muhammet Taki Zehtabî'nin ölmesi ilim adamlarını çok üzmüştür. Zehtabî'nin tam konuşulacağı ve konuşacağı zaman yeni gelmişti. Kara talih çok kötü zamanda yakaladı. Fuzûlî'nin dediği gibi devranın bîsükûn, talihin zebun, derdin çok, dermanın yok, dostun bîperva, feleğin bîrahm olduğu bir dönemde mücadele meydanını terk eder.

Muhammet Kerimî Bağban'ın anlatımı ile Üstat, çok çalışkan, mütevazı, umut bahşeden, gençleri geleceğe hazırlayan, derin ilme sahip, çok dil bilen, sağlam bedenli, güler yüzlü, ancak çabuk kırılan, kötü davranışlı insanlara fazla tahammül edemeyen bir insandı.

Üstadın, dostu Ali Ağa Vahid'in arkasından yazdığı manzumenin şu bendi kendisinin gidişini de ne kadar iyi anlatmaktadır:

"Yazmıram mersiye, çün hâcet yoḫ;
Yazıram sadece gördüklerimi.
Bir de ki mersiyeler
Yazılar daim hayattan köçene,
Sene amma ne gerek,
Yeniden çünki doğuldun anadan
Ölmek ile."[16]

2. Çalışmaları

Muhammet Taki Zehtabî, Namık Kemal, Ziya Gökalp, Fuat Köprülü gibi çok yönlü çalışan ve pek çok türde eser veren bir ilim adamıdır. O, bir ömür yazmış yayımlamıştır. Eserlerinin büyük bir bölümünü şer güçlerin husumetinden korunmak için "Şebüsterli", "M. Şebüsterli", "Kirişçi", "M. Kirişçi" gibi müstear adlarla yazmıştır. Azerbaycan'da, Irak'ta, İran'da, Berlin'de yüzlerce makalesi, hikâyesi, şiiri yayımlanmıştır. Onun

[14] Ali Kafkasyalı, "Güney Azerbaycan (İran) Türkleri Edebiyatı'ndan İnciler, Palandöken Gazetesi, Erzurum, 10.04.2000, s. 6.
[15] A. g. e., s. 6.
[16] Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabî (M. Şebüsterli), Eli Aga Vahid'den Hatıralarım, Neşri Ehter, Tebriz, 1380, s. 113.

çalışmaları ne tamamen araştırılmış ne de bir araya getirilebilmiştir. Elde mevcut bulunan eserler onun çalışmalarının çok az bir kısmıdır.

Son yıllarda sevindirici bir çalışma başlatılmıştır. "Dr. Zehtabî Eserlerinin Neşir Evi" unvanlı bir dernek kurulmuş ve adından da anlaşıldığı gibi üstadın eserlerini derleyip yayımlama işini üstlenmiştir. Resmiyet kazanması beklenmektedir.

Muhammet Taki Zehtabî'nin eserlerini dört grupta toplayabiliriz: (1) Türk Dili Alanında Yaptığı Çalışmalar, (2) Türk Edebiyatı Alanında Yaptığı Çalışmalar, (3) Türk Tarihi Alanında Yaptığı Çalışmalar ve (4) Siyasi ve Sosyal Konularda Yaptığı Çalışmalar:

2.1. Türk Dili Alanında Yaptığı Çalışmalar

Zehtabî'nin en çok ehemmiyet verdiği konuların başında "Türk Dili" konusu gelmektedir. O, ana dilini öğrenmek için mücadeleye başladığı yıllardan itibaren büyük bir şuurluluk örneği göstererek Türk dilini öğrenmeye ve onun öğretilmesine çok büyük emek ve gayret sarf etmiştir. Mahalle mektebinde henüz okumayı öğrenmişken gece evlerine toplanan gelinlere kızlara gaz lambası altında hikâye okuduğu yıllardan ölünceye kadar ana dili Türkçeyi incelemeye ve eğitimini yapmaya çalışmıştır.

O, yukarıda hayatını anlatırken işaret ettiğimiz şekilde çocukluk yıllarında okumaya, yazmaya çok hevesli biridir. Orta öğrenimde iken aldığı zorunlu tahsilin de yönlendirmesiyle şiirlerini Farsça yazar. İlk yayımlanan şiirleri de Farsçadır. Ancak 1946 yılında "Azerbaycan Demokratik Hükûmeti"nin Pehlevî yönetimi ve onu destekleyen Amerika ve Avrupalı güçler tarafından yıkılması olayı onun Türkçe eserler vermeye, Türkçe şiirler yazmaya başlamasının miladı olmuştur. İşgal güçlerinin 1946 (22 Azer 1325) yılında Tebriz'i işgal ettikten sonra bir taraftan katliam yapıp şehri yağmalarken bir taraftan da ne kadar Türkçe yayın varsa toplatıp "Sahad Gabağı" denilen meydanda yaktırmaları Zehtabî'yi derinden etkilemiştir. Türkçe kitapların kütüphanelerden, okuma salonlarından hatta köşe bucak aranıp evlerden toplanması ve yaktırılması ona durumun vahametini göstermiştir. Bu olaya şahit olan 23 yaşındaki Zehtabî, o günden itibaren Fars şiiri ile arasına mesafe koymuş, kendi ana dili Türkçe ile yazmaya karar vermiştir. Bir taraftan kendisini yetiştirirken bir taraftan da halkını bu konuda şuurlandırmaya çalışmıştır. İlk olarak "Sen O'san, Men de Bu'yam" (Sen Sensin Ben de Benim) şiirini yazmıştır. O bu şiiri ile halkına, Fars olmadıklarını ve Farsçanın onların ana dili olmadığını örneklerle anlatıp büyük bir millete mensup olduklarını ve kendi millî dillerinin olduğunu bildirmektedir. Bununla birlikte Farslarla ve diğer halklarla arkadaş, dost olabileceklerini, birlikte iş yapıp yol yürüyebileceklerini, kader ortaklığı yapabileceklerini ifade etmektedir. Ayrıca Fars yönetimini uyarır: Önce "başka rüzgârların" tesiri

ile akmaması gerektiğini, ikinci olarak da: halkıma hor bakmaman lazım, der. Arkasından olabilecekleri de söyler. Eğer bunu zorla yapmaya kalkarsan, milletimi zelil edersen gün gelir, devran döner iktidarı ve ülkeyi terk etmeye mecbur kalırsın, der.

Zehtabî, halkının varlığını korumasının ve geliştirmesinin ve milletler sahnesine çıkmasının yegâne yolunun millî kimliğinin asli unsuru olan ana dili Türkçe sayesinde olacağını tâ gençliğe adım attığı yıllarda bilmiştir. Bunun işaretini Tebriz'de yayımlanan dergilere Türkçe yazmasından, Tebriz'de ilk olarak açılan üniversitenin Türk Dili ve Edebiyatı bölümüne kayıt yaptırmasından, Sibirya'da, Düşanbe'de sürgünde iken Bakü Devlet Üniversitesine yazdığı mektuplardan ve en belirgin işaretini ise Bakü Üniversitesinin rektörü Prof. Dr. Yusuf Muhammet Ali'nin makamına kabul edip "Bu kadar yüksek notların var niçin kimya okumak istemiyorsun?" diye sorduğunda "Hürmetli profesör, şimdilik halkımın buna (dil - edebiyat) ihtiyacı vardır." sözlerinde açıkça görüyoruz.

Zehtabî, Bakü'de rahat ortam bulamadığından, başka bir ifade ile komünist idareler tarafından yeteri imkân verilmediğinden Bağdat'a gidip, Bağdat Üniversitesinde Türkçe Bölümü açıp Türk Dili ve Edebiyatı dersleri vermeye başlamasıyla Türk Dili çalışmalarına daha da hız vermiştir.[17] Bir taraftan Bağdat'taki Türkmen gençlerinin Türkçe öğrenmelerine çalışırken bir taraftan da Almanya'da yaşayan İran vatandaşı Türklerin Türkçe öğrenmeleri için gayret sarf eder. Hatıralarında bu konuyu şöyle anlatır: "Bağdat'ta iken bir defasında Berlin'e gelmiştim. Orada pek çok Azerbaycanlı genç bana müracaat ederek dediler ki, biz ana dilimizi öğrenmek istiyoruz, ancak kitabımız yoktur. Ben Bağdat'tan döndükten sonra onlar için 'İran Türkçesinin Sarfı' adında bir kitap yazdım. Onu Berlin'e gönderdim. Orada yayımlandı."[18]

Muhammet Taki Zehtabî'nin İran Türkçesi üzerine yaptığı belli başlı çalışmalar:

[17] Bu olayı şöyle anlatır: "Birkaç ay çalıştıktan sonra gördüm ki, Şark Dilleri Bölümünde Farsça, Arapça, hatta Peştu dilinde tedris yapıldığı hâlde Türk Dili öğrenimi yapılmamaktadır. Bunu yönetimde bulunan Hüseyin Ali Mahfuz'a söylediğimde, muallim bulamadıklarından dolayı açamadıklarını söyledi. Muallim var, işte ben dedim. Böyle deyince Mahfuz dedi ki, git öğrencilerle konuş, kim Türkçe tahsil almak istiyorsa getir, dedi. Gittim öğrencilerle görüştüm. Kerkük Türklerinden dört erkek öğrenci ve üç kız öğrenci memnuniyetle kabul ettiler. Böylece Türk Dili derslerini başlattık." (H. Dağşeherli, s. 94.)

[18] A. g. e., s. 93.

2.1.1. İslâm'a Kadar İran Türklerinin Dil ve Edebiyatı[19]

Zehtabî'nin İran Türkçesi üzerine yaptığı çalışmalarının başında "İslâm'a Kadar İran Türklerinin Dil ve Edebiyatı" adlı eseri gelmektedir. Bu eserde Azerbaycan ve Çağdaş İran Türklerinin İslâm'dan Önceki Kısa Tarihi, dili, eski Türk edebiyatı, Türk halkbilimi ve eski Türk şiirinin formaları ele alınıp incelenmiştir. Eser Arap alfabesi ile Türkçe yayımlanmıştır.

2.1.2. İnci Dilim Edebî Azerbaycan Dilinin Gaydaları[20]

Zehtabî'nin Türk Dili üzerine yaptığı çalışmalardan ikincisi altmış sayfalık bu çalışmada Çağdaş Azerî Türkçesinin ses, hece, ahenk, vurgu hususları incelenmiştir.

2.1.3. Muasır Edebî Azerî Dili[21]

Bu eser Zehtabî'nin 25 yıldan fazla Türkçe eğitim öğretim tecrübesinin ürünüdür. İlk olarak 1976 yılında Bağdat'ta üniversite öğrencilerine Türkçe öğretmek için hazırlamış ve yayımlamıştır. İran İslâm İnkılâbı'nı müteakip İran'a döndükten sonra bu esere çok ihtiyaç olduğunu görür ve "Ana Dilimizi Öğrenmek" ve "Zeban-e Edebî Muasır Azerî" adlı kitapları yayımlar. 1989 yılında Tebriz radyosunda çalışanlar için Türkçe öğrenim verme görevini üstlenir. Neticede bütün bu çalışmaları bir araya getirerek bu eseri meydana getirir. 1989 yılında Tebriz'de yayımlar.

Eserde İran Türkçesinin en basit kurallarından en karmaşık meselelerine kadar bütün özelliklerini ele almıştır. Eserin ana maksadı Türkçenin bilimsel olarak öğretilmesidir.

2.1.4. İlmü'l-Meânî (Leksikoloji/Anlambilimi)[22]

Farsça yazdığı ve Tebriz'de yayımladığı bu eserinde üstat büyük bir maharetle İran ediplerinin eserlerini esas alarak İran Türkçesini anlambilimi yönünden değerlendirmiştir. Zehtabî, bu sahada da iddialı ve çok önemli bir eser meydana getirmiştir. O yaptığı analitik yorumlarla, çağdaş İran Türkçesi kelime ve kelime gruplarının anlam genişliğini ve derinliğini göstererek İran Türkçesinin güzelliklerini ve özelliklerini göstermiştir. Leksikoloji sahasında örnek bir eser oluşturmuştur.

---

[19] Muhammet Takî Zehtabî, İslâm'a Kadar İran Türklerinin Dil ve Edebiyatı, Ahter, Tebriz, 1380/2001.

[20] Muhammed Taki Zehtabî (Kirişçi), İnci Dilim Edebî Azerbaycan Dilinin Gaydaları, Neşr-i Ehter, Tebriz, 1381/2002.

[21] Muhammet Takî Zehtabî, Muasır Edebî Azerî Dili, Neşr Evi, Tebriz, 1378/1999.

[22] Muhammet Takî Zehtabî, İlmü'l-Meânî (Leksikoloji), Neşr Eldar, Tebriz, 1371/1992.

2.1.5. Azerbaycan'ın Yér Adları[23]

2.1.6. Azerbaycan Dilinin Nehvî[24]

2.1.7. Ana Dilimizi Néce Yazaġ[25]

2.1.8. Zebân-i Farsî, Be Zebân-é Mellî Diger İran-é Berterit Dâred? (Fars Dili İrandaki Diğer Dillerden Üstün müdür?)[26] Üstat, bu çalışmayı Bağdat'ta yapmıştır. Yayıma hazırdır, ancak henüz yayımlanmamıştır.

2.1.9. El-Gavaidü'l Farsiyye, (Arapça)[27]

Üstat, bu eserde Farsçanın gramerini Arapça yazmıştır. Bu eser de dil sahasında yapılmış çok önemli bir çalışmadır.

2.1.10. Ebü Nevâs El Hasan Bin Hanî (Yayımlanmamış Doktora Tezi)[28]

Zehtabî'nin doktora çalışmasıdır. Uzun soluklu çok büyük bir çalışmadır. Muhammet Kerimî Bağban'ın verdiği bilgiye göre Zehtabî'nin doktora tezi olan bu eser kız kardeşinin oğlundadır. Henüz yayımlanmamıştır.

Bunlardan başka çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanan ancak henüz bir araya getirilemeyen pek çok makalesi vardır.

2.2. Türk Edebiyatı Alanında Yaptığı Çalışmalar

Zehtabî, dil ve edebiyat çalışmalarını iç içe birlikte yürütmüştür. Yukarıda bahsini ettiğimiz "İslâm'a Kadar İran Türklerinin Dil ve Edebiyatı" adlı eserinde görüldüğü gibi dil meselesi ile edebiyat meselesini iç içe işlemiştir. Bu sebepten onun eserlerini kesin çizgi ile ayırmak pek mümkün değildir. Onun edebiyat sahasına dâhil edeceğimiz eserleri şunlardır:

2.2.1. Aruzun Türk Folklorunda Kökleri Tahkiki[29]

Bu çalışmaya Bakü'de başlamıştır. Çok uzun soluklu bir çalışma olmuştur. Otuz yıl bu çalışma onun fikrinden, gözünden ve kaleminden uzak kalmamıştır. Bakü Devlet Üniversitesinde hocaların ekseriyetinin "Aruzun Türk edebiyatına dışarıdan geldiğini, Türk edebiyatına yabancı bir unsur olduğunu" yinelemeleri onu bu konuda araştırmaya sevk

---

[23] Muhammet Takî Zehtabî, Azerbaycan'ın Yér Adları, Mehd-i Azadî, Tebriz, (yty).

[24] Muhammet Takî Zehtabî, "Azerbaycan Dilinin Nehvî", Fecr-i Azerbaycan Dergisi, Tebriz, 1375/1996.

[25] Muhammet Takî Zehtabî, Ana Dilimizi Néce Yazaġ, Yaran, Tebriz, 1375/1996.

[26] Muhammet Takî Zehtabî, Aya Zebân-i Farsî, Be Zebân-é Mellî Diger İran-é Berterit Dâred? (Fars Dili İrandaki Diğer Dillerden Üstün müdür?), (yty).

[27] Muhammet Takî Zehtabî, El-Gavaidü'l Farsiyye, (Arapça), Yayınevi Belli Değil, Bağdat, (yty).

[28] Muhammet Takî Zehtabî, Ebü Nevâs El Hasan Bin Hanî (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

[29] Muhammet Takî Zehtabî, Aruzun Türk Folklorunda Kökleri Tahkiki, Guneyli, Tehran, 1394/2015.

etmiştir. Aruzun eğer Türk edebiyatı ile ilgisi olmasaydı, Türk edebiyatı bu vezne bu derece hüsnü kabul gösterip onu bu derece benimsemezdi, düşüncesi ile çok derin araştırmalar yapmıştır. Türk edebiyatının esasını oluşturan halk edebiyatından yola çıkarak aruzun köklerini Türk edebiyatında araştırmıştır. Bu hususta da önemli tespitler yapıp, önemli veriler elde etmiştir. Üstat belli başlı halk edebiyatı unsurlarını, Dede Korkut Hikâyelerini, Köroğlu destanlarını inceler; bazı Türk halklarının Yakut, Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Tatar, Kırım Türklerinin halk edebiyatı ürünlerini değerlendirir. Bunca yıllık araştırma, inceleme ve değerlendirmeden sonra üstat şu kanaate varır ki "Aruz Türk edebiyatına yabancı değil, aruz Türk edebiyatındandır." O, aruzun Türk edebiyatında da olduğuna inanmaktadır. Özellikle İslâm'dan önceki halk bilimi ürünlerinde aruz olduğu kanaatine varmıştır. Ona göre aruz Türk ve Fars edebiyatında da mevcut olmuştur ancak bunu Araplar sistemleştirmişlerdir. Ayrıca aruz Arap, Türk ve Fars edebiyatlarında farklılık göstermektedir. Bu durum da onun fikrini güçlendirmektedir. 600 sayfalık bu ilgi çekici, hacimli ve büyük çalışma onun Türk edebiyatı sahasında yaptığı bilimsel çalışmaların başında gelmektedir.

2.2.2. Hikâyeleri

Zehtabî, hikâye türünde de önemli çalışmalar yapmıştır. Zehtabî'nin en önemli hikâyelerinden biri "Goy Olsun On"[30] adlı hikâyesidir. O, bazı hikâye ve hatıralarını bir araya getirerek "Ġoy Olsun On, Hikâyeler ve Ḫatireler", adı altında ve " M. Mişovlu" müstear adıyla" ilk olarak 1372/1993 yılında Tebriz'de yayımlamıştır. Daha sonra gerçek adıyla çeşitli baskıları yapılmıştır.

Yazar, hikâyelerinin konularını tamamen gerçek hayattan almıştır. Hikâyelerinin önemli bölümünün konusunu ülkesinden uzak kaldığı zamanlarda başından geçen veya izleyip gözlediği olaylar oluşturmaktadır. Özellikle solcu kesimden gördüğü hıyanetleri ön plâna çıkarmıştır.

2.2.3. Şiir Dünyası

Bir toplumda türkünün ve şiirin bolluğu o toplumda hürriyetin ve demokrasinin layığınca olmadığını ve "anlayan", "yanan" kimselerin çok olduğunu gösterir. Kafkasya ve İran coğrafyasında şair ve şiirin çokluğu bu yüzdendir.

Zehtabî düşüncelerini, maksadını ve ülküsünü sunmak ve savunmak için şiirin engin ifade gücünden de faydalanmaya çalışmıştır. Diğer edebî

[30] Bu kitap "M. Mişovlu" müstear adıyla ve şu künye ile yayımlanmıştır: M. Mişovlu (Prof. Dr. Mahmut Takî Zehtabî), Ġoy Olsun On, Hikâyeler ve Ḫatireler, İntişarâtı Éldâr, 1372/1993, Tebriz. İkinci baskısı ise Muhammet Takî Zehtabî (1376 /1997), Goy Olsun On, Yaran, Tebriz.

türlerle anlatamadığı fikirlerini, şiirin esnek, değişmeceli, yarı kapalı, ucu açık ve okuyucuya düşünce üretme imkânı veren özelliklerinden istifade ederek anlatmıştır. Şiir, Zehtabî için mücadele vasıtasıdır. Milleti uyandırma, düşündürme, harekete geçirme aracıdır. Şiir, onun için dil birliğini, gönül birliğini, düşünce birliğini, iş birliğini oluşturma yoludur.

Zehtabî'nin, eserlerinde dinî ve mezhebî telkin yoktur. O, dinî değerleri insanların kendi viçdanlarına havale etmiştir. O, dil meselesini, tarih meselesini, sanat ve kültürel değerleri, millî hassasiyetleri, hamaset ve şecaat meziyetlerini ülküsüne ulaşmada vasıta yapmıştır. Ancak o, dinî değerleri siyasi ve sosyal maksadı için vasıta yapma teşebbüsünde bulunmamıştır.

Şiirlerini Farsça ve Türkçe olarak iki dilde yazmıştır.

Şiir kitaplarının bazıları şunlardır:

2.2.3.1. Pervanenin Sergüzeşti[31]

Muhammet Taki Zehtabî, bu eserini önce Bağdat'ta daha sonra da Tebriz'de "M. Şebüsterli" imzaları ile yayımlamıştır. Eserde yer alan şiirlerin elbette ki tamamı iyidir ve anlamlıdır. Ancak kitaba adını veren "Pervanenin Sergüzeşti" (Kelebeğin Başından Geçenler) adlı şiirde kelebeğin ağzından Güney Azerbaycan'dan Kuzey Azerbaycan'a kaçan İran Türklerinin yaşadıkları zorluklar, karşılaştıkları kötü muameleler tasvir edilmektedir. Bu şiirde bir anlamda başından geçenleri anlatmaktadır. Diğer yandan kitapta yer alan "Kiçik Gardéşime Mektub" adlı şiir de yine kendisiyle ilgilidir. Bu şiirde de şair Sürgünde kaldığı ve mecburi ikamete tabi tutulduğu yıllarda, memleketinde kalan küçük kardeşine yaşadığı zorlukları anlatmaktadır. Bir nevi küçük kardeşi ile hasbihâl etmektedir.

Kitapta "Sağ Ol Bağdat", "Sen O'san Men De Bu'yam", "Bağlı Kapılar", "Bir Dilek", "Bir Daha", "Rahşendenin Arzusu", "Gurbettekiler", "Tufan Kopacak Tufan", "Sehend'den...", "Susanmaz Élim", "Él Gılıncı", "Yurdumun Gıblesi", "Seadet Vetendedir" ve "Néçe Balaca Şérler" ile "Kiçik Gardéşime Mektub", Pervanenin Sergüzeşti", "Yuḫu" adlı manzumeler ve de "Gazeller" yer almaktadır.

2.2.3.2. Bez Galası'nda

İlk olarak Berlin'de yayımlanan bu eserde İran Türklüğünün içinde bulunduğu tutsaklık durumu işlenmektedir. Bez Galası deyimi ile İran Türklerinin millî kahramanları olan Babak'e ve onun bağımsızlık mücadelesini başlattığı Babek Kalesi'ne işaret edilmektedir. İran

[31] Muhammet Takî Zehtabî, Pervanenin Sergüzeşti - Sahin Zencirde - Bez Galasında, Neşr Evi, Tebriz, 1357/1980.

Türklerinin yeni bir Babek'e ihtiyacının olduğunu, isyansız özgürlüğe ulaşılamayacağını, "*Efsanedi şemşire dayanmazsa azadlık.*" manzumesi ile kılıçtan kuvvet almayan özgürlük efsanedir demektedir. Özgürlük, canla, kılıçla, kanla elde edilir, diye belirtmektedir.

Bu manzume "Pervanenin Sergüzeşti" adlı kitabın içinde de yer almaktadır.

2.2.3.3. Şahin Zencirde

Şair, İran Türklüğünü zincire vurulmuş şahine benzetmektedir. Şiirin tamamında halkına hitap ederek büyük güçlerin ve yerli işbirlikçilerinin vurduğu zinciri mutlaka kırması, hürriyetine kavuşması gerektiğini vurgulamaktadır. İran Türklüğünün kendisini zincire vuran ve esaret altında tutan güçlerin vaatlerine aldanmamasını, kendine gelip, özgürlüğüne kavuşmasını, milletler sahnesinde özgün yerini almasını istemektedir. Diğer yandan İran Türklüğünün bağımlı kalmasına, esaret altında yaşamasına, insani haklarından mahrum bırakılmasına göz yuman milletleri de kınamaktadır. Bütün bu ikaz ve öğütlerle birlikte geleceğe büyük bir ümitle bakmaktadır. İran Türklüğü kendisine vurulan zinciri kıracaktır, kırmalıdır demektedir.

Bu manzume de "Pervanenin Sergüzeşti" adlı kitabın içinde yer almaktadır.

2.2.3.4. Bağban Éloğlu[32]

Bu eseri de ilk olarak Bağdat'ta yayımlamıştır. Zehtabî'nin uzun manzumelerinden biridir. 1908 Meşrutiyet İnkılâbında Settar Han ve Bağır Han'dan sonra üçüncü önemli kahraman olan Hüseyin Han Bağban'ın mücadelesini konu almıştır. Manzumenin girişinden anlaşıldığına göre Zehtabî, bu manzumede Hüseyin Bağban Hanın şahsında numune bir millî mücadele kahramanının vasıflarını ve ondan beklenenleri resmetmektedir.

2.2.3.5 Çerik Hamasesi[33]

Zehtabî, İstanbul'da yayımlanan bu manzumesinde 1975 (17 Merdad 1354) yılında Şah Rejimine karşı mücadele başlatan ve şehit olan Şebüsterli Cihanbahş adlı yiğidin mücadelesini ve kahramanlığını konu almıştır. Hemşehrisi olan Cihanbahş'ın şahsında kendi arzularını ifade etmiş ve gençlere örnek göstermiştir. İlk baskısı henüz bulunamamıştır. Tebriz baskısının künyesini verebildik.

[32] Muhammet Takî Zehtabî, Bağban Éloğlu, Moheg Neşriyât Evi, Tebriz, 1376/1997.

[33] Muhammet Takî Zehtabî, Çerik Hamasesi, Neşr Evi, Tebriz, 1364/1985.

2.2.3.6. Beẖti Yatmış

Bağdat'ta yayımlanan Bahtı Yatmış manzumesi de şairin mücadele azim ve gayretini yansıtmaktadır. Bu manzumede de şair halkının dolayısıyla insanların özgür yaşama emel ve arzusunu dile getirmektedir. Bu manzumenin de ilk baskısını temin edemedik.

2.2.3.7. Gaşgayî Yaylağa Köçür[34]

Zehtabî, İran Türkleri içerisinde önemli bir yere sahip olan ve son elli yıla kadar tamamı günümüzde ise az bir kısmı göçebe hayatı yaşayan Kaşkay Türklerinin hayat hikâyelerini ve onların kahramanlıklarını, fedakârlıklarını ve gayretlerini mevzu etmiştir.

2.2.3.8. H̱este Nesim (Farsça Şiirler)[35]

Bağdat'ta yayımlandığı bilinmekle birlikte ilk baskısı temin edilememiştir. Tebriz'de de henüz yayımlanmamıştır. Ancak öğrendiğimize göre yayıma hazır durumdadır. Yakın zamanda İran'da yayımlanacaktır.

2.2.3.9. Sara ve Mehemmed (Oyun)[36]

2.3. Tarih Alanında Yaptığı Çalışmalar

Muhammet Taki Zehtabî'nin çok güçlü olduğu bir yanı, hatta en güçlü yanı tarihçiliğidir. "Genel Türk Tarihi" alanında büyük araştırmalar yapan Zehtabî, "İran Türklerinin Tarihi" sahasında yaptığı çalışmalarla dünya tarihçileri arasında ilk sıralarda bulunmaktadır. Büyük güçlerin İran Türklerini görmezden gelme siyasetlerini aşmayı başarıp, İran Türklerinin ülke nüfusunun ekseriyetini teşkil ettiğini ve ülkenin en kadim sakinleri olduğunu, büyük medeniyetler oluşturduğunu dünyaya göstermiştir. Tarih alanında yaptığı çalışmalardan sadece "İran Türklerinin Eski Tarihi" adlı iki ciltlik eseri onu sahasında ilk sıralara taşımaya yetmiştir.

2.3.1. "İran Türklerinin Eski Tarihi I"[37] Tebriz'de "Neşri Ehter" tarafından Arap/Fars alfabesi ile Türkçe yayımlanmıştır. Eser büyük boy 4+880 sayfadır. En kadim devirden İskender'e kadar olan İran Türklerinin tarihi ele alınmıştır.

---

[34] Muhammet Takî Zehtabî, Gaşgayî Yaylağa Köçür, Ümid-i Zencan, Zencan, 1378/1999.

[35] Muhammet Takî Zehtabî, Heste Nesim (Farsça Şiirler), Bağdat (yty).

[36] Muhammet Takî Zehtabî, Sara ve Mehmemed (Oyun), Ahter, 1389 /2010, Tebriz, 1376/1997.

[37] Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabî (Kirişçi), İran Türklerinin Eski Tarihi I, En Kadim Devirden İskender'e Kadar, Tebriz, Neşr-i Ehter, Tebriz, 1377/1998.

2.3.2. "İran Türklerinin Eski Tarihi II"[38] de Tebriz'de "Neşri Ehter" tarafından Arap/Fars alfabesi ile Türkçe yayımlanmıştır. Eser büyük boy 5+697 sayfadır. Bu ciltte İskender devrinden İslâm'a kadar olan İran Türklerinin tarihi incelenmiştir.

Başta Türk aydınları olmak üzere her bir aydının özellikle tarihçilerin mutlaka okuması gereken büyük bir eserdir. Büyük güçlerin İran Türklerinin tarihini nasıl görmezden geldiklerini, nasıl çarpıttıklarını, nasıl itibari tarih oluşturduklarını, yüz yıllardan beridir tarihe nasıl yalan söylettiklerini göreceklerdir.

2.3.3. "İslâma Kadar İran Türklerinin Dil ve Edebiyatı"[39], "Neşri Ehter" tarafından 1380/2001 yılında Tebriz'de yayımlanan orta boy 176 sayfa olan kitapta; Azerbaycan ve çağdaş İran Türklerinin İslâm'dan önceki tarihi, dili ve edebiyatı incelenmiştir. Mannalar, Medler, Partlar (Eşkaniler) üzerinde durulmuştur. Son bölümde ise İslâm öncesi Türk şiirinin formlarına yer verilmiştir. Bunun için de bu eseri hem edebî eserler içerisinde hem de tarihî eserler arasında göstermek zorunda kalınmıştır.

2.3.4. "Külliyât-ı Eliağa Vahid"[40]

Bu eser redaktör Behruz İmanî'nin ön sözde yazdığı gibi iki yönden çok ehemmiyetlidir. Üstat Zehtabî, Eliağa Vahid ile Bakü'de uzun süre birlikte olmuş, şiirlerini bizzat Vahid'in kendisinden temin etmiştir. İkincisi ise Zehtabî bazı şiirlerle ilgili dipnotlarda önemli açıklamalarda bulunmuştur. Eliağa Vahid ile ilgili temel bir eserdir.

2.3.5. "Eliağa Vahid'den Hatirelerim"[41]

Biyografiler ve hatıralar tarihe ışık tutan türlerdir. Zehtabî'nin hatıra türünde yazdığı "Eliağa Vahid'den Hatirelerim" adlı eseri bu anlamda zamanın tarihine yüksek seviyede ışık tutan eserdir. Bizzat idrak ettiği hadiseleri kaleme almıştır. Zehtabî'nin bu eserdeki üslubu da tarihî anlatıma yakın üsluptur. Başka bir sözle o, hatıralarını o kadar realist bir üslupla yazmıştır ki onun bu eserlerini tarihten uzak düşünmek mümkün değildir. "Eliağa Vahid'den Hatirelerim" adlı eserde üstat, Kafkasların en ünlü gazel şairlerinden olan Aliağa Vahid ve dönemini anlatmaktadır.

---

[38] Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabî (Kirişçi), İran Türklerinin Eski Tarihi II, İskender Devrinden İslâm'a Kadar, Neşr-i Ehter, Tebriz, 1382/2003.
[39] Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabî (Kirişçi), İran Türklerinin Eski Tarihi, İskender Devrinden İslâm'a Kadar, Neşr-i Ehter, Tebriz, 1382/20003.
[40] Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabî (Kirişçi), Külliyât-ı Eli Aga Vahid, Redaktörler: Behruz İmanî ve Fatma Fehimî, Neşr-i Ehter, Tebriz, 1384/2005.
[41] Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabî (M. Şebüsterli), Eli Aga Vahid'den Hatıralarım, Tebriz, Neşr-i Ehter, 1380/2001.

Üstadın yukarıda edebiyat bölümünde ele aldığımız Bağban Éloğlu ve Çerik Hamasesi adlı manzum destanlarını da bu bölüm ilave edebiliriz. Ancak tür ve üslup olarak edebiyat çalışmaları içerisinde yer alması daha doğru olur.

2.3.6. "Tilim Han - Hayatı ve Yaratıcılığı"[42]

Zehtabî, bu eseri ünlü araştırmacı Ali Kemalî ile birlikte hazırlamıştır. Eser iki bölümden oluşmaktadır. Zehtabî'nin yazdığı birinci bölümde 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Save Türklerinden büyük şair Tilim Han'ın hayatı esasında İran'ın merkezî eyaletleri olan Hemedan, Save, Zerend, Esedâbâd, ve bütün bu bölgede yerleşik bulunan Türklerin altı bin yıllık tarihlerinin hülasası yapılmıştır. Ali Kemalî'nin yazdığı ikinci bölümde ise Tilim Han'ın hayatı, eserleri ve sanatı ele alınmıştır. Eserde Zehtabî'nin tarihçiliğinin, Kemalî'nin de edebiyatçılığının gücünü ve kudretini görmek mümkündür.

2.4. Siyasi Çalışmaları

Muhammet Taki Zehtabî, bütün ömrünü İran Türklerinin istikbali ve istiklâli için adamıştır. O, bir halkın hür ve bağımsız olabilmesi için diline, tarihine, kültürel değerlerine sahip olması; siyasi ve sosyal mücadele ile dünya siyaset sahnesinde lâyık olduğu yeri alması gerektiğini çok iyi biliyordu. Bunun için de o, bir taraftan İran Türklerinin dil, edebiyat, tarih ve kültürel değerleri ile ilgili çalışmalarını devam ettirirken bir taraftan da onların hürriyet ve bağımsızlıkları için mücadele etmiştir. Dil, edebiyat, tarih ve kültürel gelişmişliğin ve birlikteliğin siyasi ve sosyal birliktelikle taçlandırılmadan netice alınamayacağını savunmuştur.

Zehtabî, siyasi ve sosyal alandaki mücadelesini "Navid-e Azerbaycan" dergisinde "Dafie Siyaseti, Cazibe Siyaseti Olmalıdır" ana başlığı altında seri olarak yayımladığı 12 makalede ortaya koymuştur. Bu makalelerde genç yazarlara, şairlere ve siyaset adamlarına yol göstermiştir. İster yazar olsun, ister şair olsun isterse de siyaset adamı olsunlar ilk önce sade, berrak ve dürüst bir hayat tarzını benimsemeleri, haksızlık, yolsuzluk ve şaibelerden uzak olmaları gerektiğini vurgulamıştır. Halkın geleceğini şekillendirme gayretinde olan kimselerin halkla beraber ve millî vasıflı kimseler olmalarının kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir.

Bu yazı dizisi henüz kitap olarak yayımlanmamıştır.

---

[42] Dr. M. T. Zehtabî - Dr. Ali Kemalî, Tilim Han (Hayatı ve Yaratıcılığı), Neşr-i Ehter, Tebriz, 1382/2003.

Zehtabî'nin siyasi alanda yaptığı önemli bir çalışma da "Cinayet-i 2500 Saleh Şahân" (Şahların 2500 yıllık Cinayetleri) ana başlığı altına yayımlanan yazı dizisidir. Henüz kitap hâlinde yayımlanmamış olan bu çalışmada İran şahlarının, "Kuruşlar"dan bu yana, en kadim tarihten beri yaptıkları cinayetleri ortaya koymaktadır. Her bir cinayet anlatılırken onların maksatları, sonuçları ve arka plânları da gözler önüne serilmektedir. Bu makaleler İran Tarihinin karanlık yanlarını aydınlatması bakımından çok büyük önem arz etmektedir.

3. Düşünceleri:

Zehtabî, hemen her konuda olduğu gibi siyasi ve sosyal meselelerde de çok akılcı düşünen bir aydındır. O, özellikle İran Türkleri meselesini hamasetten ve ütopik düşüncelerden uzak, realist bakış açısıyla değerlendirmektedir.

3.1. İran Türkleri Hakkındaki Görüşleri

İran'da sakin bulunan halkların, ki bu halkların nüfusu en fazla olanı Türklerdir, onlardan sonra Farslar, Araplar, Beluçlar, Kürtler ve diğer halklar gelmektedir, bunların yalnız Fars şovenizmi altında, Şah taraftarlarının yönetiminde veya Pantürkizm ideolojisi altında birliktelik oluşturmalarının mümkün olamayacağını düşünmektedir. Başta İran Türkleri olmak üzere İran halklarının birlikteliğinin ve huzurunun ancak federatif bir oluşumla sağlanacağına inanmaktadır. Bu hususta şunları söylemektedir:

> "Biz Azerbaycanlılar ve İran'ın bütün muhtelif milletleri, 21. asra münasip bir harita ve program hazırlamalıyız. Aydınlar, bu düşünceyi aralarında tartışıp, görüşüp bir program bir manifesto hâline getirip halka sunmalıdırlar. Aydınlar halkın önüne geçip, halkı yürütmelidirler. Eğer biz dışarıdakiler ve içeridekiler şimdiden bu demokratik hedefi, yani İran'ın gelecekteki federatif bir şekilde, demokrasi esasında idare olunmasını hedef alırsak ve bu hedef uğrunda belirli bir program hazırlarsak, belirli teşkilatlar kurarsak biz de, Kürt de Arap da gelecekte başarılı olabiliriz. Eğer bunu yapmazsak, özellikle aydınlar birlik oluşturmasalar, birleşmeseler, şovenistler birleşecek, Şah taraftarları birleşecek ve onlar kazanacaklar. Ancak ben şu fikirdeyim ki, zaman Fars şovenizmi taraftarı değildir! Yani 21. asır, ne Şah taraftarıdır ne Pantürkizm taraftarıdır. Gelecek, bunların hiç birisini kökten teyit etmiyor. Bana göre gelecek, demokrasi ve onun neticesinde federatif cumhuriyet talep etmektedir. Onun için eğer bizim aydınlarımız ister İran'ın içerisinde ister dışarısında olsun, eğer 5-10 kişi fikir birliği yapsa, şahsi ahlâk ve karakterlerini bir yana koyup geleceği göz önüne alsalar, eğer belirli bir program hazırlasalar, bunların sayısı günden güne artacaktır. Aynı zamanda bizim Azeri Türkleri -dışarıdakiler olsun içeridekiler olsun- birliklerini güçlendirmelidirler. Şuurlarını derinleştirmelidirler. Kürt, Beluç ve Arap kardeşlerimizle yakınlaşmalıdırlar. Mesela Kürtleri, Ermenileri ciddi şekilde tahrik

etmişler. Kürtler çizdikleri haritalarda Zagros Dağları'nı, yani Azerbaycan'ın batı taraflarının tamamını Kürdistan sınırları içinde göstermektedirler. Ermeniler de aynı. Onlar da "Tarih-i Ermenistan" kitabının ön sözünde benzer iddialarda bulunmaktadırlar. Onlar da "Ermenistan-ı Kebir" haritasında Azerbaycan'ın hem kuzeyini hem de güneyini kendi toprakları dâhilinde göstermektedirler. Eğer biz Azerbaycanlılar birlik olmazsak işler çok çetin olacaktır.

Bir misal vardır: O meyve ağacı ki duvardan sallanıp eşiye (dışarı), sahibi seyyiddir. Düşünmek ve çalışmak gerekir. Bir Azerbaycan teşkilâtı olmalıdır. Bu yolda çalışmak gerekir. Eğer teşkilât olmasa tabiidir ki kim ne isterse onu yapacaktır." [43]

3.2. İran Halkları Hakkındaki Görüşleri:

Zehtabî, İran halkları ile ilgili görüşlerini hemfikir olduğu Mir Cafer Pişeverî'nin düşünceleriyle açıklamaktadır. O, İran halklarıyla dostluk kurulması ve işbirliği yapılması gerektiğine inanmaktadır. Aksi hâlde bu halkları, geçmiş dönemlerde olduğu gibi, şer güçler, birbirlerinin aleyhine kullanacaklardır. Eğer Türkler, Araplarla, Beluçlurla, Ermenilerle, Kürtlerle iyi geçinip dostluk kurarsa şer güçler onları birbirlerine düşürüp, onların üzerinden kendileri için fayda ve güç temin edemezler.

Zehtabî tarihî gerçekleri ve bugünkü vaziyeti göz önüne sererek bu konuya şöyle açıklık getirmektedir:

"Bugün bizim vatanımız İran muhtelif milletlerden teşekkül etmiş durumdadır. Bu vaziyet bugünün işi değil. Hiç olmasa takriben 3 bin yıl bundan önceden durum böyledir. Bizim partinin lideri Pişeverî bunu çok iyi biliyordu. Bu konuda çok dikkate değer fikirleri vardı. O şöyle düşünüyordu: Bizim Güney Azerbaycan'ın batı ve güneybatı tarafında Kürtler yaşamaktadır. Bizim komşularımızdır. Şurası iyi bilinmelidir ki, biz onlarla hatta İran'ın diğer halklarıyla kardeş gibi dost olsak işbirliği yapıp çalışsak, maksadımıza ulaşırız. Geçmişte çok örnek teşkil eden birlikteliklerimiz olmuştur. Bunlar göz önüne alınmalıdır. Meşrute (meşrutiyet) inkılâbında olsun, Hiyabanî hareketinde olsun büyük güçler üzerimize bazı İran halklarını sevk etmişlerdir. Eğer biz onlarla dostluğumuzu devam ettirirsek onları bizim üzerimize salamazlar. Pişeverî, partiyi kurup harekete başlamadan önce şunu biliyordu ve şuna inanıyordu ki, bu kadar şoven gruplar karşısında Güney Azerbaycan Türklerinin ayağa kalkması çok zor olacaktır. Çünkü ister meşrutiyet hareketinde ister Hiyabanî hareketinde olsun hatta bütün millî hareketlerde şoven İran yönetimi başka milletlerin gençlerini toplayıp, Güney Azerbaycan'a getirip, Azerbaycan'ı boğmuştur. Neticede Pişeverî'nin fikri bundan ibaret idi ki, hareket meydana geldiğinde mümkün oldukça kardeş halkların hepsi ile dostluk kurmak, rağbet etmek, görüşmek, danışmak gerek, ta ki şoven İran hükümetleri onlardan faydalanamasın. Şöyle bir örnek vereyim: 21 Azer

[43] H. Dağşeherli, s. 108 vd.

hadisesinde inkılâp başarıya ulaştı. Takriben 20 gün sonra Mehabat'ta hükûmet Kürtlerin eline geçti. Çok çetinlikle karşılaştılar. Tebriz'den 5-10 büyük kamyon dolusu silah ve fedaî Mehabat'a, onlara yardım için gönderdik. Kürt kardeşlerimizin Demokrat Partisi'nin başarılı olup, millî hükümetlerini kurmaları için Güney Azerbaycanlılar kendi liderlerinin talimatı ile onlara yakından kardeşlik elini uzattı. Bugün Mehabat'ta dede ve ninelere sorarsanız onlar bunu iyi bilirler. Yine bilirler ki Kürt ordusunun yaranmasında Azerbaycanlıların büyük rolü olmuştur. Şoven Tahran güçleri Mehabat üzerine saldırdığında, gönderdiğimiz askerlerin ekseriyeti Mehabat savunmasında öldüler. Geri kalanını ise Tahran güçleri tarafından idam edildi. Tamamı Mehabat toprağında gömülüdürler."[44]

3.3. Tahran Yönetimine Demokrasi Tavsiyesi

Zehtabî, İran demokratik bir hükûmet olmalıdır. İran'ı meydana getiren bütün halklar kendi dili ile eğitim öğretim yapabilmeli, kendi edebiyatını geliştirmeli, kendi folklorunu, kültürünü yaşayıp yaşatmalıdır. Bütün insani hak ve hukuka sahip olmalıdır. Tahran Hükûmeti demokrasiden korkmamalıdır. Her halk demokratik haklara sahip olursa birlik daha iyi sağlanır. Şöyle bir örnek verir: "Bugün görüyoruz ki Avrupa milletleri millî hususiyetlerini muhafaza ederek sınırları kaldırıyorlar. Çünkü toplumun gelişmesi bunu talep etmektedir. Ekonomi ve sermayenin gidişatı bunu gerektirmektedir. Bu hükûmetler öz millî hususiyetlerini muhafaza etmekle birlikte ekonomik yönden birlik oluşturma gayretindedirler. İran'da demokratik, sosyal bir hükûmet meydana getirilirse federatif hükûmet yaratmak çok daha rahat olur."[45]

Zehtabî, "Eğer İran'da yakın zamanda demokratik bir hükûmet olmazsa, İran siyasi sınırları içindeki milletlerin haklarını resmiyette tanımasa, bu durum böyle devam mı edecek?" diye sorulan bir soruya şöyle cevap verir:

"Yarının ne olacağını bilemem. Ancak böyle olursa bu halkların her birisinin hakkı var ki ayrılsın. Allah, tabiat, toplum veya tarih bu milletleri kul veya bende yaratmamıştır. İster Kürt ister Beluç ister Arap ister Türk olsun bunlar insandır. 21. asrın eşiğindeyiz. İnsanın gökleri fethettiği bir zamanda, böyle bir devirde bizim gibi bir milletin hukukunun olmaması akla sığmayan bir meseledir. Eğer Fars şovenizmi iktidarda kalsa ve işler böyle devam etse o zaman bu milletler ayrılacaklar. İstemesek de ayrılacaklar, istemesek de o durumda Türkmenler kardeşleri ile birleşirler. Bizim İran'da, 1,5 - 2 milyon Beluç Pakistan'da olan 7 milyon Beluç ile birleşir. Kürtler Türkiye'de, İrak'ta olan Kürtlerle birleşir. Bizimkiler de bana göre yalnız Kuzey Azerbaycan

[44] A. g. e. s. 95-96.
[45] A. g. e. s. 100-101.

ile değil, İran'da Türk meselesi var. İran'da 32 milyon Türk var. Kaşkaylar var diğerleri var...

Eğer bizim Fars kardeşlerimizin şuuru olur, bizimle kardeş gibi yaşamak isterlerse, er geç İran'da demokrasi oluşur ve bir federatif kuruluş yaranır. Bugünkü İran'dan birkaç kat daha büyük bir İran olur. Eğer inatlarında devam ederlerse, Fars şovenizmini saklamak isterlerse er geç çaresiz kalıp mecbur olurlar ki ayrılsınlar. Bu milletleri Allah veya tabiat kul yaratmamıştır ki."[46]

Zehtabî'nin siyasi ve sosyal faaliyetleri içerisinde onun dünya basınını takip etmesini ve Tebriz'de, Berlin'de, Bağdat'ta dergiler çıkarıp, matbuat sayfalarında devamlı yer almasını da sayabiliriz. O hem dergi çıkarmış, hem dergi yöneticisi olmuş hem de dergilerde yazmıştır. O, "İttihat Yolu" dergisini Bağdat'ta; "Erk Mecmuası" adlı dergiyi ise Berlin ve Tebriz'de çıkarmıştır.

Zehtabî'nin diğer bir önemli sosyal faaliyeti ise o, büyük bir şuurluluk ve vukufla Kaşkaylardan, Halaçlara, Türkmenlerden Şahsevenlere kadar bütün İran Türk tayfalarının aydınları ile bizzat oralara giderek iletişim kurup, edebî ve kültürel çalışmalarda işbirliği yapıp, onlara rehberlik etmiştir.

4. Zehtabî'nin Basın Hayatı

Zehtabî, İran, Sovyetler Birliği, Almanya ve Irak'ta bulunduğu yıllarda hem takip etme hem de yazılarıyla yer alma anlamında, 25 yıl sürgün hayatı da dâhil, basın ve yayından uzak kalmaz. Hatta yurt içinde ve dışında çeşitli dergilerin bizzat banisi olur. Bu dergi ve gazetelerde İran Türklerinin siyasî, kültürel meselelerini ve haklarını savunur. Radyo yayınlarda sadece İran Türklerinin değil, Orta Doğu halklarının problemlerini ve haklarını da birkaç dilde anlatma ve savunma gayreti gösterir.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi ilk olarak Tebriz'de Türkçe olarak 1941'de yayımlanmaya başlayan "Azerbaycan" gazetesinde ilk şiirlerini yayımlamaya başlar. Daha sonra Tebriz'de yayımlanan "Feryâd" ve "Hâver No" gazetelerinde Farsça şiirleri ile Fransızcadan tercüme ettiği şiirleri yayımlar. 1945'te yayın hayatına başlayan "Cavanlar" gazetesinin yönetimini üstlenir.

Sovyetler Birliğinin muhtelif şehirlerinde yazı yayımlamasına pek imkân verilmez. Bağdat'a gittikten sonra ilk iş olarak "İttihad Yolu" gazetesini çıkarır. Ayrıca İran halklarına yayın yapan radyoda beş dilde program yapar. Yazma ve yayımlama işine büyük hız verir.

[46] A. g. e. s. 102.

Zehtabî Bağdat'ta yazdığı ve yayımladığı eserlerle ve çıkardığı gazete ile yetinmez, Avrupa'ya da el uzatır. Almanya'da aylık olarak "Birlik" ve "Erk" dergilerini çıkarır. Bu dergilerin dağıtımı sadece Almanya ile sınırlı kalmaz, İran'da da dağıtımı yapılır. Özellikle Tebriz'de çok okunur. Tebriz'de yayımlanan bir dergi gibi muamele görür.

Tabiî ki Zehtabî bu dergilerde edebî yazıların yanında siyasi yazılara da yer verir. Başka bir ifade ile o, tarihî, edebî, sosyal meselelerin yanında siyasi alanda da görüşlerini sunar. Şah Rejimi'ne karşı açıktan tenkitlerini yazar. "Birlik" dergisinin ilk sayısında şu iki cümle çok ilgi çekicidir: "İran zahmet çekenlerinin ve halklarının rejim aleyhinde mücadelesinin başarıya ulaşacağından hiç şüphe yoktur." "Artık saltanat rejimi uzun ömür süremeyip ortadan kalkacaktır."

Ayrıca Zehtabî, İran dışında bulunan İran Türk aydınları ile plânlı ve şuurlu işbirliği yapar. Kurdukları "İranlı Müterakki Türk Rovşen Fikirler Cemiyeti" (İranlı Aydın Düşünceli İlerici Türkler Cemiyeti) ile önemli siyasi çalışmaların altına imza atarlar. İyi seviyede birliktelik oluşturulur. Dil, düşünce ve iş birliği yapılır. Çıkardıkları bu yayınlarla millî hukuk konusunda ve millî meselelere temas ederek ilmî bilgi verip, millî uyanış meydana getirirler. Dergilerin ve gazetelerin her sayısında Settar Han, Bağban Eloğlu, Şeyh Muhammet Hiyabanî, Cafer Pişeverî, Samet Behrengî gibi Azerbaycan'ın çağdaş kahramanları ve aydınları ile ilgili makaleler yayımlanır. Bunlarla birlikte yayın hayatına 4 yıl aylık olarak devam eden "Birlik" dergisinde Şah rejiminin yolsuzlukları, haksızlıkları ve hıyanetleri halka anlatılır. Şahlık rejiminin yıkılmasında bunların hayli etkisi olmuştur.

"Birlik" dergisinin ilk sayısı 1354/1975 yılının Şehriver ayında, son sayısı ise 1357/1978 yılının Behmen ayında çıkmıştır. İran İslam Devrimi sonrasında derginin mesul müdürü Prof. Dr. Muhammet Taki Zehtabî ve diğer çalışanlar İran'a dönmüştür. 41 sayı yayımlanan Birlik dergisinin bütün sayıları bir arada 1979 yılında Tebriz'de yayımlanmıştır.

O, 25 yıl kaldığı sürgün de dâhil muhtelif azap ve işkencelere maruz kalmasına rağmen, bir an halkını ve vatanını unutmamıştır. Şahlık rejimi, ülkeyi kana bulayıp, istibdadı hakim kıldığı günden itibaren o, kültürel ve ilmî mücadelesini siyasi mücadelesi ile birleştirmiştir. O, Rusya, Almanya ve Irak'ta olduğu zamanlar da mücadelesini bırakmamıştır. Gâh basın işinde çalışıp dergiler çıkarmış, gâh radyo programları yaparak Türkçe İran Türklerinin meselelerini değerlendirmiştir.[47]

[47] M. Kerimî, "Birlik Neşriyesi", Dilmaç, S. 32, s. 54, 2007, Tahran.

5. Sonuç ve Öneriler

Bin yıl kesintisiz hâkim oldukları İran coğrafyasında büyük güçlerin marifetiyle, Farsların hakimiyeti altına alındıktan sonra sömürgeci güçler tarafından görmezden gelinen, mevcut yönetim tarafından yok sanılan, kendi dertleriyle uğraşan kardeş halkların da ilgisinden uzak kalan İran Türklerinin millî değerlerinin başında gelen dil, edebiyat ve tarihlerinin, yurdundan kovulup, yad ülkelerde ölümle burun buruna yaşayan Muhammet Taki Zehtabî tarafından akademik disiplinle tespit ve incelemeye alınması İran Türkleri adına, aynı zamanda Türk Dünyası adına büyük bir şans olmuştur.

Zehtabî'nin, Rusların İran'ı işgal ettiği ve Pişeverî'nin bağımsızlık mücadelesi verip "Azerbaycan Millî Demokratik Hükûmeti"ni kurduğu, bir yıl geçmeden bu hükûmetin yıkıldığı 2. Dünya Savaşı yıllarında yaşaması, onun daha 23 yaşlarında İran Türklüğünün talihini, gerçek sahnede rol alarak izleyip, gözleyerek anlamasını sağlamıştır.

Zehtabî, eserlerinde bahsetmese de İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinden etkilenerek "Dil Birliği", "Fikir Birliği" olmadan "İş Birliği"nin olamayacağını çok iyi görmüştür. Bunun için bütün mesaisini, hatta bütün ömrünü bu yola adamıştır.

Zehtabî, her ne kadar sosyalistlerle ve komünist grubun içinde yer alarak emperyalist ve işgalci güçlere karşı mücadeleye başlamış ise de çok geçmeden bu gruplarla araya mesafe koymuş, Mir Cafer Pişeverî gibi Türkçülüğünü öne çıkarmıştır. Bütün mücadelesi ve gayreti İran Türklüğünün bekası için olmuştur.

Zehtabî, İran Türklerinin geleceği için hemfikir olduğu hocası Mir Cafer Pişeverî gibi düşünmektedir. O, 21. asır İran'ında Fars şovenizminin devam edemeyeceğine, aynı zamanda Şah Taraftarlığının da Pantürkizmin de hâkimiyete gelemeyeceğine; bu asırda İran'ın "demokrasi ve onun neticesinde federatif cumhuriyet talep ettiğine" inanmaktadır.

Kazakistan'da Kunanbayev, Özbekistan'da Çolpan, Türkiye'de Köprülü gibi İran'da da Muhammet Taki Zehtabî, Türk dili, edebiyatı ve tarihinin esasını koymuştur.

Zehtabi, İran Türk dili, edebiyatı ve tarihinin hem teorisi ve sistematiği üzerinde çalışmış hem de bu alanlarda pek çok eser vermiştir.

Zehtabî'nin eserleri hem orijinal hâliyle hem de Türkiye Türkçesi ile seri hâlinde ve yüksek tirajla yayımlanıp Türk Dünyası gençliğinin istifadesine sunulmalıdır.

Kaynakça

DAĞŞEHERLİ, Hebib (y.t.y.). Üstad Mehemmed Tegî Zehtabî ile Son Musahibe, Mecmua-ye Makalât (y.y.y.)

KAFKASYALI, Ali (2000). "Güney Azerbaycan (İran) Türkleri Edebiyatı'ndan İnciler", Palandöken Gazetesi, 10 Nisan), Erzurum.

---------- (2009). İran Türk Âşıkları ve Millî Kimlik, Salkımsöğüt Yay., Erzurum.

---------- (2009). İran Türkleri Âşık Muhitleri, Salkımsöğüt Yay., Erzurum.

---------- (2010). İran Türkleri, Bilgeoğuz Yay., İstanbul.

---------- (2011). İran Coğrafyasında Türkler, Bilgeoğuz Yay., İstanbul.

KERİMÎ, Mehemmed Rıza (1386/2007). Élimizin Nisgil Galağı, Profesör Zehtabî'nin Yaşayış ve Eserleri, (y.y.y.)

---------- (1389/2011). Élimizin Mübariz Bilgini, İntişarât-ı Tekdireḫt, Téhran, 1389 (2011)

KERİMÎ, M. "Birlik Neşriyesi", Dilmaç, S. 32, Tahran, 2007.

MİŞOVLU, M. (Prof. Dr. Mahmut Takî Zehtabî) (1372/1993). Ġoy Olsun On, Hikâyeler ve Ḫatireler, İntişarâtı Éldâr, Tebriz.

MİŞOVLU, M. (Muhammet Takî Zehtabî) (1394/2015). Aruzun Türk Folklorunda Kökleri Tahkiki, Güneyli, Tehran.

ŞEBÜSTERİ, M. (Prof. Dr. Mahmut Takî Zehtabî) (1376/1997). Bağban Éloğlu, Moheg Neşriyât Evi, Tebriz.

TAĞİYEVA, Ş. - REHİMLİ, E. - BAYRAMZADE, S. (2000). Güney Azerbaycan, Orḫan Yay., Bakı.

ZEHTABÎ, Dr. M. T. - KEMALÎ, Dr. Ali (1382/2003). Tilim Ḫan (Hayatı ve Yaratıcılığı), Neşri Eḫter, Tebriz.

ZEHTABÎ, Mahmut Takî (Kirişçi) (1378/1998). Şahin Zincirde, Tebriz.

ZEHTABÎ, Muhammet Takî (1357/1980). Pervanenin Sergüzeşti - Şahin Zencirde - Bez Galasında, Neşr Evi, Tebriz.

ZEHTABÎ, Muhammet Takî (1364/1985). Çerik Hamasesi, Neşr Evi, Tebriz.

---------- (1371/1992). İlmü'l-Meânî (Leksikoloji), Neşr Eldar, Tebriz.

---------- (1375/1996). "Azerbaycan Dilinin Nehvî", Fecr-i Azerbaycan Dergisi, Tebriz.

---------- (1375/1996). Ana Dilimizi Néce Yazaġ, Yaran, Tebriz.

---------- (1376/1997). Goy Olsun On, Yaran, Tebriz.

---------- (1376/1997). Bağban Éloğlu, Moheg Neşriyât Evi, Tebriz.

---------- (1378/1999). Gaşgayî Yaylağa Köçür, Ümid-i Zencan, Zencan.

---------- (1378/1999). Muasır Edebî Azerî Dili, Neşr Evi, Tebriz.

---------- (1379/1999). İran Türkleri'nin Eski Tarihi, Neşri Eḫter, Tebriz.

---------- (1380/2001). İslâm'a Ġeder İran Türklerinin Dil ve Edebiyyatı, Neşri Eḫter, Tebriz.

---------- (1389/2010). Sara ve Mehmemed (Oyun), Neşri Eḫter, Tebriz.

---------- (Kirişçi) (1381/2002), İnci Dilim Edebî Azerbaycan Dilinin Gaydaları, Neşr-i Eḫter, Tebriz.

---------- (yty). Aya Zebân-i Farsî, Be Zebân-é Mellî Diger İran-é Berterit Dâred, (y.y.y), Bağdat.

---------- (yty). Azerbaycan'ın Yer Adları, Mehd-i Azadî, Tebriz.

---------- (yty). El-Gavaidü'l Farsiyye, (Arapça), (y.y.y) Bağdat.

---------- (yty). Heste Nesim (Farsça Şiirler) (yyy), Bağdat.

---------- , Ebü Nevâs El Hasan Bin Hanî (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

ZEHTABÎ, Prof. Dr. Muhammed Taki (Kirişçi) (1377/1998). İran Türklerinin Eski Tarihi I, En Kadim Devirden İskender'e Kadar, Neşr-i Ehter, Tebriz.

---------- (Kirişçi) (1382/2003), İran Türklerinin Eski Tarihi II, İskender Devrinden İslâm'a Kadar, Neşri Eḫter, Tebriz.

---------- (Kirişçi) (1384/2005), Külliyât-ı Eli Aga Vahid, Redaktörler: Behruz İmanî ve Fatma Fehimî, Neşri Ehter, Tebriz.

---------- (M. Şebüsterli) (1380). Eli Aga Vahid'den Hatıralarım, Neşri Eḫter, Tebriz.

---------- Zehtabî (M. Şebüsterli) (1380), Eli Aga Vahid'den Hatıralarım, Neşr-i Ehter, Tebriz.

Zehtabî'nin şiirlerinden örnekler

Sen O'san Men de Bu'yam[48]

"Su " déyibdir mene evvelde anam, "âb" ki yoḫ,
"Yuḫu" ögretdi uşaġlıġda mene "ḫâb" ki yoḫ.

İlk def'e ki "çörek" vérdi mene "nân" démedi,
Ezelinden mene "duz ġabın" "nemekdân" démedi.
…

Beli, daş yağsa da göyden, sen o'san men de bu'yam[49],
Var senin başġa anan, vardır menim başġa anam.

"Özüme meḫsus olan başġa élim[50] vardır menim,
Élime meḫsus olan başġa dilim vardır menim.

İstesen ġardaş olaġ, bir yaşıyaġ, birlik édek,
Vérib ġol ġola bundan sonra bir yolda gédek.

Evvelâ özge küleklerle[51] gerek aḫmıyasan,
Saniyen varlığıma, ḫalġıma ḫor baḫmıyasan.

Yoḫsa ger zor déyesen, milletimi ḫar édesen,
Gün geler, sefhe çöner[52], mecbur olarsan gédesen![53]

Bağban[54]

Alovlar diyarından âlemlere,
Tanıttırmak istir sözüm,
Birin, min igit ġehremandan birin,
Zülâl çéşme tek, sade, pâk
Ve ulduz kimi lekesiz;
Birin, bir böyük kehkeşandan birin;
Yérin sinesinden çıḫan
Saf bulaġlar kimi.

Élin sinesinden ġopub ildırım tek şaḫandan biri;

---

[48] Mehemmed Reza Kerimî, Élimizin Mübariz Bilgini, İntişarât-ı Tekdireḫt, Téhran, 1389 (2011), s. 103.
[49] Evet, gökten taş bile yağsa, sen sensin, ben de benim.
[50] Él: Halk, millet.
[51] Külek: Rüzgâr.
[52] Sefhe çöner: Sayfa değişir, devran döner.
[53] Gitmeye mecbur kalırsın.
[54] Zehtabî, bu uzun manzumeyi 1908 Meşrutiyet İnkılâbı'nda büyük kahramanlık gösteren Hüseyin Han Bağban'ın şahsında bütün kahramanları yâd etmek ve gelecek nesillere örnek göstermek için yazmıştır.

Ne ġelbinde pul[55] var, ne şöhret, ne ad;
Özü sade bağban.
Ürekden polad
Onun derdi bir él[56] olub, bir de veten,
Çöreksiz ġalıb ḫalġ derdin çeken,
Ve övladı şamsız[57] yatan
Bir insan
Ki ġatsan
Eger cövherin
Onun dağ ġeder küllere,
Döner ġehreman éllere,
Coşub kükreyen séllere,
Esir élleri haylayan yéllere,
Ġaranlıġlara son ġoyan şimşege!
Tanıtdırmaġ istir ġelem
Éle bir igit er ki, öz varlığın
Él uğrunda atdıġda atéşlere
Teşekkür béle ummamış;
Bir insanı ki, ḫalġı boğduġda ğem,
Ucaldıġda mezlumların nâlesi
Yatıb bir ömür sengerde[58]
Gören varsa, ġoy söylesin
Éle sade bir insanı
Ki, olmuş cevanlıġda gül bağbanı,
İgit ḫalġının isyanı
Coşan günler, él bağbanı.
Gören varsa, ġoy söylesin
İnsan ki, yarmış ġaranlıġları
Hüner gösterib tâ, igit milleti
Ġucub[59], öpsün ölmez azadlıġları
Gören varsa, ġoy söylesin
Éle sade bir ḫilġeti
Ki zehmet çeken insan hörmeti, zora, zülme, zulmetlere nifreti,
Él isyanına pak samimiyyeti
Édibdir onu éllere sévgili.
Gören varsa ġoy söylesin
Éle sade bir ḫalġ perverdesi
Ki ancaġ igitlikleri
Édibdir onu ordu sergerdesi[60].

[55] Pul: Para.
[56] Él: Halk, millet.
[57] Şam: Akşam yemeği.
[58] Senger: İstihkâm.
[59] Ġucub: Kucaklayıp.
[60] Sergerde: Grup komutanı.

Gören varsa ġoy söylesin
Éle sade bir insanı
Ki aḫdığda sengerde aslan ġanı
Ona yas tutub ağlamış
Hemi dostu, hem düşmanı.[61]
...

Ali KAFKASYALI 0000-0002-9007-6943
Prof. Dr., Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Yazı Bilgisi:

Alındığı Tarih: 28 Eylül 2026
Yayına Kabul edildiği tarih: 6 Ekim 2026
E-yayın tarihi: 2 Kasım 2026
Çıktı sayfa sayısı: 32
Kaynak sayısı: 38

[61] Mehemmed Reza Kerimî, Élimizin Mübariz Bilgini, İntişarât-ı Tekdireḫt, Téhran, 1389 (2011), s. 94 vd.

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 129-145
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Məhəmmədtağı Zehtabi'nin Əsərlərində Azərbaycan Türk Dilinin və Tarixinin Tədqiqi Məsələləri

• **Dos. Dr. Sübhan TALIBLI** [1]

Xülasə: XX yüzilin ikinci yarısında Güney Azərbaycan'da yetişən görkəmli simalardan biri də profesor Məhəmmədtağı Zehtabi'dir (Kirişçi). Öz xalqının azadlığı və milli varlığı uğrunda gənc yaşlarında mübarizə meydanına atılmış bu insan çağdaş Güney Azərbaycan'da Türkçülüyün - Azərbaycançılığın köklərini arayan və bugünkü durumla əlaqələndirən görkəmli tədqiqatçı alim olub. M.T. Zehtabi yaradıcılığı çoxsahəlidir: tarix, ədəbiyyat, dilçilik, etrnoqrafiya və s. sahələri əhatə edir. Məqalədə Məhəmmədtağı Zehtabinin əsərlərində Azərbaycan Türkcəsinin tədqiqi məsələləri araşdırlımışdır.

M.T. Zehtabi'nin "İslam'a Qədər İran Türklərinin Dili və Ədəbiyatı. Ən Qədim Dövrdən İsgəndər'ə Qədər" və "İran Türklərinin Əski Tarixi". İsgəndər Dövründən İslam'a Qədər" iki cildlik əsərlərində Azərbaycan və İran Türklərinin İslam'dan öncəki dili, Azərbaycan və çağdaş İran Türklərinin İslam'dan öncəki qısa tarixi, Madların dili, şəxs və el adları və istilahları, İslam'a qədərki əski Türk ədəbiyatı, Manna və Mad ədəbiyatı, Partlar və Eşkanilərin dili, Partlar (Eşkanilər) dövrü Türk folkloru və ədəbiyatı, İslam'a qədərki Türk şerində formaya aid aparılmış elmi tədqiqatları Azərbaycan Türkcəsi öyrənilməsi baxımından əhəmiyətlidir.

Açar sözlər: Məhəmmədtağı Zehtabi, Cənubi Azərbaycan, Azərbaycan Türkcəsi, Azərbaycan ədəbiyatı, tədqiqat.

[1] AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, E-post: subhantalibli@gmail.com, ORCİD: https://orcid.org/0000-0002-6331-5865

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 129-145
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Muhammed Taki Zehtabi'nin Eserlerinde Azerbaycan Türkçesinin ve Tarihinin Araştırılması Meseleleri

• **Doç. Dr. Sübhan TALIBLI** [1]

Özet: XX. yüzyılın ikinci yarısında Güney Azerbaycan'da yetişen önemli şahsiyetlerden biri de Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabi'dir (Kirişçi). Kendi halkının özgürlüğü ve millî varlığı uğrunda genç yaşlarda mücadeleye atılan Zehtabi, çağdaş Güney Azerbaycan'da Türkçülüğün-Azerbaycancılığın köklerini araştıran ve bunları günümüz şartlarıyla ilişkilendiren önemli bir bilim insanı ve araştırmacıdır. M. T. Zehtabi'nin çalışmaları çok yönlüdür; tarih, edebiyat, dil bilimi, etnografya vb. alanları kapsamaktadır. Bu makalede Mehmet Taki Zehtabi'nin eserlerinde Azerbaycan Türkçesinin araştırılmasıyla ilgili meseleler incelenmiştir.

M. T. Zehtabi'nin "İslam'a Kadar İran Türklerinin Dili ve Edebiyatı: En Eski Dönemden İskender'e Kadar" ve "İran Türklerinin Eski Tarihi: İskender Döneminden İslam'a Kadar" adlı iki ciltlik eserlerinde; Azerbaycan ve İran Türklerinin İslam öncesindeki dili, Azerbaycan ve günümüz İran Türklerinin İslam öncesi kısa tarihi, Medlerin dili, kişi ve boy adları ile terimleri, İslam öncesi eski Türk edebiyatı, Manna ve Med edebiyatı, Partların ve Eşkanilerin dili, Partlar (Eşkaniler) dönemindeki Türk folkloru ve edebiyatı ile İslam öncesi Türk şiirinin biçim özellikleri üzerine gerçekleştirilen bilimsel araştırmalar, Azerbaycan Türkçesinin incelenmesi bakımından önem taşımaktadır.

Anahtar sözcükler: Muhammed Taki Zehtabi, Güney Azerbaycan, Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan edebiyatı, araştırma.

[1] Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü kıdemli araştırmacısı, Doç. Dr., E-posta: subhantalibli@gmail.com, ORCİD: https://orcid.org/0000-0002-6331-5865

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 129-145
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Issues In The Study Of The Azerbaijani Turkish Language And History In The Works Of Mohammad Taghi Zehtabi

• **Subhan TALIBLI** [1]

Abstract: In the second half of the twentieth century, one of the prominent intellectual figures to emerge from South Azerbaijan was Prof. Dr. Mohammad Taghi Zehtabi (Kirishchi). Having joined the struggle for the freedom and national identity of his people at a young age, Zehtabi became a distinguished scholar who explored the historical roots of Turkism and Azerbaijanism in contemporary South Azerbaijan and related them to present-day conditions. M. T. Zehtabi's scholarly work is multidisciplinary, encompassing history, literature, linguistics, ethnography, and other fields. This article examines issues related to the study of Azerbaijani Turkish in the works of Mohammad Taghi Zehtabi.

In his two-volume works, The Language and Literature of the Turks of Iran before Islam: From the Earliest Period to Alexander and The Ancient History of the Turks of Iran: From the Period of Alexander to Islam, M. T. Zehtabi conducts scholarly research on the pre-Islamic language of the Turks of Azerbaijan and Iran; the pre-Islamic history of Azerbaijan and the Turkish population of present-day Iran; the language of the Medes; personal and tribal names and terminology; ancient pre-Islamic Turkish literature; the literature of the Mannaeans and Medes; the language of the Parthians and Arsacids; Turkish folklore and literature during the Parthian (Arsacid) period; and the formal features of pre-Islamic Turkic poetry. These studies are significant for the study of Azerbaijani Turkish.

Keywords: Mohammad Taghi Zehtabi, South Azerbaijan, Azerbaijani Turkic, Azerbaijani literature, research.

[1] Senior Researcher at the Institute of Oriental Studies of ANAS, PhD in History, Associate Professor, Email: subhantalibli@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6331-5865

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 129-145
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

مسائل بررسی زبان ترکی آذربایجانی و تاریخ آذربایجان در آثار محمدتقی زهتابی

• دکتر سبحان طالیبلی[1]

چکیده: یکی از شخصیت‌های برجسته‌ای که در نیمه دوم قرن بیستم در آذربایجان جنوبی پرورش یافت، پروفسور دکتر محمدتقی زهتابی (کیریشچی) است. زهتابی که از سال‌های جوانی در راه آزادی و موجودیت ملی ملت خود قدم به عرصه مبارزه گذاشت، از دانشمندان و پژوهشگران برجسته‌ای بود که در آذربایجان جنوبی معاصر، ریشه‌های ترک‌گرایی ـ آذربایجان‌گرایی را مورد بررسی قرار داده و آن‌ها را با شرایط روز پیوند می‌داد. حوزه فعالیت‌های علمی م. ت. زهتابی بسیار گسترده و متنوع است و تاریخ، ادبیات، زبان‌شناسی، مردم‌شناسی و دیگر زمینه‌ها را دربرمی‌گیرد. در این مقاله، مسائل مربوط به بررسی زبان ترکی آذربایجانی در آثار محمدتقی زهتابی مورد مطالعه قرار گرفته است.

پژوهش‌های علمی م. ت. زهتابی در دو اثر او با عنوان‌های «زبان و ادبیات ترکان ایران تا اسلام: از کهن‌ترین دوران تا اسکندر» و «تاریخ باستانی ترکان ایران: از دوره اسکندر تا اسلام» درباره موضوعاتی چون زبان ترکان آذربایجان و ایران در دوره پیش از اسلام، تاریخ مختصر پیش از اسلام آذربایجان و ترکان ایران امروزی، زبان مادها، نام‌های اشخاص و طوایف و اصطلاحات مربوط به آن‌ها، ادبیات کهن ترک پیش از اسلام، ادبیات مانا و ماد، زبان پارت‌ها و اشکانیان، فولکلور و ادبیات ترکی در دوره پارت‌ها (اشکانیان) و نیز ویژگی‌های صوری شعر ترکی پیش از اسلام، از نظر مطالعه و بررسی زبان ترکی آذربایجانی دارای اهمیت است.

کلیدواژه: محمدتقی زهتابی، آذربایجان جنوبی، زبان ترکی، ادبیات آذربایجان، پژوهش.

[1] دانشیار، پژوهشگر ارشد مؤسسه شرق‌شناسی آکادمی ملی علوم آذربایجان، ایمیل: subhantalibli@gmail.com
اورسید: https://orcid.org/0000-0002-6331-5865

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 129-145
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Məhəmmədtağı Zehtabi'nin Əsərlərində Azərbaycan Türk Dilinin və Tarixinin Araşdırılması Məsələləri

● **Sübhan TALIBLI**

Həyatı və ictimai fəaliyyəti

M.T. Zehtabi 1946-cı ildə Azərbaycan Millî Hökuməti dövründə Güney Azərbaycan'da açılmış Təbriz Üniversitəsi'nin ilk məzunlarından olub. Üniversitə təhsilini başa çatdırmaq və İran'dakı rejimin siyasi təqiblərindən yaxa qurtarmaq üçün Quzey Azərbaycan'a mühacirət etmiş və orada qısa müddət ərzində Azərbaycan Türklərinin tarixi, dili və ədəbiyyatına aid bir neçə kitab çap etdirmişdir. 1979-cu ildə İran'da Pəhləvi rejimi yıxıldıqdan sonra Vətəni Təbriz'ə qayıdan profesor Zehtabi öz elmi araşdırmalarını geniş aspektdə davam etdirmişdir. Vəfatınadək (1998-ci il 23 sentyabr) Azərbaycan tarixi haqqında yazdığı əsərlər bütöv Azərbaycan tarixşünaslığında yeni bir cığır açmışdır. (Talıblı, 2002, ss. 267-269.)

Onun o dövrdəki yazdığı şah əsərlərdən biri də, 1946-ci il Azər 24-də dekabrın 15-də Pəhləvi rejimi tərəfindən Türkcə təhsilə və məişətdə danışığa belə yasaq qoyulduğu dövrdə yazdığı "Sən osan, mən də buyam" şeiri olmuşdur. Şeirdə deyilir:

"Su" deyibdir mənə əvvəldə anam, "ab" ki yox.
"Yuxu" öyrətdi uşaqlıqda mənə, "xab" ki yox.
İlk dəfə ki, "çörək" verdi mənə, "nan" demədi.
Əzəlində mənə "duzdan"ə "nəməkdan" demədi.
Anam "əxtər" deməyibdir mənə, "ulduz" deyib o.

Su donanda deməyib "yəx"di bala, "buz" deyib o.
"Qar" deyib, "bərf" deməyib, "dəst" deməyib, "əl" deyib o.
Mənə heç vaxt "biya" söyləməyib "gəl" deyib o.
Yaxşı xatırlayıram, yaz günü axşam çağılar,
Bağçanın günçıxanında ki, ılıq gün yayıla.
"Gəl deyərdi darayım başıvı", ey nazlı bala.
"Gəlməsən gər bacıvun astaca zülfün dararam".
O deməzdi ki, "biya şane zənəm bir sər-e to".
"Gər nəayi be-zənəm şane sər-e xaləri to".
Bəli, daş yağsa da göydən, sən osan, mən də buyam.
Var sənin başqa anan, vardı mənim başqa anam.
Özümə məxsus olan başqa elim vardı mənim.
Elimə məxsus olan başqa dilim vardı mənim.
İstəsən qardaş olaq, bir yaşayaq, birlik edək,
Veribən qol-qola bundan sonra bir yolda gedək.
Əvvəla, özgə küləklərlə gərək axmayasan,
Saniyən, varlığıma, xalqıma xor baxmayasan.
Yoxsa gər zor deyəsən, millətimi xar edəsən.
Gün gələr səhfə çönər, məcbur olarsan gedəsən.

Təbriz, 22 Azər 1325/1946.

134

Doktor M.T. Zehtabi (1383) "21 Azər" hərəkatının haqqındakı məqaləsində Azərbaycan Demakrat Firqəsi'ni Azərbaycan'ın, İran'ın və Yaxın və Orta Şərq xalqlarının milli azadlıq hərəkatında mühüm rol oynadığını qeyd edərək yazır:

> *"…Bu hərəkat II. Dünya Savaşından sonra ümumən İran və Azərbaycan azadlıq hərəkatının, xüsusən milli azadlıq hərəkatının zirvəsidir. Bu hərəkat əleyhinə olanlar, istər daxildə və istərsə də xaricdə bölücülük adlandırsalar və onun biganələrin əliylə yarandığını iddia etsələr də o, əslində, … heç bir xarici əl vasitəsiylə yox, dövrün ictimai hadisələrinin istəyi və iradəsi ilə yaranmışdı…*" (Zehtabi, 1383, s. 74-77).

"21 Azər" hərəkatında ən əsas məsələlərdən biri də milli haqlar məsələsiydi, lakin o bu haqları təkcə Azərbaycanlılar üçün yox, həm də bütün İran'da yaşayan xalqlar üçün istəyirdi. Azərbaycan Demokrat Firqəsi İran'da azadlıq və demokrasiinin bərqərar olmasını bir tərəfdən hürrüyətçi quvvələrin köməyi, ikinci tərəfdən isə, məhrum millətlərin Azərbaycan kimi öz milli haqlarına çatması yolu ilə başa düşür. Çünkü Firqə və onun rəhbərləri milli zülmün acısını dadmış və çox millətli İran'da milli quvvənin necə böyük qudrət olduğunu yaxşı bilirdilər. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki, əgər məhrum İran millətləri Azərbaycan kimi öz haqlarını almaq üçün birlikdə ayağa qalxsalar, İran irticası mütləq

yıxılacaqdır… II. Dünya Savaşından sonra "21 Azər" hərəkatı dünyada qələbə çalan birinci milli azadlıq hərəkatı idi.

> *Buna görə də, bütün dünya xalqlarının diqqətini cəlb etmişdi. Əgər 1946-1947-ci illərdə «Azərbaycan» qəzetinin səhifələrinə baxsanız, Fransa və s. Avrupa ölkələrinin ictimai-siyasi təşkilatlarını və siyasi şəxsiyyətlərinin "21 Azər"in qələbəsi münasibətiylə göndərdikləri təbrik teleqramları diqqəti cəlb edəcəkdir. "21 Azər" zamanı bütün Şərq və Afrika xalqları, o cümlədən Yaxın və Orta Şərq regionu xalqları istibdad və imperializmin pəncəsi altında ən ağır və fəlakətli günlər keçirirdilər. Bu xalqların hürriy*ətçiləri*, o cümlədən Iraq, Əlcəzair, Tunis və s. ölkə və xalqların mütərəqqi şəxsləri kimi və ya şifahi şəkildə "21 Azər" hərəkatını səmim-i qəlbdən təbrik etmiş və ondan böyük ümid gözlədiklərini bildirmişlər. "21 Azər" hərəkatı bu xalqların mübarizə ruhunun güclənməsinə ciddi təsir etmişdir*". (Zehtabi, 1383, s. 74-77).

O dövrdə bir çox gənclər sovetlər ölkəsini azad bir ölkə bilib, oraya getməyə can atırdılar. Zehtabi hələ öz arzusuna çatmaq və habelə ana dilində yüksək təhsil almaq üçün doğma yurdunu tərk edir. Lakin onu Bakı'ya deyil, Sibir həbsxanasına göndərirlər. Heç bir günahı olmadan 3 il Sibir'də sürgün həyatı yaşayır. "Şahin Zəncirdə" mənzuməsində belə yazır:

Azad doğulan insana qandal nə gərəkdir?
Qandalları qırmışlara zindan nə deməkdir?
Dünya nələrin var?
Əfsanələrin var?
Biçarə bəşər ölçüyə gəlməz kədərin var.
Qanlar tökərək qandalı qırdın ayağından
Qandalları yığdın və qayırdın yekə zindan!
Daim başın üstündə gəzib qəm və fəlakət.
Bir gün səni zəncirlədi sultan
Bir gün də «azadlıq və ədalət»!!

Nəhayət, 3 ildən sonra Zehtabi Sibir sürgünündən buraxılır və bu dəfə Düşənbə şəhərinə sürgün edilir. Orada onun Təbriz'də aldığı bütün təhsil sənədləri yox olduğu üçün təkrar diplom almağa məcbur olur və nəhayət, Bakı'ya gələrək Azərbaycan Dövlət Üniversitəsi'ndə Azərbaycan Türkcəsi üzrə namizədlik tezini müdaifə edərək filoloji elmləri namizədi elmi adı alır və eyni üniversitədə Ərəb dili müəllimi olaraq işləyir. (Dilmac dergisi, 2004, S. Dey, s. 3). Talıblı S.Ə. (2006) "Profesor Məhəmmədtağı Zehtabi və onun əsərləri haqqında" adlı məqaləsində yazır*:*

> *"O, istər müəllimlik illərində, istərsə də üniversitəni bitirdikdən sonra yazdığı bütün əsərlərində ana dilimizi öyrənir və tanıtdırmağa*

çalışır, xalqımızın keçmiş tarix və ədəbiyyatından söhbət açır, oxuyanların marağını öz ana dillərinə artırıb, onlarda öz milli kimliliyinə bağlılıq yaradır". (Talıblı, 2006, s. 31).

Dr. Zehtabi çağdaş tariximizdə ilk dəfə olaraq 1981-ci ildə "Mütərəqqi İran Türklərinin Roşənfikrililər (ziyalılar) Cəmiyyəti»ni yaradıb və «Birlik» adında aylıq Farsca və Türkcə dərgi nəşr etdirmişdir.

Zehtabi xaricdə olduğu zaman, birinci dəfə olaraq ana dilimizdə "İran Türkcəsinin Sərfi (morfologiyası Ḍ.S.T.)" kitabını yazıb, çap etdirmişdir, bu kitab inqilabdan sonra da doktorun ən yaxın dostlarından olan hörmətli Əli Xalitabadi'nin təşəbbüsü ilə, müasir ədəbi dilimizin morfolojisi adı ilə çap olub, yayılmışdır. Profesor Zehtabi İran inqilabından sonra Təbriz Üniversitəsi'ndə Türk dili və ədəbiyatı müəllimi olmuş və çoxlu müəllim yetirmişdir. O dövrdə ilk dəfə olaraq 20 səhifədən ibarət «Ana Dilimizi Necə Yazaq» əsərini 3000 tirajla Rüşdiyə yayımı vasitəsiylə çap etdirmişdi. Bu qısa əsərdə dilimizin əsas Ḍ səs qanunları, ahəng qanunu açıqlanmışdır ki, əlifbanı düzgün yazıb, oxumağımızda yazıçılarımıza bir mənbə olub, sonralar keçirilən ortoqrafi ilə bağlı seminarlarda ondan çox faydalanmışlar.

Doktor Zehtabi inqilabdan sonra Təbriz Radyo və Televizyon Quurumu'nda ana dilimizdə Azərbaycan Türkcəsində verilişlər yayımlamaq üçün kadrlar yetirmişdir. *"Burun-mərzi" ("Sərhəddən kənar Ḍ S.T.")* xəbərləri Azərbaycan Türkcəsində aparanlar vaxtilə onun şagirdləri olmuşlar.

Zehtabinin əsərlərində Azərbaycan Türkcəsinin öyrənilməsi

M.T. Zehtabi'nin (1378) "İran Türklərinin Əski Tarixi" adlı əsərinin birinci cildi ən qədim dövrdən Makedoniyalı İsgəndər'ə qədər olan uzun bir zamanı əhatə edir. Bu cilddə miladdan əvvəl IV-II minilliklərdə Yaxın Şərqdə yaşayıb mədəniyyət qurmuş Türk xalqlarının dövlətləri və mədəniyyətləri geniş aspektdə verilir, o dövrün Türkcəsi ilə bu dövrün Türkcəsi qarşılaşdırmalı şəkildə araşdırılır. Bu gün İran kimi tanıdığımız ərazidə Farsların bu yerlərə gəlməsinə qədərki 3500 ildə Türklərin qurduğu dövlətlər və mədəniyyətlər tədqiq və təhlil edilir. (Zehtabi, 1378)

M.T. Zehtabi'nin (1999, 1379) "İran Türklərinin Əski Tarixi" adlı kitabının ikinci cildi İsgəndər dövründən İslam'a qədər olan bir zamanı əhatə edir. Bu cilddə İsgəndər'in hücumu, Əhəmənilərin sonu, Atropaten dövləti, Alban dövləti, Partlar, Sasanilər dövlətlərinin yaranması və süqutu bu dövrdə güneyli-quzeyli Azərbaycan'ın sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı zəngin qaynaqlar əsasında tədqiq və təhlil edilir (Zehtabi, 1379).

Zehtabi'nin qələmindən çıxan və böyük axtarışların nəticəsi olan "İran Türklərinin Əski Tarixi" adlı çox cildlik dəyərli kitabından sonra "İslam'a Qədərki İran Türklərinin Dili və Ədəbiyatı" kitabı sözün həqiqi mənasında Azərbaycan tarixinin qədim dövrünün tədqiqində yeni bir elmi mərhələdir. M.T. Zehtabi'nin (1380) bu kitabında Azərbaycan Türklərinin tarixinə aid verilmiş bölmə də elmi və nəzəri cəhətdən maraqlıdır. (Zehtabi, 1380)

Kitabda Azərbaycan və çağdaş İran Türklərinin İslam'dan öncəki qısa tarixi, Azərbaycan və İran Türklərinin İslam'dan öncəki dili, Madların dili, şəxs və el adları və istilahları, İslam'a qədərki Türklər və azərilər daxilində, İslam'a qədərki əski Türk ədəbiyatı, Manna və Mad ədəbiyatı, Partlar və Eşkanilərin dili, Partlar (Eşkanilər) dövrü Türk folkloru və ədəbiyatı, İslam'a qədərki Türk şeirində biçimə aid aparılmış elmi araşdırmalar Azərbaycan tarixşünaslığı baxımından son dərəcə əhəmiyətlidir. Bu kitabın giriş hissəsində "Azərbaycan və çağdaş İran Türklərinin İslam'dan Öncəki Qısa Tarixi" bölməsi Azərbaycan tarixinin qədim dövrünün öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyətlidir. Müəllif bu kitabda müasir dövrdə Azərbaycan'ın qədim dövr tarixi ilə əlaqədar yazır ki,

> *"… ana dilimiz və ədəbiyatımızın neçə minillik vəziyyəti, keçdiyi yolları, uğradığı müsbət və mənfi hadisələri bilmək və araşdırmaq üçün Azəri xalqımız və ümumiyətlə çağdaş İran Türklərinin o dövrdəki durumu və keçdiyi yollarla yığcam və qısa şəkildə tanış olmaq zəruridir. İslam'dan əvvəlki 4-5 min illik tariximizlə bu tanışlıqdan məqsəd yalnız və yalnız dilçilik və ədəbiyatşünaslıq baxımından deyil, folklor və ədəbiyatımızın siyasi, iqtisadi və sairə tarixi hadisələrlə ilgili olaraq keçdiyi yolu qısa aydınlaşdırıb açıqlamaq və bu sahədə ilk addımlar atmaqdır, yoxsa İslam'dan qabaq neçə min illik zəngin tariximizi, hətta yığcam və qısa şəkildə belə, yazmaq üçün cildlərlə əsər lazımdır…"*(Zehtabi, 1380, ss. 164-276.)

Dr. Zehtabi'nin yaradıcıllığında tarixi aspektdə yazılmış və yuxarıda haqqında danışılan kitablar və onun dövrü mətbuatda çap olunmuş məqalələri, İran daxilində və beynəlxalq miqyasda elmi konfrans və səmpoziyumlardakı çıxışları məhz bu zərurəti aydınlaşdırmağa, Azərbaycan tarixini şovinstlərin və sifarişlə yazılan əsərlərin saxtakarlığından, təhriflərindən xilas etməyə yönəlmişdir. M.T. Zehtabi (1380) "İslam'a Qədər İran Türklərinin Dili və Ədəbiyatı" əsərində tariximizin qədim dövrü haqqında fikrini belə ümumiləşdirir:

> *"Tarixə məlum olan Miladdan 4-5 min il əvvəldən İslam'a qədərki uzun bir dövrdə çağdaş İran'ın bütün Qərbi, Mərkəzi və Xəzər'in güney əyalət və mərkəzlərində, Şimali və Cənubi Azərbaycan da daxil olmaqla, həmişə Türk dilli ellər, qəbilələr, el birləşmələri və xalqları yaşayıb, bəşəriyətin və İran'ın ən əski və ən zəngin mədəniyətini,*

hünəri və sənətini yaradaraq, onunla bütün Yaxın Şərq, Misir və hətta Avrupa'ya örnək olmuş və yol göstərmişlər. Çağdaş İran'ın bu göstərdiyimiz yerlərinin həmişə Türk dilli olmuş əhalisi, göstərdiyimz min illiklərdə vahid Türk dilində danışmış, bəşəriyətin ən yüksək mədəniyətlərindən birini yaratmışlar". (Zehtabi, 1380)

Zehtabi (1380) Azərbaycan və İran Türklərininin İslam'dan öncəki dili haqqında yazır:

"…Azərbaycan, çağdaş İran'ın qərbi, mərkəzi və Xəzər'in cənubu və qərbi sahillərində İslam'dan əvvəl yaşamış xalqların dilləri barədə geniş məlumat, o dillərin tarix boyu hansı mərhələlərdən keçməsi, qayda-qanunlarının hansı dəyişikliklərə uğrayaraq bugünkü şəklə düşməsinə dəqiq və hərtərəfli araşdırıb öyrənmək üçün həm İlamların göstərdiyimiz lövhələri (Məhəmmədtağı Zehtabi (M.Şəbüstərli) (1380). "İslama qədər İran Türklərinin Dili və Ədəbiyatı". Təbriz, "Əxtər» nəşriyyatı, s. 164-276), *həm də başqa sənəd və materialları təhqiq etmək lazımdır. Lakin buna baxmayaraq, biz əldə etdiyimiz tarixi lövhələrin və yazıların materialları əsasında o dövrki Türk dili ilə ümum Türk dili arasında dilçilik baxımından çeşidli ilgi və əlaqələri açıb göstərməklə 5-4 min il əvvəlki və dillərini çağdaş azəri xalqı və İran Türkləri dilinin ulu babası olmasını sübut etməyə çalışmışıq. Bu əski dillərlə çağdaş azəri və İran Türklərinin dili arasındakı bu əlaqə və ilgini biz bu dillərin ümumi leksik, əsas lügət fondu, lügət tərkibi, morfologiya qaydaları və ünsürlərini müqayisə etməklə göstərməyə çalışmışıq".* (Zehtabi, 1380, s.30.)

M.T. Zehtabi (1379) ana dili ilə bağlı xatirələrini "Müasir Ədəbi Azəri Dili (səs Ḍ sərf» əsərində belə qeyd edir:

"*1945-ci (1324) il gəldi. "Azərbaycan" qəzeti yenə də nəşr olmağa başladı. Bu qəzetlə tanışlıq məni ayırılmaz şəkildə ana dilimə bağladı. Ana dilimdə yazmağa başladım. Bu dövrdən ana dilimi elmi cəhətdən öyrənmək ürəyimdə mühüm hədəf və arzularımdan birinə çevrildi. Ana dilimi sevdim, sevdikcə dərinləşdim və dərinləşdikcə onu daha artıq sevdim. Üniversitəyə daxil olub elmi cəhətdən öyrənmək üçün o zaman mövcud olan bütün qapıları döydüm, can atıb çabaladımsa, hamısı üzümə bağlı oldu.* (Zehtabi, 1379).

Bu hədəfə çatmaq üçün Bakı deyə qaçaq Şurəvi'yə getdim. Lakin orada da Sadiq Padiqan'ların göstərişiylə üniversitə əvəzinə mühakimə olunaraq Sibir'də işləməyə göndərildim. İki il sonra Sibir'dən Tacikistan'ın paytaxtı Düşənbə şəhərinə göndərildim. Burada öyrəndim ki, Şurəvi'də üniversitəyə daxil olmaq üçün orta məktəb diplomu lazımdır. Mən isə orta məktəb diplomumdan (Daneşsəra və şeş ədəbi Firdovsi) heç birisini özümlə gətirəbilməmişdim. Bir il burada axşam məktəbində oxuyub diplom alaraq onu bir ərizə ilə Bakı Üniversitəsi'nə göndərdim. İki həftə sonra oradan müsbət cavab aldıqdan. kitablarımı yığışdırıb Bakı'da oxumağa getdim və yataqxanada yerləşdim. Hələ oxu

ilindən on gün keçmişdi. Dərslər tamam yoluna düşməmişdi. Günlərin birində yataqxana məsulu (müdir-S.T.) yanıma gəlib adımı soruşduqdan sonra:

Səni Üniversitənin rektoru çağırır, dedi get gör nə deyir. Eşitmişdim ki, Bakı Üniversitəsinin rektoru böyük kimyaçı, ixtiraçı akademik Naxçıvanlı Yusif Məmmədəliyev idi. O, İkinci Dünya Müharibəsi dövrü kimya elmi sahəsindəki yeni elmi ixtirarları ilə Sovet ordularının qəti məğlubiyətdən nicat vermişdi. Rektorun otağına getdim. Katibəsi adımı soruşub içəri girdi və qayıdaraq:

Buyurun deyə məni içəri buraxdı. İçəri daxil olub salam verdikdə, öz stolu arxasında oturmuş akademik Yusif Məmmədəliyev adımı və hər haralı olduğumu soruşduqdan sonra:

Hansı fakültədə oxumaq istəyirsən?, Ḍ deyə soruşdu.

- Azərbaycan Dili və Ədəbiyatı Fakültəsində, Ḍ deyə cavab verdikdə, rektor qabağında olan diploma işarə edərək, Ḍ belə yaxşı qiymətlərlə niyə orada oxuyursan, gəl Kimya Fakültəsi'ndə oxu, dedi.

- Hörmətli akademik, mənim xalqımın ehtiyacı bunadır, Ḍ deyə cavab verdim.

Bu sözlərimi eşidən Üniversitənin rektoru akademik ilan vurmuş kimi dik yerindən qalxıb gəldi və mənimlə səmimi və möhkəm əl verərək, Ḍ sənə müvəffəqiyətlər arzulayıram, Ḍ deyərək məni yola saldı.

… Bakı Üniversitəsini qurtarmağa yarım il qalandan həmin Üniversitənin Şərqşünaslıq Ənstitusu'nda Ərəb dili və ədəbiyatını tədris etməyə və elə bu günlərdə ana dili barədə də əldə etdiyim biliyi xalqıma çatdırmaq haqqında fikirləşməyə başladım. Axı xalqımın ona ehtiyacı var idi. Bu hədəfə çatmaq üçün xalqıma qovuşmalı idim. Xalqıma qovuşmaq üçün də əvvəla, özüm Sovet birliyinin dəmir divarını yarıb oradan çıxmalı və ikincisi, quldur şah rejimini zaman devirməli idi". (Zehtabi, 1379).

Zehtabinin əsərlərində Azərbaycan tarixinin araşdırılması

Onun qələmindən çıxan və böyük axtarışların nəticəsi olan "İran Türklərinin Əski Tarixi" adlı çox cildlik dəyərli kitabından sonra "İslam'a Qədərki İran Türklərinin Dili və Ədəbiyatı" kitabı sözün həqiqi mənasında Azərbaycan tarixinin qədim dövrünün tədqiqində yeni bir elmi mərhələdir.

"İran Türklərinin Əski Tarixi"nin birinci cildi ən qədim dövrdən Makedoniyalı İsgəndərə qədər olan uzun bir zamanı əhatə edir. Bu cilddə miladdan əvvəl IV-II minilliklərdə Yaxın Şərqdə yaşayıb mədəniyyət qurmuş Türk xalqlarının dövlətləri və mədəniyyətləri geniş aspektdə verilir, o dövrün Türkcəsi ilə bu dövrün Türkcəsi müqayisəli şəkildə

araşdırılır. Bu gün İran kimi tanıdığımız ərazidə Farsların bu yerlərə gəlməsinə qədərki 3500 ildə Türklərin qurduğu dövlətlər və mədəniyyətlər tədqiq və təhlil edilir. (Zehtabi, 1378)

Müəllif bu kitabın "Cənubi Azərbaycan Tarix Elminə Bir Baxış" bölməsində yazır:

> "*Müxtəlif elm sahələrində olduğu kimi, tarix sahəsində də Fars şovinizminin tərəfdarı olan alimlər meydana gəldi. Bu İran alimləri Avrupa alimlərinin qədim Şərq tarixi barədəki fikirləri və yazılarını Fars şovinizmi nöqteyi-nəzərindən araşdırıb yazmağa və kitablar nəşr etməyə başladılar. Bu tarix kitablarının ən əhəmiyətlisi Həsən Pirniya'nın (Müşirüddövlə) 3 cildlik «İran-e Bastan» əsəridir. Bu əsərdə Avrupa tarixçilərinin əksinə və Fars şovinizminin istəyinə əsasən, heç bir sənəd və dəlil olmadan, belə bir iddia irəli sürülmüşdür ki, bugünkü İranın xalqları qədim dövrlərlə Arilər ırqı olmuşdur, o cümlədən bugunkü azərilər, Qaşqaylar, Həmədanlılar, Türkmənlər yaşayan ərazisinin sakinləri Türkdilli deyil, Hind və Avrupa dilləri qrupuna aid olmuşlar. Bu dəlilsiz iddiaya görə, bugünkü Türkdilli Azərbaycan əhalisi guya qədim zaman və Arilər ırqı, kök etibarilə Fars və ümumiyətlə, Hind və Avrupa dilli olmuşlar və sonralar Türklər Şərqdən axaraq, bu yerlərdə yurd salmış və bu yerlərin Fars əhalisini Türkləşdirmişlər*". (Zehtabi, 1378, s. 12)

Sərvan Kaviyanpur "Tarix-e Umumi-ye Azərbaycan" əsərində, Seyid İsmayıl Vəkili "Azərbaycan Piş Əz Tarix və Pəs Əz An" əsərində, Profesor Mehr'in "Tarix-e Ərmənestan" əsərində, Artur Kristin "İran Dər Zaman-e Sasaniyan" əsərində, Dr. Natel Xanları "Tarix-e Zəban-e Farsi" və başqa əsərlərində, Fransalı alim Krişmən "İran Əz Ağaz Ta Eslam» əsərində, Dr. Məhmməd Cavad Məşkur "Partiha ya Pəhləviyan-e Qədim" Madlar və Partların Ari ırqı olmasını qəti və dəlili olmayan bir həqiqət kimi göstərmişlər. Halbuki, gerəçəklik bunun tamamilə əksinə olmuşdur. Çünkü tarixin göstərdiyinə görə, iltisaqi (aqqlütinativ) dilli və Orta Asiya'dan gəlmə ellər, xalqlar və tayfalar 3 min il Aryalardan qabaq regionumuz, o cümlədən Azərbaycan'da əsas xalqlar, yaşayanlar olmuş və Aryaların gəlməsinə qədər özləri müxtəlif dövlətlər qurub hakimiyət etmişlər. Bu iltisaqi dilli xalqlar (arilər) İran səhrasına (yayla) gəldikdən sonra da, müxtəlif dövrlərdə Orta Asiya'dan gələn təzə Türk axınları ilə güclənmiş və tarix boyu həmişə Arilərlə birlikdə İran'ın müəyyən yerlərində olmuş…və birlikdə yaşamışlar". (Zehtabi, 1378, s. 16)

Qədim Azərbaycan Tarixinə Giriş bölməsində Zehtabi yazır:

> *"Azərbaycan'ın torpaqları istər Şimali, istərsə də Cənubi Yaxın və Orta Şərq regionunun ayrılmaz bir hissəsidir, buna görə də Azərbaycan tarixi lap ilk gündən əvvəlki tarix və tarixi dövrlərdən, həmişə Yaxın və Orta Şərq regionu və onun xalqları tarixi ilə bağlı olmuş və bu gün də bağlıdır. Bu, olduqca təbii və qanunauyğundur. Ayrı cür təsəvvür etmək*

səhvdir. Ona görə ki, qədim dövrlər bugünkü ilgi və münasibət vasitəsininin (yolunun) olmaması ucundan, əsasən qonşu və bir-birinə yaxın olan, eyni regionda yerləşən xalqlar bir-birilə müxtəlif, siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqədə olmuş, buna görə də bir-birinə təsir göstərmiş, bir yazılı tarix səhnəsinə qədəm qoyduqda başqalarının da tarix səhnəsinə çıxmasına səbəb olmuşdur. Eyni regionun xalqları və tarixləri bir-birinə bağlı olmuşdur". (Zehtabi, 1378, ss. 34-35)

Azərbaycan Torpaqlarında İlk İnsan İzləri bölməsində qeyd edir ki;

"*Azərbaycan mülayim ab-həvası, çayları, dəniz kənarı yerləri, bir sıra regionlarında və ormanlıqları göstərir ki, bu diyar bəşəriyətin ilk ocaqlarından biri, bəşərin, insanın yarandığı region və yerlərdən biri olmuşdur…Bu yerlərin biri də Azərbaycan ərazisi, daha dəqiq desək, Xəzər Dənizinin ətrafı, Xəzər'lə Aral Gölü, Amudərya və Sırdərya çayları arası və o çayların dörd bir tərəfi olmuşdur. İqlim baxımından bu ərazi birlikdə və vahid xüsusiyətə malikdir, özü də həyata münasib regiondur…Azərbaycan torpaqları Xəzər ətrafı və Balxaş Gölü'nə qədər vahid bir region olub və orada yaranan xalqlar iltisaqi və xüsusilə Türk dilli olmuşdur. Bu gerçəklik müxtəlif tarixi mənbələr, o cümlədən Çin tarixçisindən alınan məlumat göstərir".* (Zehtabi, 1378, ss. 148-149)

Qobustan yazıları haqqında isə belə yazır:

"Qobustan yazıları Bakı'nın 50 kilometr cənubunda Səlyan'a gedən yolun kənarında, Xəzər sahillərinə yaxın bir yerdədir. Dənizə yaxın geniş düzənlik olan bu yerin hər tərəfi böyük qayalarla örtülmüşdür. Qobustan'ın çox yerində yerin üstündəki qayalarda, bəzən isə 2, 3 metr yerin altındakı qayalarda naxışlar vardır. Bu naxışların bəzilərinin hərfi heroqlifə bənzəyir. Yer altından çıxan bu naxışlı daşlar olan yerlərdən bəzi şeylər, əmək alətləri, silahlar və heyvan sümükləri də tapılmışdır. Qobustan daşlarında olan naxışlardan dağ keçisi, qayıq şəkli və qayıqların burunlarında olan günəş rəsmi, habelə dəstəcəm rəqs və ya "yallı" daha artıq diqqəti cəlb edir. Bu qaynaqların bəzisində kürək vuranlar və hətta kürəklərin də şəkilləri vardır. Bu qayıqlar, kürək və kürəkvuranlar xalqın dənizlə əlaqəsini, yəni ən qədim dövrlərdən Azərbaycan'da dənizçiliyin, qayıq və gəmiqayırmanın inkişaf etməsini açıb göstərir". (3, s. 154-155)

Qədim tarix dövründən Azərbaycan ərazisində həyat və mədəniyyət qalığı olan mərkəzlərə aid olan hissədə yazır:

"Azərbaycan ərazisində ilk insanlar dağların qoynundan və düzənliklərə gəlib buralarda əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olaraq oturaq həyat təşkil etdikdə, yadların hücumu müqabilində özlərindən müdafiə etmək və sel kimi təbii hadisələrdən amanda qalmaq üçün, dağlara yaxın və düzənliklərə səpələnən təpələrdə yurd salıb yaşamışlar. Bu vəziyyət Azərbaycan elləri və çoxu oturaq həyat keçirən Türk ellərində olmuşdur və buna görə də Türk xalqları daxilində "tiz» və ya

"diz" sözü olan kənd adlarına çox təsadüf olunur. Məsələn, Güney mahalından "Dizəmərcan", "Dizəxallı", "Sərkəndizə", …kəndlərini göstərmək olar. "Dizə" sözünün mənası isə "yüksək yer", "uca yer", "təpə" deməkdir. (Bax: Divan-ı Lüğat'it-Türk, III cild, səh-123.)… Bu günə qədər Güney Azərbaycan'da tanınmış təpələrdən "Həsənli Təpəsi", "Göytəpə" və "Yanıqtəpə"ni göstərmək olar". (Zehtabi, 1378, ss. 34-35)

"İran Türklərinin Əski Tarixi" kitabının ikinci cildi İsgəndər dövründən İslam'a qədər olan bir zamanı əhatə edir. Bu cilddə İsgəndər'in hücumu, Əhəmənilərin sonu, Atropaten dövləti, Alban dövləti, Partlar, Sasanilər dövlətlərinin yaranması və süqutu bu dövrdə güneyli-quzeyli Azərbaycan'ın sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı zəngin qaynaqlar əsasında tədqiq və təhlil edilir.

"Azərbaycan" sözü nə deməkdir? Müəllif bu barədə yazır:

"Bilirik ki, bugünkü Həmədan və Azərbaycan torpaqlarından qədim dövrlərdə Lullubi-Qutti xalqları yaşamış və M.Ö. 2500 il əvvəldən başlayaraq mədəniyət yaradıb tarix səhnəsində zahir olmuş və nəhayət Manna höküməti qurmuşlar. Manna höküməti sonralar daha da genişlənib güclənərək Mad höküməti və xalqı adlanmışdır. Belə isə "Azərbaycan" sözü haradan meydana gəlmişdir və mənası nədir?… Fars və Farsla bağlı olan mənbələr Türk dili və tarixinə etinasız və ondan xəbərsiz olan alimlər qədimdən belə göstərmişlər ki, Atropat kəlməsi iki hissədən əmələ gəlmişdir: "Atur" (atəş-od) və "Pat" (mühafəz-gözətçi), guya "payidən" məsdəri və sözündən. Fars dili baxımından baxdıqda bu fikir doğrudur, lakin Türk dili baxımından bu kəlməyə (sözə) baxmaq lazımdır. Türk dili nöqteyi-nəzərindən baxdıqda bu söz üç tam başqa kəlmədən əmələ gəlmişdir. Bu sözlər "at" (od) və "ur-ər" və "pat"dan ibarətdirlər.

142

Bu gün də Azərilər və bütün Türklər daxilində "od" (atəş) kəlməsi "ot" şəklində tələffüz olunur, "a" səsinin "o" səsinə çevrilməsi, dilçilik baxımından təbii və adi bir fonetik hadisədir. "Ur-ər" sözü də ən qədim dövrlərdən bu günə qədər işlənmiş və işlənməkdədir və mənası igid, kişi, qoçaq və s. "Pat" kəlməsinin mənasına gəldikdə isə, bugünkü Azəri dilində onun özü və ondan düzəltmə olub, söz nəzərə gəlmirsə də şübhəsiz həm qədim dövrlərdə dilimizdə olmuş, həm də o dövr və ondan qabaqlar regionumuzun iltisaqi dilli xalqlarının dilində bu kəlmə olmuşdur. Şübhəsiz bu kəlmə və onun müştəqləri (düzəltmə, qol, budaq) Manna və Mad dillərində də olmuşdur ki, təəssüflə onlardan hələlik əlimizdə məlumat yoxdur. Ən qədim regionumuzun iltisaqi dillərinə gəldikdə isə bu kəlmə "Sumer" dilində olmuşdur.

Belə ki, o dildə əyalət, vilayət və şəhərlərin böyüyü, məsulu və qoruyanına "patesi" deyilirdi ki, onun "pat" hissəsi qorumaq, mühafizə etmək mənasında idi. Bu kəlmə Sumer dilinə Fars dilndən keçmişdir. Elə həmin bu kəlmə ya Sumer dilindən Qutti, Lullubi, Manna dillərinə

keçmş və çox ehtimal bu xalqların hamısı eyni köklü iltisaqi dilli olduqları üçün onların hamısında o cümlədən, Mannalıların ulu babaları olmuş ellərin də dilndə olmuşdur. Demək "Atropaten" sözü 4 hissədən ibarət olan əsil qədim Türk mənşəli sözdür. Onun birinci hissəsi "od" ismi, ikinci hissəsi "ər" sözü, üçüncü hissəsi "pat" (qorumaq) feli və sonuncu hissəsi ən qədim Türk dillərində ismin cəm əlamətlərindən biri idi. Bunu da qeyd edək ki, bu kəlmənin həm Fars, həm də Türk dillərində eyni mənada olmuş olmasını güman etmək olar və bu iki dildə belə müştərək sözlər olmuş və indi də az deyil». (Zehtabi, 1379, ss. 21, 24-25)

Ermənilər Azərbaycan'ı istila etmişlər? Haqqında yazır:

"Daşnak Ermənilər və tarixçi ideoloqları vasitəsiylə Aralıq Dənizindən Xəzər Dənizinə qədər torpaqları əhatə edən "böyük Ermənistan xəritəsi"ni uyduraraq bütün Şimali və Cənubi Azərbaycan torpaqları, bütün Türkiyə ərazisini bu "böyük Ermənistan"a daxil etmişlər. Tarixən heç bir zaman ərazinin əsas hissələri Ermənistan və ya onun bir hissəsi olmamışdır. Erməni tarixçiləri Daşnakların bu iddialarına guya tarixi zəmin yaratmaq üçün tarixi təhrif etməyə, uydurma tarix yaratmağa əl atmışlar. Erməni tarixçiləri yersiz iddialarına zəmin yaratmaq üçün gülün, elmə və tarixə yaraşmayan, alimə mənasız görünən işlərə əl atırlar… Erməni tarixçiləri Azərbaycan ərazisi haqqında tarixi bir fakt, boş və mənasız uyduraraq, bütün Azərbaycan ərazisini "böyük Ermənistan" xəritəsinə daxil etmiş və bu gün o torpaqları öz vətənləri, ata-baba yurdları göstərərək ələ keçirmək iddiasındadırlar". (Zehtabi, 1379, ss. 131-132)

"İran Türklərinin Əski Tarixi" kitabı haqqında Almaniya'nın Berlin Üniversitəsinin Türkoluqu, profesor Barbara Kellner Haikele bu tarixi kitab haqqında belə yazır:

"Profesor Zehtabi'nin bu kitabı iri həcmli və elmi əsər olduğu halda, əski zamanlardan bəri İran-Turan dövrün dil və ədəbiyatından təsir almış və dolğun analiz ilə yazılan bir əsərdir. Bu əsər uzun müddət elmi bəhslər ortaya çıxarıb və böyük arkeloq, filoloqları fikrə daldırıb ki, öz keçmiş tarixlərini, mükəmməl halda mütaliə və tətdiq etsinlər… Elm dünyası profesor Zehtabi'nin bəşəriyətə xidmət etməkdə, bir ilham qaynağı kimi tanıyır və onun unudulmaz və əbədi şəxsiyətin xatirəsini hər zaman əzizləyəcəkdir". (Zehtabi, 1383, s. 8).

Qeyd edək ki, M.M. Dayakov özünün "Qədim İran Tarixinə Dair Oçerklər" kitabında yazır: *"İran mədəniyəti yalnız Farslar tərəfindən yaradılmamışdır. Orta əsrlərin çox mühüm mədəni və ədəbi mərkəzlərindən biri də Azərbaycan olmuşdur".*

İran inqilabından sonra Vətəni Təbriz'ə dönən Zehtabi Təbriz Üniversitəsində tədrisi və ona olan maraq haqqında belə yazır:

“ … İran inqilabı qələbə çaldı və quldur şahılq rejimi devrildi. İnqilabdan bir həftə sonra Vətənə dönüb xidmət etmək üçün müvəqqəti höküməta müraciət etdim. Müsbət cavab aldıqdan, inqilabın qələbəsindən beş ay sonra, o xəyal ilə başa çatacaq, vətənə qayıtdım və neçə ay sonra Təbriz Üniversitəsi'ndə Azərbaycan Türkcəsi və Ərəb dillərini tədris etməyə başladım. Otuz ildən sonra xalqımın içində olmaq, Təbriz Üniversitəsi'ndə tədris zamanı yüzlərlə gənc Azərbaycan qızları və oğulları ilə yaxından tanışlıq nəticəsində xalqımızı nə səviyyədə və nə dərəcədə qavramağa hazır olduğunu bilmədiyi pedaqojik bir həqiqətin nəbzini tapdım, hiss etdim ki, xaricdə çap etdirdiyim «İran Türkcəsinin Sərfi (morfolojisi)» kitabının dili və səviyəsi yüksəkdir. Buna görə də Təbriz Üniversitəsi'ndə ana dilimizi tədris edərkən, tənzim etdiyim kopyaları dil və səviyə cəhətdən sadələşdirdim. Üniversitələr bağlandı kopyalar yarımçıq qaldı. Lakin mən ana dilimizi öyrənmək üçün bir yol yaratmaq işimə davam etdim və Təbriz Üniversitəsi'ndə işləyib "Leksioloji-ye Zəban-e Ədəbi-ye Muaser-e Azəri" ("Müasir Azərbaycan Ədəbi Dilinin Leksikolojisi-S.T.") əsərini yazdığım zaman ana dilimizi öyrənmək məqsədiylə müraciət edən gənclərdən istifadə edərək, "Ana Dilimizi Öyrənək" adlı dilimizin səs bölümü və morfolojisini əhatə edən olduqca qısa, sadə bir kitab yazdım. Bu kitabdan bəzi gənclər yararlandılar".

Nəticə

Profesor Zehtabi Təbriz şəhərində çoxlu Azərbaycansevər dostları ilə "Azərbaycan mədəniyyət ocağı"nı qurdular. O, neçə illər boyu ardı-arası kəsilmədən bu ocağın iclaslarında iştirak edib, xalqımızın ədəbiyyat və keçmiş tarixini tanıtdırmışdır. Bu ocaq indi də Doktorun qurduğu əsasda davam edir.

Bu cəhətdən Güney Azərbaycanda Zehtabi ideyalarına söykənən yeni məktəbin fəaliyyəti diqqəti çəkir və bu məktəbin iştirakçıları Azərbaycan tarixinin qədim dövrünü obyektiv qiymətləndirmək cəhətdən Zehtabi ənənələrini uğurla davam etdirirlər. Hal-hazırda Güney Azərbaycanda və İranda dövrü mətbuatda çap olunmuş məqalələrin və kitabların müəyyən qismində Zehtabi tədqiqat xəttinin davamı açıq aydın görünür.

Qaynaqlar

"Dilmac" dərgisi (türk və fars dillərində). (Yanvar 2004, Dey ayı, 1383), s. 8.

TALIBLI, S. Ə. (2002). Doktor Məhəmmədtağı Zehtabinin həyat və yaradıcılığına bir baxış (tarixi aspektdə). Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, s. 267Ḍ269.

TALIBLI, S. Ə. (2006). Professor Məhəmmədtağı Zehtabi və onun əsərləri haqqında. AMEA Folklor İnstitutu "Elmi axtarışlar" (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri), XXI. Bakı, s. 31.

ZEHTABİ, Məhəmmədtağı (1379). Müasir ədəbi azəri dili (səs-sərf). Təbriz, "Aşina", 335 s.

ZEHTABİ, Məhəmmədtağı (1383). "Ərmağan-e Azərbaycan" dərgisi (türk və fars dillərində). "21 Azər" nehzətinin yaranması. 3-cü il, № 40. Doşənbe, 15 Azər ayı, s. 74Ḍ77.

ZEHTABİ, Məhəmmədtağı (Kirişçi) (1378). "İran türklərinin əski tarixi". Ən qədim dövrdən İsgəndərə qədər. I cild. Təbriz, 880 s.

ZEHTABİ, Məhəmmədtağı (Kirişçi) (1999, 1379). "İran türklərinin əski tarixi". İsgəndər dövründən İslama qədər. II cild. Təbriz.

ZEHTABİ, Məhəmmədtağı (M. Şəbüstərli) (1380). "İslama qədər İran türklərinin dili və ədəbiyyatı". Təbriz, "Əxtər" nəşriyyatı, 176 s.

Sübhan TALIBLI 0000-0002-6331-5865
Doç. Dr. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü.

Yazı Bilgisi:
Alındığı Tarih: 12 Ağustos 2026
Yayına Kabul edildiği tarih: 1 Eylül 2026
E-yayın tarihi: 30 Eylül 2026
Çıktı sayfa sayısı: 17
Kaynak sayısı: 8

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 147-163
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Güney Azərbaycan'da Milli Dirənişin Sembolu M.T. Zehtabi

• **Prof. Dr. Pervanə MƏMMƏDLİ** [1]

Xülasə: Məqalədə Məhəmmədtağı Zehtabinin həyat yolu, elmi-pedaqoji fəaliyyəti və bədii yaradıcılığı araşdırılır. Onun milli düşüncəsinin formalaşmasında Təbrizin ədəbi-mədəni mühiti, Azərbaycan Milli Hökuməti dövrü, siyasi təqiblər, Sibir sürgünü və mühacirət həyatının rolu göstərilir. Zehtabinin elmi və bədii irsində ana dili, milli hafizə, tarixi özünüdərk, vətən, qürbət və azadlıq mövzularının əsas yer tutduğu müəyyənləşdirilir.

Alimin dilçilik, ədəbiyyat tarixi və tarixşünaslıq sahəsindəki fəaliyyəti, Azərbaycan türkcəsinin öyrədilməsi və yazı normalarının formalaşdırılmasına töhfələri qiymətləndirilir. Qədim tarixə dair bəzi tezislərinin müasir elmi metodlarla yenidən araşdırılmasına ehtiyac olduğu da qeyd edilir. Nəticədə Zehtabinin irsi elmi araşdırma, bədii yaradıcılıq və maarifçiliyin vəhdəti kimi dəyərləndirilir, onun ana dilinin, tarixi yaddaşın və milli-mədəni kimliyin qorunmasına mühüm töhfə verdiyi vurğulanır.

Açar sözlər: Məhəmmədtağı Zehtabi, Güney Azərbaycan, Azərbaycan ədəbiyatı, ana dili, milli kimlik, milli hafizə, mühacirət, poeziya, maarifçilik.

[1] AMEA Ədəbiyat Ənstitusu, Güney Azərbaycan Ədəbiyatı Bölümü, e-post: mamedli_ph@yahoo.com; ORCİD: 0000-0002-0297-7638

VARLIQ والريق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 147-163
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Güney Azerbaycan'da Millî Direnişin Sembolü: M. T. Zehtabi

• **Prof. Dr. Pervane MEMMEDLİ** [1]

Özet: Makalede Muhammed Taki Zehtabi'nin hayatı, bilimsel-pedagojik faaliyetleri ve edebî yaratıcılığı incelenmektedir. Millî düşüncesinin oluşumunda Tebriz'in edebî-kültürel ortamının, Azerbaycan Millî Hükûmeti döneminin, siyasi takibatların, Sibirya sürgününün ve muhaceret hayatının rolü ortaya konulmaktadır. Zehtabi'nin bilimsel ve edebî mirasında ana dili, millî hafıza, tarihî öz bilinç, vatan, gurbet ve özgürlük konularının önemli bir yer tuttuğu belirlenmektedir.

Zehtabi'nin dil bilimi, edebiyat tarihi ve tarih yazıcılığı alanlarındaki faaliyetleri ile Azerbaycan Türkçesinin öğretimi ve yazı normlarının oluşturulmasına katkıları değerlendirilmektedir. Eski tarihe ilişkin bazı tezlerinin çağdaş bilimsel yöntemlerle yeniden incelenmesi gerektiğine de dikkat çekilmektedir. Sonuç olarak Zehtabi'nin mirası; bilimsel araştırma, edebî yaratıcılık ve aydınlanmacı faaliyetin bir bütünü olarak değerlendirilmekte, ana dilinin, tarihî hafızanın ve millî-kültürel kimliğin korunmasına önemli katkıda bulunduğu vurgulanmaktadır.

Anahtar sözcükler: Muhammed Taki Zehtabi, Güney Azerbaycan, Azerbaycan edebiyatı, ana dili, millî kimlik, millî hafıza, muhaceret, şiir, aydınlanmacılık.

[1] AMEA Ədəbiyat Ənstitusu, Güney Azərbaycan Ədəbiyatı Bölümü, e-post: mamedli_ph@yahoo.com; ORCİD: 0000-0002-0297-7638

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 147-163
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

M. Zehtabi: Symbol of National Resistance in South Azerbaijan

• **Parvaneh MAMMADLI** [1]

Abstract: This article examines the life, scholarly and pedagogical activities, and literary works of Muhammed Taki Zehtabi. It explores the role of Tabriz's literary and cultural environment, the period of the Azerbaijan National Government, political persecution, exile in Siberia, and his life in emigration in shaping his national consciousness. The study demonstrates that the mother tongue, national memory, historical self-awareness, homeland, exile, and freedom occupy a central place in Zehtabi's scholarly and literary legacy.

The article also evaluates Zehtabi's work in linguistics, literary history, and historiography, as well as his contributions to the teaching of Azerbaijani Turkish and the development of its written norms. It further draws attention to the need to re-examine some of his theses concerning ancient history in light of contemporary scholarly methods. In conclusion, Zehtabi's legacy is assessed as an integration of scholarly research, literary creativity, and intellectual enlightenment, emphasizing his significant contribution to the preservation of the mother tongue, historical memory, and national-cultural identity.

Keywords: Muhammed Taki Zehtabi, South Azerbaijan, Azerbaijani literature, mother tongue, national identity, national memory, emigration, poetry, enlightenment.

[1] Institute of Literature of ANAS, Department of South Azerbaijani Literature, e-mail: mamedli_ph@yahoo.com; ORCID: 0000-0002-0297-7638

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 147-163
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

محمدتقی زهتابی
نماد مقاومت ملی در آذربایجان جنوبی

• **پروفسور دکتر پروانه ممدلی**[۱]

چکیده: در این مقاله، زندگی، فعالیت‌های علمی ـ آموزشی و خلاقیت ادبی محمدتقی زهتابی مورد بررسی قرار می‌گیرد. نقش محیط ادبی ـ فرهنگی تبریز، دوره حکومت ملی آذربایجان، تعقیب‌های سیاسی، تبعید به سیبری و زندگی در مهاجرت در شکل‌گیری اندیشه ملی او تبیین می‌شود. همچنین نشان داده می‌شود که زبان مادری، حافظه ملی، خودآگاهی تاریخی، وطن، غربت و آزادی جایگاهی اساسی در میراث علمی و ادبی زهتابی دارند.

فعالیت‌های زهتابی در حوزه‌های زبان‌شناسی، تاریخ ادبیات و تاریخ‌نگاری، همچنین سهم او در آموزش زبان ترکی و شکل‌گیری هنجارهای نوشتاری آن ارزیابی می‌شود. افزون بر این، بر ضرورت بازنگری برخی از دیدگاه‌های او درباره تاریخ باستان بر پایه روش‌های علمی معاصر تأکید می‌شود. در نتیجه، میراث زهتابی به‌عنوان مجموعه‌ای به‌هم‌پیوسته از پژوهش علمی، آفرینش ادبی و فعالیت‌های روشنگرانه ارزیابی شده و نقش مهم او در حفظ زبان مادری، حافظه تاریخی و هویت ملی ـ فرهنگی مورد تأکید قرار می‌گیرد.

کلیدواژه: محمدتقی زهتابی، آذربایجان جنوبی، ادبیات آذربایجان، زبان مادری، هویت ملی، حافظه ملی، مهاجرت، شعر، روشنگری.

[۱] مؤسسه ادبیات آکادمی ملی علوم آذربایجان، بخش ادبیات آذربایجان جنوبی، ایمیل: mamedli_ph@yahoo.com؛ اورسید: 0000-0002-0297-7638

VARLIQ واریق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 147-163
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Güney Azərbaycan'da Milli Dirənişin Sembolu M.T. Zehtabi

● Prof. Dr. Pərvanə MƏMMƏDLİ

Azərbaycan'ın ictimai-fikir tarixində xalqının maariflənməsi, milli haqları və azadlığı uğrunda ardıcıl mübarizə aparmış ziyalılar sırasında Məhəmmədtağı Zehtabi'nin xüsusi yeri vardır. O, yalnız ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə deyil, Türkoloji, tarixi, dilçilik və ədəbiyatşünaslıq araşdırmaları, eləcə də bədii yaradıcılığı ilə Güney Azərbaycan'ın 20-ci əsr elmi-mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Zehtabi'nin fəaliyətinin başlıca istiqaməti uzun illər təzyiq və məhdudiyətlərlə üzləşmiş Azərbaycan Türklərinin dilini, tarixini və mənəvi irsini araşdırmaq, milli yaddaşın qorunmasına xidmət etmək idi.

Məhəmmədtağı Zehtabi Güney Azərbaycan'da mədəniyəti və tarixi saxtalaşdırılıb təhrif edilmiş xalqın mənəvi irsini yenidən arayıb araşdırmışdır.

Həyat yolu və elmi formalaşması

Məhəmmədtağı Məhəmmədəli oğlu Zehtabi 1923-cü il desambrın 13-də Şəbüstər'in "Çay küçəsi" məhəlləsində kirişçi ailəsində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini yerli məktəbdə almış, lakin ailəsinin maddi vəziyətinə görə təhsilini yarımçıq qoyaraq ata-baba sənəti olan kirişçilik və əkinçiliklə məşğul olmuşdur. Buna baxmayaraq, təhsilini davam etdirmək istəyindən vaz keçməmişdir.

1938-ci ildə Təbriz'ə gedərək böyük qardaşı Yusif'in yanında yaşamış, burada "Fiyuzat" məktəbində doqquzuncu sinfi bitirmişdir. 1941-ci ildə Təbriz texnikumuna daxil olmuş, eyni zamanda Rüşdiyə məktəbində müəllim işləməyə başlamışdır. 1942Ḍ1943-cü tədris ilində Təbriz'də Firdovsi darüşşüərasının filoloji bölməsini bitirdikdən sonra Rüşdiyə və Ədəb məktəblərində müəllimlik etmişdir. Ali təhsil almaq arzusunda olsa da, maddi imkanları Tehran Üniversitəsi'ndə oxumasına yol verməmişdir.

Zehtabi'nin milli düşüncəsinin və ədəbi fəaliyətinin şəkillənməsində 1940-cı illərin Təbriz mühiti mühüm rol oynadı. O, Mirzə Əli Şəbüstər'inin redaktorluğu ilə Azərbaycan Türkcəsində nəşr edilən *Azərbaycan* qəzetində məqalə və şeirlərlə çıxış edir, gənclər təşkilatının fəallarından biri kimi fəaliyət göstərirdi. Sonralar həmin dövrü xatırlayaraq yazırdı:

> "1945-ci il gəldi. *Azərbaycan* qəzeti yenə də nəşr olmağa başladı. Bu qəzetlə tanışlıq məni ayrılmaz şəkildə ana dilimə bağladı. Ana dilimdə yazmağa başladım. Bu dövrdən ana dilimi elmi cəhətdən öyrənmək ürəyimdə mühüm hədəf və arzularımdan birinə çevrildi. Ana dilimi sevdim, sevdikcə dərinləşdim və dərinləşdikcə onu daha artıq sevdim." (Məmmədli,1999:44)

Bu etiraf Zehtabi'nin sonrakı fəaliyətini anlamaq üçün açar mahiyət daşıyır. Ana dili onun üçün milli varlığın əsas göstəricisi və elmi araşdırmanın başlıca predmeti idi.

Məktəbdə oxuduğu illərdə şeir yazmağa başlayan gənc Məhəmmədtağı həmyerlisi Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri'nin satirik şeirindən təsirlənmişdi. İlk şeirləri 1941-ci ildə Təbriz'də çıxan *Azərbaycan* və *Xavər-i No* qəzetlərində çap olunmuşdur.

M.T. Zehtabi öz üzərində ardıcıl işləyir, dil öyrənməyə xüsusi əhəmiyət verənlərdən idi. Təbriz'də Hacı Yusif Şüar'ın təşkil etdiyi dərslərdə Ərəb, katolik kilsəsi nəzdində fəaliyət göstərən kurslarda isə Fransız dilini öyrənmişdi. Ana dili ilə yanaşı Fars və Ərəb dillərinə yiyələnmiş, sonralar mühacirət illərində Rus dilini də öyrənmişdi. (Məmmədli,1999:42)

1945Ḍ1946-cı illərdə Azərbaycan Demokrat Firqəsi'nin Gənclər Təşkilatı'nda fəal çalışan Zehtabi 1946-cı ildə Azərbaycan Milli Hökuməti'nin Təbriz'də açdığı üniversitənin ədəbiyat fakültəsinin ilk tələbələrindən biri olur. Burada Seyid Cəfər Pişəvəri'nin "Dünya Ədəbiyatı" mövzusunda oxuduğu mühazirələri dinləmişdi.

Milli Hökumət'in süqutu Zehtabi'nin həyatında kəskin dönüş yaratdı. Təbriz Üniversitəsi bağlandı, hərəkatın iştirakçıları və tərəfdarları təqib edildi. Gənc Zehtabi iki ilə yaxın gizli yaşamağa məcbur oldu.

1948-ci ildə təhsilini davam etdirmək və siyasi təqiblərdən qurtulmaq məqsədilə Sovet sərhədini keçdi. Lakin ümid etdiyi azad mühit əvəzinə həbs və sürgünlə qarşılaşdı. Sərhədi qanunsuz keçməkdə ittiham edilərək Sibir'ə göndərildi. Onun Sovet Azərbaycanı'na çatmaq üçün başladığı yol beləliklə bir neçə illik ağır sınağa çevrildi.

Məhz bu mürəkkəb tarixi və şəxsi təcrübə Zehtabi'nin şeirinin əsas düşüncə istiqamətlərindən birini müəyyənləşdirdi. Onun məşhur "Sən osan, mən də buyam" şeiri ana dilinin sıxışdırılmasına, insanın öz dilindən və milli kimliyindən uzaqlaşdırılmasına qarşı poetik etiraz kimi meydana çıxdı:

Su deyibdir mənə əvvəldə anam, ab ki, yox,
Yuxu öyrətdi uşaqlıqda mənə, xab ki, yox.
İlk dəfə ki, çörək verdi mənə, nan demədi,
Əzəlində mənə duzdanə nəməkdan demədi.
Anam əxtər deməyibdir mənə, ulduz deyib o,
Su donanda deməyibdir yəxdi, bala, buz deyib o…

Şeirin poetik məntiqi sadə, lakin təsirlidir: müəllif siyasi və ideolojik mübahisəni uşağın ilk eşitdiyi sözlərə ġ su, yuxu, çörək, ulduz, buz kimi ilkin dil vahidlərinə qaytarır. Beləliklə, ana dili nəzəri anlayış olmaqdan çıxaraq insanın ailə hafizəsi, uşaqlığı və mənəvi kimliyi ilə bağlanır.

Sibir'də iki il ağır şəraitdə yaşadıqdan sonra gənc Zehtabi Tacikistan'ın paytaxtı Düşənbə'yə göndərilir. Yaşadığı sarsıntılara baxmayaraq, ali təhsil almaq fikrindən əl çəkmir. Orta məktəb haqqında sənədləri yanında olmadığı üçün yenidən axşam məktəbində oxuyaraq attestat alıb və Bakı Dövlət Üniversitəsi'nə müraciət etmişdi.

Sonralar xatirələrində üniversitənin rektoru, akademik Yusif Məmmədəliyev'lə görüşünü xüsusi qeyd edirdi. Rektor yüksək qiymətlərini görərək ona kimya fakültəsində oxumağı təklif etdikdə Zehtabi "Azərbaycan dili və ədəbiyatı"nı seçməsinin səbəbini bir cümlə ilə ifadə etmişdi: "*Hörmətli akademik, mənim xalqımın ehtiyacı bunadır."*(Zehtabi, 2011:5)

1954-cü ildə Azərbaycan Dövlət Üniversitəsi'nin Filoloji Fakültəsi'nə daxil oldu. Sonrakı on beş il ərzində burada pedaqojik fəaliyət göstərdi.

1970-ci ildə "Əbu Nəvvas'ın Həyatı və Yaradıcılığı" mövzusunda tezini müdafiə edərək elmi dərəcə aldı. Üniversitədə çalışdığı illərdə Ərəb dili və ədəbiyatını tədris etməklə yanaşı, tələbələrinin milli-mənəvi düşüncəsinin formalaşmasına da təsir göstərirdi.

1961-ci ildən etibarən Iraq'da yaşamaq və elmi fəaliyətini orada davam etdirmək üçün Bağdad Üniversitəsi'nə müraciət etmiş, uzun sürən

rəsmi prosedurlardan sonra 1971-ci ildə Iraq'a köçəbilmişdir. (Kafkasyalı, 2002: 214)

Bağdad Üniversitəsi'ndə qədim Türk dili və Fars dilindən dərs demiş, dilçilik üzrə əsərlər yazmışdır. Onun hazırladığı dərs vəsaitlərindən üniversitə tədrisində istifadə edilirdi, elmi fəaliyəti əsasında üniversitənin elmi şurası tərəfindən profesor adı verilmişdi.

Avropa'ya səfərlərinin birində Güney Azərbaycanlı tələbələrlə görüşən Zehtabi onların Azərbaycan Türkcəsini öyrənmək üçün uyğun dərs vəsaiti tapabilmədiklərini görmüşdür. Bu ehtiyac onu "İran Türkcəsinin Sərfi" adlı əsəri yazmağa sövq etmiş, kitab 1976-cı ildə Almaniya'da tələbələrin köməyi ilə çap olunmuşdur (Talıblı, 2022).

Bədii yaradıcılığı:

Zehtabi daha çox tarixçi, dilçi və Türkoloq kimi tanınsa da, bədii yaradıcılığı onun elmi-ictimai fəaliyətindən ayrı götürülə bilməz. Şeir, poema, mənzum hekayə və nəsr əsərlərində də elmi əsərlərində müdafiə etdiyi milli dil, tarixi hafizə, azadlıq və vətən düşüncəsi ön plana keçir.

Əsərlərini müxtəlif illərdə Mişovlu, Şəbüstərli, Kirişçi, Gülşən, M. T. Zehtabi və başqa imzalarla çap etdirmişdir. (Məmmədli, 2015 :32)

"Çelik Əfsanəsi", "Pərvanənin Sərgüzəşti", "Bəxti Yatmış", "Bağban Eloğlu", "Bəzz Qalası'nda", "Mişov'un Əfsanələri", "Qoy Olsun On", Farsca yazdığı "Həsti-ye Nəsim", eləcə də "Şahin Zəncirdə" onun bədii irsinin mühüm nümunələrindəndir. Bu əsərlər müxtəlif illərdə Bağdad, İstanbul, Berlin və Təbriz'də nəşr edilmişdir.

Bakı'da çap olunan "Başqa Dilim, Elim Var Mənim" kitabına isə Zehtabi'nin əsasən vətəndən ayrı düşdüyü, mühacirətdə yaşadığı 1947Ḍ 1978-ci illərdə Sibir, Aşqabad, Düşənbə, Bakı, Berlin və Bağdad'da qələmə aldığı şeirlər daxil edilmişdir. (Zehtabi, 2011:6)

Şair öz sürgününü, qürbətini və məhrumiyətlərini yalnız fərdi faciə kimi təqdim etmirdi. Sibir sürgününün ağır təcrübəsini əks etdirən "Şahin zəncirdə" şeirində azadlıq və zindan qarşıdurması bu baxımdan səciyyəvidir:

Dünya, nələrin var?
Əfsanələrin var?
Biçarə bəşər, ölçüyə gəlməz kədərin var.
Qanlar tökərək qandalı qırdın ayağından,
Qandalları yığdın və qayırdın yekə zindan!

Burada paradoks azadlıq adı ilə yaradılan yeni əsarətdir. "Qandalı qırmaq" və həmin qandallardan "yekə zindan" düzəltmək obrazı 20-ci əsrin totalitar təcrübəsinin yığcam poetik ifadəsinə çevrilir.

Düşənbə illərində yazdığı "Mən Diriyəm" şeirində isə sürgünün yaratdığı ümidsizlikdən daha çox mənəvi müqavimət hiss olunur:

Hələ ölməmişəm, diriyəm, diri!
Azər əsgərinin biriyəm, biri;
Sinnim ötməmişdir, otuzdur yaşım,
Bu fırtınadan da əyilməz başım,
Hələ xidmətlərim gələcəkdədir!

Bu misralarda "mən" fərdi özünütəsdiqdən daha geniş məna qazanır. **"**Azər əsgərinin biriyəm" deyən lirik qəhrəman şəxsi mövcudluğunu xalq qarşısında yerinə yetirilməli olan vəzifə ilə əsaslandırır.

Zehtabi'nin bioqrafisi ilə şeiri arasındakı bağlılığı göstərən nümunələrdən biri "Xatirə" şeiridir. Otuz üç yaşında yenidən tələbə ortamına qayıtması onun üçün həm ağrılı, həm də ironik bir vəziyət idi:

"*Rəhbər" yoldaşların mərhəmətindən*
Otuz üç yaşında tələbəyəm mən.
Halbuki uçmağa qanadım da var,
Susmayan, gür, möhkəm fəryadım da var.

Onun şeirlərində qürbət insanın öz dilindən, təbii ictimai mühitindən və milli-mənəvi hafizəsindən ayrı düşməsidir. Bu baxımdan Zehtabi'nin şeirində vətən həsrəti sentimental nostalji çərçivəsindən çıxaraq milli məzmun qazanır.

Zehtabi təbiəti, insanı və gözəlliyi həssaslıqla duyan lirik şairdir:

Olaydım bala pərvanə mən,
Ya qoca divanə mən,
Ya ki gözəllər qoxuyan bir ətir,
Ya Mişovu'nda açılan bir çiçək,
Ya ki Səhən'dlə öpüşən bir külək…
Kaş ki dönüm bir oxuyan bülbülə,
Ya saralan bir gülə,
Xəlqə həyat bəxş eləyən neysana.

Bu misralarda Mişov və Səhənd sadəcə təbiət detalları deyil. Şairin hafizəsində onlar doğma məkanın poetik nişanələrinə çevrilir. Pərvanə, çiçək, külək, bülbül, gül kimi klasik obrazlar isə vətənə qovuşmaq istəyinin müxtəlif ifadələridir.

Təbiət lirikasında da doğma yurdun mənzərəsi insan gözəlliyi ilə qovuşur:

Yaz ki gəlir, gül bitirir torpağın,
Şölələnir rövnağın…

Qızlar oğurlayır çiçəyin rəngini,
Ta ki, yanaqlar dönüb al güllərə,
Yar olalar nəğməli bülbüllərə.

Zehtabi'nin sevgi şeirlərində ictimai-siyasi şeirlərindəki sərt intonasiyon yumşalır. Minlərlə insan qarşısında danışabilən, siyasi mübarizədən çəkinməyən lirik qəhrəman sevgilisinin qarşısında söz tapmaqda aciz qalır:

Bilmirəm, nədənsə bu qadir dilim
İki söz deməyə acizdir indi.
Qoy yazım:
Səni…
Ax! Qələmim sındı!
Qələm də dözməzmiş buna, nə bilim?!

Burada şeirin təsiri vəziyətin psikolojik təbiiliyindən yaranır. "Qadir dil"lə "iki söz deməyə aciz" qalmaq arasındakı ziddiyət lirik qəhrəmanın daxili həyəcanını ifadə edir.

M.T. Zehtabi öz xarakterini də obrazlaşdırmağı bacarırdı:

Dayanabilməyən zaman kimiyəm.
Zahirən sakitəm dənizlər tək,
Leyk batində bir tufan kimiyəm…
Gözlərəm bir qasırğa, bir mizrab,
Köklənən köhnə bir kaman kimiyəm.

"Köklənən köhnə kaman" obrazı şairin daxili vəziyətini dəqiq ifadə edir: Zahiri sakitliyin arxasında hər an səslənməyə hazır gərginlik vardır.

Pəhləvi hakimiyətinin sərtləşdiyi dövrdə bir çox gənclərin ölkədən çıxış yolu axtarması Zehtabi'nin diqqətindən yayınmırdı. Özü mühacirətin bütün ağırlığını yaşamış şair "Kiçik Qardaşıma" şeirində vətəni tərk etməyi qurtuluş yolu hesab edənlərə müraciət edir:

Vətəni tərk etmək xəyalındasan,
Mən də doğru sandım onu bir zaman…
Qonaq çağrılmasa, bir söz var eldə,
Qalar astanada, süpürülməz yerdə.

Burada folklor ifadəsinin poetik mətnə gətirilməsi təsadüfi deyil. Zehtabi xalq dilinin və folklor təfəkküründün imkanlarından istifadə edərək şəxsi təcrübəsini ümumiləşdirir.

Onun qürbət haqqında qənaəti daha sərt misralarda belə ifadə olunur:

Alçaqlar başına tac-ı sər olar,
Aslanlar kiriyər, tülkü nər olar.

Döyüşdə aslanlar qazanan tacı,
Qürbətdə ilanlar qoyar qeyqacı.
Vətəni atmağın min bəlası var,
Qavalın uzaqdan xoş sədası var.

Sonuncu misra xalq arasında işlənən "qaval uzaqdan xoş gələr" deyiminin poetik variantıdır. Şair öz həyat təcrübəsi ilə folklor müdrikliyini birləşdirir. Onun fikrincə, uzaqdan cazibədar görünən yad məkan insan üçün həmişə azadlıq və səadət demək deyil.

Bu düşüncə aşağıdakı iki misrada aforistik şəkil alır:

Səadət yurduna getmək asandır,
Səadət gətirmək lakin yalandır.

Zehtabi'nin şeirində bu fikri mühüm ideya xəttidir: Səadəti hazır şəkildə başqa bir məkanda tapmaq deyil, onu öz vətənində yaratmaq lazımdır.

Zehtabi'nin bədii yaradıcılığının diqqətə layiq nümunələrindən biri "Pərvanənin Sərgüzəşti" poemasıdır. Əsərdə şair klasik Pərvanə obrazını yeni məzmunda işləmişdir.

Əsərdə Araz'ın o tayını nicat və azadlıq məkanı hesab edən, lakin sonradan bu təsəvvürün həqiqət olmadığını görən bir nəslin faciəli təcrübəsi poetikləşdirilir:

Çünki qanadım odda yanan dəmdə, bir anlıq
Gördüm necə məhv oldu ışıqlarda qaranlıq!
Ḍ Yanmaqda da, biçarə, dedim, varmı həqiqət?
Ḍ Yanmaqda həqiqət sənə əfsanədir, əlbət.

Pərvanə klasik Şərq şeirində eşq, sədaqət və özünü fəda etmənin ən geniş yayılmış sembollarındandır. Fuzuli şeirinin vurğunu olan Zehtabi həmin ənənəvi obrazı 20-ci əsrin siyasi və mənəvi reallığına gətirərək onun semantikini dəyişdirir.

Onun pərvanəsi yalnız eşq odunda yanan aşiq deyil. O, zülmətə qarşı işıq axtaran, bu işığı öz yurduna aparmaq istəyən mübariz insandır. (Şəhbazi, 2026)

Buradakı od klassik şeirdə olduğu kimi yalnız eşqin işarəsi deyil; maariflənmə, azadlıq və üsyan mənaları daşıyır. "Bir qucaq atəş"i yurda aparmaq arzusu ışığın və oyanışın vətənə daşınması düşüncəsini ifadə edir. Beləliklə, klasik pərvanə motivi siyasi-mənəvi müqavimət obrazına çevrilir.

Poemanın başqa bir yerində fiziki əsarətlə mənəvi azadlıq qarşılaşdırılır:

Eyni düşüncə "Şahin Zəncirdə" poemasında daha bütün bir sembolik sistem yaradır:

İllər boyu zəncirdə qalsam da, varam mən,
Qəlbimdə mənim sarsımamış zərrəcə iman.
Bir gün zəncirimi axır qıraram mən,
Ərk'in başına qanla qızarmış qanadımdan
Bayraq vuraram mən!

Burada şahin, zəncir, qanad, Ərk və bayraq bir-birini tamamlayan rəmzlərdir. Şahin azadlığın və məğrurluğun, zəncir əsarətin, qanad azad hərəkətin, Ərk isə Təbriz və milli hafizənin semboluna çevrilir. Bayraq obrazı bu semantik sıranı tamamlayaraq fərdi azadlıq istəyini milli azadlıq idealına bağlayır.

Araz Əhmədoğlu da poemanın sembolistik olmasına diqqət çəkərək "şahin", "zəncir", "Qaf Dağı", "şimşək", "Mişov", "Xəzər", "qürbət", "həsrət", "zülmət", "od" və "ilan" kimi sözlərin mətn daxilində ilkin leksik mənalarından daha geniş məna qazandığını göstərir. (Əhmədoğlu, 2016)

Xüsusilə şimşək obrazı əsərin dinamizmini müəyyənləşdirir. Şimşək qaranlığı yarır, yatmışları diksindirir və ani ışıq yaradır. Bu mənada obraz şairin maarifçi-mübariz mövqeyi ilə səsləşir.

Zehtabi'nin bədii yaradıcılığında tarixi şəxsiyətlərə müraciət də mühüm yer tutur. "Bağban Eloğlu" poemasında Məşrutə hərəkatının iştirakçılarından Həsən Bağban'ın mübarizə yolu bədii şəkildə canlandırılır:

Yerin sinəsindən çıxan saf bulaqlar kimi,
Elin sinəsindən qopub ıldırım tək şaxandan bəri
Nə qəlbində pul var, nə şöhrət, nə ad.
Özü sadə bağban, ürəkdən polad.
Onun dərdi bir el olub, bir vətən.

Bu portrədə xalq qəhrəmanının əsas xüsusiyəti onun sosyal mövqeyi deyil, mənəvi bütövlüyüdür. "Sadə bağban" və "ürəkdən polad" qarşılaşdırması qəhrəmanın zahiri sadəliyi ilə daxili qüdrətini üz-üzə gətirir.

"Bağban Eloğlu"nun ilk varyantı Bağdad'da, sonrakı təkmilləşdirilmiş forması Təbriz'də nəşr olunmuşdur. Poemada Məşrutə inqilabının fəal iştirakçılarından Həsən Bağban'ın həyatı və mübarizəsi bədii materiala çevrilmişdir.

Zehtabi'nin Məşrutə hərəkatına marağı yalnız bədii yaradıcılıqla məhdudlaşmırdı. O, bu dövrə aid arşiv materyallarını və tarixi sənədləri

araşdırır, inqilabın yaranma səbəbləri barədə öz elmi mövqeyini irəli sürürdü.

Bu yanaşma Zehtabi'nin tarixə münasibətinin əsas xüsusiyətini göstərir: O, tarixi hadisəni yalnız siyasi mərkəzlərin fəaliyəti ilə deyil, xalqın daxili oyanışı, maarifçilik və milli şüurun inkişafı ilə əlaqələndirməyə çalışırdı.

"Bağban Eloğlu" da bu baxımdan tarixi hadisənin sadəcə poetik təsviri deyil. Zehtabi rəsmi tarixdən daha çox xalq hafizəsində yaşayan qəhrəmanı ön plana çıxarır. Həsən Bağban'ın obrazında Məşrutə hərəkatının sosyal bazasını, xalq içərisindən çıxan və "el və vətən" dərdini daşıyan mübariz insan tipini yaratmağa çalışır.

Nəsr yaradıcılığı

Məhəmmədtağı Zehtabi'nin bədii irsində nəsr əsərləri sayca çox olmasa da, onun dünyagörüşünün başqa bir tərəfini ġ humanist düşüncəsini üzə çıxarır. Təbriz'də 1982-ci ildə çap olunmuş "Qoy Olsun On" kitabında ədibin yer alan hekayələrdə Güney Azərbaycan'ın tarixindən, insanlarından və həyat hadisələrindən bəhs edir.

Topludakı bəzi hekayələr hekayə-xatirə karakteri daşıyır. Kitabın da adnı daşıdığı "Qoy Olsun On" hekayəsinin mövzusu İranĎIraq savaşının doğurduğu ağır sosyal nəticələrlə bağlıdır. Savaş insanların həyatını dağıdır, ailələr başsız, uşaqlar yetim qalır. Belə bir şəraitdə doqquz uşağını çətinliklə dolandıran Azərbaycanlı kontor işçisi yetim qalmış daha bir uşağı öz himayəsinə götürmək qərarına gəlir: "qoy doqquz yox, on olsun". (Məmmədli, 2000 :76)

Sadə süje üzərində qurulan hekayənin mənəvi ağırlıq mərkəzi də məhz buradadır. Zehtabi savaşın yaratdığı fəlakətin qarşısına adi insanın mərhəmətini və təmənnasız xeyirxahlığını çıxarır. Maddi çətinlik içərisində yaşayan insan özündən də ağır vəziyətə düşmüş uşağa arxa çevirmir.

Bu mənada "Qoy Olsun On " Zehtabi'nin siyasi və milli mövzulu əsərlərindən fərqlənsə də, onun ümumi yaradıcılıq mövqeyindən kənara çıxmır. Burada da insanın mənəvi ləyaqəti əsas meyar olaraq qalır.

Tarix və dil konsepsiyası

1979-cu ildə Pəhləvi rejiminin devrilməsindən sonra Məhəmmədtağı Zehtabi uzun illərin ayrılığından sonra İran'a qayıtdı. Otuz ilə yaxın davam edən mühacirətdən sonra yenidən Təbriz'də, öz xalqının içərisində yaşamaq onun həyat və fəaliyətində yeni mərhələ açdı.

Təbriz Üniversitəsi'ndə Azərbaycan Türkcəsi və Ərəb dilini tədris edən alim ana dilini öyrənmək istəyən yüzlərlə gəncin marağı ilə

qarşılaşdı. Bu, onun üçün ana dilində sistemli təhsil imkanından məhrum edilmiş bir cəmiyətin öz dilinə qayıdış ehtiyacının göstəricisi idi.

Məhz dərs vəsaitlərinə olan ehtiyacı nəzərə alaraq Zehtabi dilçilik sahəsində fəaliyətini genişləndirdi. "Müasir Azərbaycan Ədəbi Dilinin Leksikolojisi", "Ana Dilimizi Öyrənək", "Ana Dilimizi Necə Yazaq" kimi əsərlərin meydana gəlməsi bu ehtiyacla bağlı idi.

Zehtabi'nin fəaliyəti üniversitə ortamı ilə məhdudlaşmırdı. O, Təbriz'də Azərbaycan Türkcəsinin öyrədilməsi üçün təşkil edilən kursların yaradılmasında yaxından iştirak edir, müəllim və gənclərin hazırlanmasına çalışırdı. İnqilabdan sonra Təbriz radyo və televiziyonunda Azərbaycan Türkcəsində veriliş aparacaq kadrların yetişdirilməsində də onun rolu olmuşdur.

1981-ci ildə "Mütərəqqi İran Türklərinin Rövşənfikirlər (Ziyalılar) Cəmiyyəti"nin yaradılmasında iştirak etmiş, *Birlik* adlı Farsca və Türkcə aylıq nəşrin meydana gəlməsinə təşəbbüs göstərmişdir. (Talıblı, 2022)

Təbriz'də fəaliyət göstərən "Azərbaycan Mədəniyyət Ocağı" da onun maarifçilik fəaliyətinin mühüm adreslərindən biri idi. Zehtabi burada uzun illər Azərbaycan ədəbiyatı, dili və tarixi ilə bağlı mühazirələr oxuyur, gənclərlə işləyirdi.

Onun qəzetəçilik və tərcümə fəaliyəti də bu ümumi maarifçilik xəttinin tərkib hissəsidir. Berlində *Ərk* dərgisinin, Bağdad'da isə müxtəlif dillərdə *İttihad Yolu* nəşrinin çapında iştirak etmiş, Fransız ədəbiyatından tərcümələr etmişdir. Əliağa Vahid'lə birlikdə klasik ədəbiyatdan tərcümələri də onun çoxşaxəli ədəbi fəaliyətini göstərir.

Zehtabi dilçiliklə yanaşı ədəbiyat tarixi və folklor məsələlərinə də müraciət etmişdir. "İslama Qədərki İran Türklərinin Dili və Ədəbiyatı", "Əruzun Türk Folklorundakı İzləri" kimi araşdırmaları onun dil, ədəbiyat və folkloru bir-biri ilə əlaqədə öyrənmək cəhdinin nəticəsi idi.

Əslində, Zehtabi'nin müəllim, dilçi, tarixçi və ədəbiyatşünas fəaliyətini bir-birindən ayırmaq çətindir. Bu sahələrin hamısını birləşdirən əsas xətt ana dili və milli hafizənin qorunması idi. O, elmi araşdırmanı maarifçilikdən, maarifçiliyi isə milli özünüdərkdən ayrı təsəvvür etmirdi.

Məhəmmədtağı Zehtabi'nin elmi irsinin ən geniş və eyni zamanda ən çox müzakirə tələb edən istiqamətlərindən biri İran Türklərinin qədim tarixi ilə bağlı araşdırmalarıdır. Onun bu sahəyə müraciət etməsinin əsas səbəbi mövcud İran tarixşünaslığında Azərbaycan Türklərinin tarixi və etnik mənşəyi haqqında irəli sürülən konsepsiyalarla razılaşmaması idi. Zehtabi'yə görə, İran Türklərinin qədim keçmişi ya kifayət qədər araşdırılmamış, ya da hakim milli ideolojinin təsiri altında bir tərəfli təqdim edilmişdi.

Bu mövqedən çıxış edərək o, uzun illər topladığı materyalları "İran Türklərinin Əski Tarixi" adlı iri həcmli əsərində ümumiləşdirmişdir. Əsərin birinci cildi ən qədim dövrlərdən Makedoniyalı İskəndər'in yürüşlərinə qədərki tarixi əhatə edir.

Zehtabi burada Yaxın Şərqin qədim xalqları, dövlətləri, dilləri və mədəniyətləri arasında əlaqələr qurmağa, qədim mənbələrdəki etnonim, toponim və dil materyallarını Türk tarixi kontekstində şərh etməyə çalışır. Onun tədqiqat metodunda tarixi mənbələrlə yanaşı dil faktları, yer adları, folklor və etnoqrafik materiallardan da istifadə edilir. "Cənubi Azərbaycan Tarix Elminə Bir Baxış" bölməsində Zehtabi İran tarixşünaslığının bir sıra nümayəndələrini, xüsusilə Həsən Pirniya'nın "İran-e Bastan" əsərindəki etnik mənşə konsepsiyasını tənqid edir. Onun fikrincə, Azərbaycan Türklərinin sonradan Türkləşmiş İrandilli əhali olması haqqında nəzəriyə kifayət qədər əsaslandırılmamışdır. (Zehtabi, 1999:175)

Zehtabi bu yanaşmaya alternativ olaraq İran və Azərbaycan ərazilərində Türk dilli əhalinin tarixinin daha qədim dövrlərə gedib çıxdığını irəli sürür, fikrini arkeolojik materyallar, toponimlər, folklor və dil paralelləri ilə əsaslandırmağa çalışır.. Zehtabi'nin əsas xidməti rəsmi tarix konsepsiyasına alternativ suallar verməsi, Güney Azərbaycan Türkünün öz tarixini araşdırmaq haqqını elmi və ictimai problemə çevirməsidir.

Bu baxımdan onun "İslam'a Qədər İran Türklərinin Dili və Ədəbiyatı" əsəri də səciyəvidir. Zehtabi kitabın girişində qədim tarixi yalnız siyasi hadisələrin ardıcıllığı kimi deyil, dil və ədəbiyat tarixini anlamağın zəruri şərti kimi təqdim edir. Onun fikrincə, xalqın dilinin və ədəbiyatının keçdiyi yolu öyrənmək üçün həmin xalqın siyasi, iqtisadi və mədəni tarixini də nəzərə almaq lazımdır.

Bu metodolojik fikir özlüyündə əhəmiyətlidir: Dil və ədəbiyat tarixi ictimai tarixdən təcrid edilə bilməz.

Zehtabi ömrünün sonuna qədər pedaqojik fəaliyətini davam etdirdi. Onun maarifçilik modeli rəsmi təhsil sistemi ilə məhdudlaşmırdı. Müxtəlif dərnəklərdə, kurslarda və kiçik qruplarda Azərbaycan Türkcəsini, tarixini və mədəniyətini təmənnasız öyrətməsi Güney Azərbaycan mühitində alternativ maarifçilik ənənəsinin yaranmasına xidmət edirdi.

Onun üçün milli şüurun formalaşmasının ilkin şərti insanın öz dilini, tarixini və mədəniyyətini bilməsi idi. Buna görə kitab yazmaqla müəllimlik etmək Zehtabi'nin fəaliyətində eyni məqsədin iki müxtəlif formasıdır.

Bir tərəfdən elmi və publisistik əsərlər yazır, digər tərəfdən gənclərlə bilavasitə işləyirdi. Bu xüsusiyət onu kabinet alimi çərçivəsindən çıxararaq alim-maarifçi tipinə yaxınlaşdırır.

Zehtabi'nin elmi irsinin Güney Azərbaycan üçün başlıca əhəmiyəti də burada görünür: O, elmi biliyi milli özünüdərkin vasitəsinə çevirməyə çalışmışdır.

Zehtabi'nin şəxsiyətində diqqəti çəkən cəhətlərdən biri öz fəaliyətini ön plana çıxarmağa meyilli olmaması idi. O, daha çox gördüyü işdən, yazmaq istədiyi əsərlərdən, dil və tarix məsələlərindən danışırdı. Şəxsi taleyindən bəhs edəndə belə, söhbəti çox vaxt xalqının problemlərinə gətirib çıxarırdı.

Bu xüsusiyət onun yaradıcılığında da aydın görünür. Şəxsi "mən" çox vaxt milli "biz"in içərisində əriyir. Sürgün, qürbət, həbs, vətəndən uzaqlıq kimi fərdi yaşantılar əsərlərində ümumiləşərək xalqın dil, kimlik və azadlıq problemlərinin ifadəsinə çevrilir.

Zehtabi çağdaş Güney Azərbaycan'da milli tarix, dil və kimlik məsələlərini ardıcıl araşdıran görkəmli tədqiqatçılardan biri idi. Onun həyat yolu ilə elmi fəaliyəti arasında ciddi bir bütövlük vardır: Hansı mövzuda yazmasından asılı olmayaraq, əsas qayəsi xalqının tarixi yaddaşının, ana dilinin və milli-mədəni varlığının qorunması idi.

Bu mövqeyinə görə müxtəlif siyasi mühitlərdə fərqli damğalarla üzləşmişdi. Vətənində "pantürkist", Sovet mühitində isə "millətçi" adlandırılması əslində onun hər iki ideolojik sistemə sığmayan müstəqil milli mövqeyinin nəticəsi idi.

Zehtabi yalnız yazıb-yaradan alim deyil, həm də yetişdirən ziyalı idi. Onun təsiri kitablarının sayı ilə məhdudlaşmırdı. Dərs dediyi tələbələr, yaratdığı və iştirak etdiyi dil kursları, ədəbi-mədəni məclislər və yetişdirdiyi gənclər onun fəaliyyətinin canlı davamçılarına çevrilmişdilər.

Ömrünün böyük hissəsini qürbətdə, sürgündə və siyasi təzyiqlər altında keçirən Məhəmmədtağı Zehtabi 1998-ci ilin desambrında qəflətən vəfat etmiş və doğulduğu Şəbüstər'də dəfn olunmuşdur. Onun məzarı bu gün də xatirəsini yaşadan insanların ziyarət etdiyi məkanlardan biridir.

Qaynaqlar

ƏHMƏDOĞLU, A. (2016, 12 mart). Təbrizdən ötüb keçdi Mərəndi… *Xalq Cəbhəsi*.

ƏLƏKBƏRLİ, F. (2021). *Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi: XIXḌXX əsrlər* (C. 3). Elm və Təhsil Nəşriyyatı.

KAFKASYALI, A. (2002). *İran Türk Edebiyatı Antolojisi* (C. 5). Atatürk Üniversitesi Basımevi.

MƏMMƏDLİ, P. (1999). Cavabı 70 il boyu axtarılan sual. *21 Azər*, (2).

MƏMMƏDLİ, P. (2000). Qəlbi daim millət sevgisi ilə döyünən ziyalı. *Güney Azərbaycan: Məqalə toplusu*. Orxan.

MƏMMƏDLİ, P. (2015). *Dərdi bir qürbət, bir də vətən olan aydın (M. Zehtabi).* Sabah.

ŞƏHBAZİ, H. (t.y.). Zehtabinin şeirində köhnə simvol yeni ruh qazanır… *Kulis.az*.

TALIBLI, S. (2022, 1 iyul). Babək Qalası Qurultayı: Onun əhəmiyyəti və təsirləri barədə. *Ətəkyazı*.

ZEHTABİ, M. (1367). *Bağban Eloğlu*.

ZEHTABİ, M. (2011). *Başqa dilim, elim var mənim: Şeirlər* (P. Məmmədli, Translit., tərt. və ön söz). Elm.

ZEHTABİ, M. (1975). *İran şahlarının 2500 illik cinayətləri* [Fars dilində].

ZEHTABİ, M. (1999). *İran türklərinin əski tarixi* (2 cilddə).

ZEHTABİ, M. (M. Şəbüstərli). (1380). *İslama qədər İran türklərinin dili və ədəbiyyatı*. Əxtər.

ZEHTABİ, M. (1379). *Müasir ədəbi azəri dili (səsḌsərf)*. Aşina.

ZEHTABİ, M. (1982). *Qoy olsun on*.

ZEHTABİ, M. (2011). *Şahin zəncirdə: Seçilmiş əsərləri*.

ZEHTABİ, M., SADIQOĞLU, Ç. (2007). Azərbaycan ədəbiyyatı ən qədim dövrlərdə. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi* (6 cilddə). Elm.

Pervane MEMMEDLİ [0000-0002-0297-7638](https://orcid.org/0000-0002-0297-7638)

Prof. Dr. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü.

Yazı Bilgisi:

Alındığı Tarih: 14 Eylül 2026

Yayına Kabul edildiği tarih: 28 Eylül 2026

E-yayın tarihi: 5 Ekim 2026

Çıktı sayfa sayısı: 17

Kaynak sayısı: 17

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 165-173
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

İki Fərqli Kimlik və Mədəniyəti Qarşılaşdıran Poetik Mətn: "Sən Osan, Mən də Buyam"

• **Prof. Dr. Esmira FUAD** [1]

Xülasə: Bu ictimai-siyasi və ədəbi əhəmiyətli qarşılaşdırmanı poetikləşdirən Güney Azərbaycan'ın yetirdiyi böyük aydın-pedaqoq, ədəbiyatşünas, tarixçi, milli mədəni fəal kimi tanınan Məhəmməd Tağı Zehtabi'dir. XX yüzilin ikinci yarısında Güney Azərbaycan'da yetişən görkəmli alim hələ gənc yaşlarından öz xalqının azadlığı və milli varlığı uğrunda mübarizə meydanına atılmışdır. 1923-cü ilin oktyabrında Təbriz yaxınlığındakı Şəbistər qəsəbəsində anadan olan Zehtabi 1946-cı ildə Azərbaycan Milli Hökuməti dövründə Güney Azərbaycan'da açılmış Təbriz Üniversitəsi'nin ilk məzunlarından olub. Üniversitə təhsilini başa çatdırmaq və İran'dakı rejimin siyasi təqiblərindən yaxa qurtarmaq üçün Şimali Azərbaycan'a mühacirət edib. 1979-cu ildə Pəhləvi rejimi yıxıldıqdan sonra Təbriz'ə qayıdıb. Milli fəal Azərbaycan Demokrat Firqəsi'nin üzvü olub və Firqə'nin 1-ci qurultayında Şəbüstər bölgəsinin nümayəndəsi kimi iştirak edib.

Açar sözlər: Məhəmməd Tağı Zehtabi, Cənubi Azərbaycan, Azərbaycan Türkcəsi, Azərbaycan ədəbiyatı, şeir.

[1] AMEA Ədəbiyat Ənstitusu, filoloji elmləri doktoru, Əbədi Turan Kitab fondunun rəhbəri, e-post: esmirafuad@gmail.ru; ORCİD: 0000-0002-8794-608X

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 165-173
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

İki Farklı Kimlik ve Kültürü Karşılaştıran Poetik Metin: "Sen Osun, Ben de Buyum"

• **Prof. Dr. Esmira FUAD** [1]

Özet: Bu toplumsal-siyasi ve edebî açıdan önem taşıyan karşılaştırmayı şiirleştiren kişi, Güney Azerbaycan'ın yetiştirdiği büyük aydın, eğitimci, edebiyat bilimci, tarihçi ve millî kültür faali olarak tanınan Muhammed Taki Zehtabi'dir. XX. yüzyılın ikinci yarısında Güney Azerbaycan'da yetişen seçkin bilim insanı, daha genç yaşlarından itibaren halkının özgürlüğü ve millî varlığı uğrunda mücadeleye atılmıştır.

1923 yılının Ekim ayında Tebriz yakınlarındaki Şebister kasabasında doğan Zehtabi, 1946 yılında Azerbaycan Millî Hükûmeti döneminde Güney Azerbaycan'da açılan Tebriz Üniversitesi'nin ilk mezunlarından biri olmuştur. Üniversite eğitimini tamamlamak ve İran'daki rejimin siyasi takibatından kurtulmak amacıyla Kuzey Azerbaycan'a göç etmiştir.

1979 yılında Pehlevi rejiminin yıkılmasının ardından Tebriz'e dönmüştür. Millî bir faaliyet adamı olan Zehtabi, Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın üyesi olmuş ve Fırkanın I. Kurultayı'na Şebister bölgesinin temsilcisi olarak katılmıştır.

Anahtar sözcükler: Muhammed Taki Zehtabi, Güney Azerbaycan, Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan edebiyatı, şiir.

[1] Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Edebiay Enstitüsü; Filoloji Bilimler Doktoru, Ebedî Turan Kitap Vakfı Başkanı; E-posta: esmirafuad@gmail.ru; ORCİD: 0000-0002-8794-608X

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 165-173
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

A Poetic Text Comparing Two Different Identities and Cultures: "You Are That, and I Am This"

• **Esmira FUAD** [1]

Abstract: This socio-political and literary comparison was rendered into poetic form by Mohammad Taghi Zehtabi, one of the prominent intellectuals produced by South Azerbaijan, known as an educator, literary scholar, historian, and national-cultural activist. A distinguished scholar who emerged in South Azerbaijan in the second half of the twentieth century, Zehtabi became involved from an early age in the struggle for the freedom and national identity of his people.

Born in October 1923 in the town of Shabestar, near Tabriz, Zehtabi was among the first graduates of Tabriz University, which was established in South Azerbaijan during the period of the Azerbaijan National Government in 1946. In order to complete his university education and escape political persecution by the regime in Iran, he emigrated to Northern Azerbaijan. Following the fall of the Pahlavi regime in 1979, he returned to Tabriz.

As a national activist, Zehtabi was a member of the Azerbaijan Democratic Party (Firqah) and participated in the Party's First Congress as a representative of the Shabestar region.

Keywords: Mohammad Taghi Zehtabi, South Azerbaijan, Azerbaijani Turkic, Azerbaijani literature, poem.

[1] Institute of Literature of the Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Doctor of Philological Sciences, Head of the Əbədi Turan Book Foundation, Email: esmirafuad@gmail.ru; ORCİD: 0000-0002-8794-608X

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 165-173
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

متنی شاعرانه در مقایسه دو هویت و فرهنگ متفاوت: «تو آنی، من هم اینم»

• **پروفسور دکتر اسمیرا فواد**[1]

چکیده: این مقایسه که از نظر اجتماعی ـ سیاسی و ادبی دارای اهمیت است، توسط محمدتقی زهتابی، از روشنفکران برجسته پرورش‌یافته در آذربایجان جنوبی که به‌عنوان آموزگار، پژوهشگر ادبیات، مورخ و فعال فرهنگی ـ ملی شناخته می‌شود، به زبان شعر درآمده است. این دانشمند برجسته که در نیمه دوم قرن بیستم در آذربایجان جنوبی بالید، از همان سال‌های جوانی به عرصه مبارزه برای آزادی و موجودیت ملی مردم خود گام نهاد.

زهتابی در اکتبر سال ۱۹۲۳ در شهر شبستر، در نزدیکی تبریز، به دنیا آمد. او در سال ۱۹۴۶ و در دوره حکومت ملی آذربایجان، از نخستین فارغ‌التحصیلان دانشگاه تبریز بود که در آذربایجان جنوبی تأسیس شده بود. وی برای تکمیل تحصیلات دانشگاهی و رهایی از تعقیب‌های سیاسی رژیم ایران، به آذربایجان شمالی مهاجرت کرد.

پس از سقوط رژیم پهلوی در سال ۱۹۷۹، زهتابی به تبریز بازگشت. او به‌عنوان یک فعال ملی، عضو فرقه دموکرات آذربایجان بود و در نخستین کنگره این فرقه، به‌عنوان نماینده منطقه شبستر شرکت کرد.

کلیدواژه: محمدتقی زهتابی، آذربایجان جنوبی، زبان ترکی، ادبیات آذربایجان، شعر.

[1] آکادمی ملی علوم آذربایجان، انستیتوی ادبیات؛ دکترای علوم زبان‌شناسی و ادبیات، رئیس بنیاد کتاب «توران ابدی»؛ ایمیل: esmirafuad@gmail.ru اورسید: 0000-0002-8794-608X

VARLIQ والريق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 165-173
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

İki Fərqli Kimlik və Mədəniyəti Qarşılaşdıran Poetik Mətn: "Sən Osan, Mən də Buyam"

● Prof. Dr. Esmira FUAD

Anglo-İrland əsilli Amerikalı politoloq, Kornell Üniversitəsinin profesoru, millət anlayışını "xəyali icma" kimi karakterizə etməsi ilə məşhurlaşan Benedikt Anderson'un "Vətən" sözünün içəriyini anladan: "*Vətən odur ki, onun yolunda şərəflə ölmək olar. Bu, elə bir dəyərdir ki, öz həyatını "Uf!" demədən ona qurban vermək olar. Vətənin nümayəndəsi - əsas ideolojik, etik və estetik sembolu Ḍ bəlirsiz əsgərin məzarıdır...*" fikirləri çağımızın bütöv Azərbaycan Türklərinin, oğul və qızlarının Vətənə baxışı ilə və otuz ilə yaxın Erməni əsarətində qalmış Qarabağ'ın azad olunması uğruna canını fəda edən, ölümün gözünə dik baxan ərənlərimizin həmin anda düşündikləri ilə üst-üstə düşür… (Fuad, 2024)

Azərbaycan'ın güneyində və quzeyində adı eyni sevgi və ehtiramla anılan milli ziyalılarımızdan" (Aydınoğlu, 2023) - Güney Azərbaycan milli-mədəni hərəkatının görkəmli simalarından biri, "coşğun vətənsevər və millət fədaisi" kimi dəyərləndirilən, alim, tarixçi, dilçi, şair və publisist olaraq tanınan Məhəmmədtağı Zehtabi (Kirişçi) də dönməz əqidəsinə, milli məfkurənin daşıyıcısı olduğuna görə evində şübhəli bir şəkildə can verdiyi zaman, əminliklə deyə bilərik ki, eyni düşüncədə olub, ölümün gözünə dik baxıb. El, millət, amal uğruna şəhid olub,

fədakarlıq örnəyi olduğunu təsdiqləyib və şəhadətə yüksəlib. Çünki ömür yolu Azərbaycan'ın bütövlük məfkurəsinin formalaşması uğrunda mübarizənin ön sıralarında keçən profesor M.T. Zehtabi "İran Türklərinin Əski Tarixi" adlı kitabı ilə Azərbaycan tarixini saxtalaşdıranların mənfur niyətlərini ifşa edərək, Pəhləvi rejiminin Güney Azərbaycan Türklərinə qarşı yürütdüyü asimilasiyon siyasətinin iç üzünü açmış, saxta tarixçiliyin qondarma müəlliflərini başı üstündə qoymuşdu. Tarixi faktları olduğu kimi təqdim edən bu orijinal araşdırma, təsadüfi deyil ki, "*Güney Azərbaycan Türklərinin tarixçiliyində dönüş nöqtəsi hesab olunur. Güney Azərbaycan Türklərinin milli oyanışında profesor Zehtabi'nin rolu və təsiri çox geniş və dərindir.*. (Kulis.az).

Tarixçi alimin *"ölünmsüz əsəri olan "İran Türklərinin Əski Tarixi" adlı kitabının Türkiyə Türkcəsinə uyğunlaşdırılaraq nəşr olunması"* (Gunaz.tv) da təsadüfi deyil...

Məhəmməd Tağı Zehtabi (Kirişçi) ölünmsüzlüyünü Ana dilinin qoruyucusu olmaqla hələ sağlığında ikən qazandı... Fədakar alim bilirdi, dərindən-dərinə anlayırdı ki, dil millətin varlığının pasportudur. Dilə qoyulan qadağalar xalqın daxilindəki milli oyanış və etiraz dalğasını daha da alovlandırır. Təzyiq nə qədər güclü olarsa, daxili partlayış və azadlıq arzusu bir o qədər sarsıdıcı olar, gerçəyini bütün ruhu ilə dərk edirdi. Ona görə də Pəhləvi rejiminin Türk dilinə qənim kəsilməsinə qarşı açıq etirazını bildirən "Sən osan, mən də buyam" adlı şeirini Təbriz'də olarkən - 22 Azər 1325//1946-cı ildə yazıb və iki fərqli kimlik və mədəniyəti uğurlu şəkildə qarşılaşdırıb. Bu eşsiz əsər həm Şahlıq rejimi dönəmində, həm də İslam rejimi zamanı dillər əzbərinə çevrilib:

"Su" deyibdir mənə əvvəldə anam, "ab" ki, yox,
"Yuxu" öyrətdi uşaqlıqda mənə, "xab" ki, yox...
İlk dəfə ki, "çörək" verdi mənə, "nan" demədi,
Əzəlində mənə "duzdanə" "nəməkdan" demədi.
Anam "əxtər" deməyibdir mənə, "ulduz" deyib o,
Su donanda deməyibdir "yəx"di bala, "buz" deyib o.
"Qar" deyib, "bərf" deməyib, "dəst" deməyib, "əl" deyib o,
Mənə heç vaxt "biya" söyləməyib, "gəl" deyib o.
Yaxşı xatırlayıram, yaz günü axşam çağılar,
Bağçanın günçıxanında ki, ılıq gün yayıla.
"Gəl deyərdi darayım başıvı, ey nazlı bala,
Gəlməsən gər, bacıvun astaca zülfün dararam".
O deməzdi ki, "biya şane zənəm bir səri to,
Gən nəayi be zənəm şane sər-e xahər-e to".
Bəli, daş yağsa da göydən, sən osan, mən də buyam,
Var sənin başqa anan, vardı mənim başqa anam.
Özümə məxsus olan başqa elim vardı mənim,
Elimə məxsus olan başqa dilim vardı mənim.
İstəsən qardaş olaq, bir yaşayaq, birlik edək,

Veribən qol-qola bundan sonra bir yolda gedək.
Əvvəla, özgə küləklərlə gərək axmayasan,
Saniyən, varlığıma, xalqıma xor baxmayasan.
Yoxsa gər zor deyəsən, millətimi xar edəsən,
Gün gələr səfhə çönər, məcbur olarsan gedəsən!
(Azerbaycan Ruznamesi)

Güney Azərbaycan milli hərəkatının və ana dili uğrunda mübarizənin rəmzi hesab olunan, ana dilinin saflığını, milli kimliyi və Fars şovinizminə qarşı kəskin etirazı bədii şəkildə ifadə edən "Sən osan, mən də buyam!" qəzəli böyük bir siyasi və tarixi uzaqgörənliyin sonucu olaraq ərsəyə gəldi. Şair M.T. Zehtabi zülm və basqı üzərində qurulan rejimlərin, asimilasiyon siyasətlərinin gec-tez iflasa uğrayacağını bilirdi. Onu da yaxşı bilirdi ki, əgər bir millətin haqqı tapdalanarsa, onun dilinə qadağalar qoyularsa, o millətin daxili müqaviməti getdikcə artaraq partlayışa səbəb olacaq və tarixin çarxı tərsinə fırlanacaqdır. Ona görə də şeirin özəlliklə son beytinin misraları daha kəskin və xəbərdarlıq xarakterlidir:

Yoxsa gər zor deyəsən, millətimi xar edəsən,
Gün gələr səfhə çönər, məcbur olarsan gedəsən!

Bu beyt eyni zamanda tarixi xəbərdarlıq və o qədər də uzaq olmayan gələcəyin proqnozudur...

"Var sənin başqa anan, vardı mənim başqa anam" misrası ictimai-fəlsəfi yüklüdür, iki fərqli kimlik və mədəniyətin açıqca qarşılaşdırılmasıdır. Əslində misradakı "Ana" obrazı sembolik karakter daşıyır. "Ana" "Vətən", "millət", "mədəniyət", milli mənsubiyət mənalarını qapsayır. Şair qarşı tərəfə - Fars şovinizminə və asimilasiyon siyasəti yürüdən millətçilərə xatırladır ki, biz eyni kökdən, eyni mədəniyətdən deyilik. Hər bir xalqın öz tarixi, öz dili və öz coğrafiyası var. Birini digərinin içində əritmək, yox etmək təbiət qanunlarına ziddir və etnik cinayətdir və bu zorakılıq zamanı gəlincə, bumeranq kimi özünə qarşı yön alacaqdır.

Ana dilinin saflığını qorumaq misiyonuna və beşikdən gələn səslərə, laylay dilinə sadiq qalan şair M.T. Zehtabi şeirin ilk beytlərindən bədii qarşıdurma-antitez üsulundan istifadə edir. O, Azərbaycan Türkcəsindəki sözlərlə həmin sözlərin Fars dilindəki ekvivalentlərini qarşı-qarşıya qoyur: *"su və ab, yuxu və xab, çörək və nan, ulduz və əxtər, buz və yəx, qar və bərf, əl və dəst, nəhayət, gəl və biya" kimi...* Bu tutuşdurma sadəcə kəlmələrin lüğətdə ifadəsini tapan fərqi deyil. Şair bu tutuşdurma ilə açıqlayır ki, insanın ana dili onun fitrətinə, hələ beşikdə ikən anasının laylası ilə qanına işləyir. İnsan dünyanı anasının ona öyrətdiyi dil ilə dərk edir. *"Mənə dil açanda ab, nan, bərf, dəst, nəməkdan, yəx, biya demədilər"* deməklə, Zehtabi onun Ana dilinin, milli təfəkkürünün süni (yapay) şəkildə başqa bir mədəniyətlə əvəzlənə bilməyəcəyini vurğulayır.

“Sən osan, mən də buyam!” qəzəli bərabərhüquqlu, qardaşcasına birgəyaşayışa çağırışdır. Ana dilinin qoruyucusu misiyonunu şərəflə yerinə yetirən təəssübkeş ziyalı kimi, M.T. Zehtabi təcavüzkar və ya nifrət dolu bir dil işlətmir. Əksinə, o, sülh və qardaşlıq, bərabərlik təklif edir, qardaşlığın şərtlərini açıqlayır: “İstəsən qardaş olaq, bir yaşayaq, birlik edək...” Və bu qardaşlığın çox ciddi və qəti şərtləri var. Ən əvvəl milli mənliyinə hörmətlə yanaşmağı öyrənməlisən ki, “Varlığıma, xalqıma xor baxmayasan...”

Şairin müstəqil düşüncə və daxili iradəsi isə *“Özgə küləklərlə gərək axmayasan...”* misrasında daha çox özünü göstərir. M.T. Zehtabi anlatmaq istəyir ki, müstəqil düşüncəyə sahib olmaq və daxili iradı nümayiş etdirmək üçün gərək imperiya ambisiyalarından və yad təsirlərdən tamamilə uzaq olasan...

Bu poetik açıqlamaları ilə şair bəyan edir ki, gerçək qardaşlıq və birlik yalnız bərabərhüquqlu şərtlərlə, bir-birinin dilinə və varlığına hörmət etməklə mümkündür. Bir tərəfin özünü digərindən üstün görməsi qardaşlıq yox, əsarətdir.

“Sən osan, mən də buyam!” qəzəli olduqca sadə bir dil ilə qələmə alınıb. Bu dil xalq dilinə yaxın və axıcıdır. Ananın uşağı çağırma səhnəsi-bədii lövhə şeirə xüsusi bir səmimiyət və emosionallıq (duyqusallıq) gətirir.

Şeir boyu davam edən Türk və Tars sözlərinin qarşıdurması düşüncənin oxucuya birbaşa və dərindən çatmasına kömək edir.

Şeir klasik əruz vəzninin ritmik imkanlarından və güclü qafiyə sistemindən istifadə edilməklə yazılıb ki, bu da onun şüarvari, yaddaqalan və gürsəsli (tribun poeziyası) olmasını təmin edir.

Məhəmmədtağı Zehtabi’nin biyoqrafi yazarları bildirirlər ki, 1998-ci ilin dekabrın 23-də Avropa səfərindən qayıtdıqan bir gün sonra, milli haqlar uğrunda dönməz mübariz, məfkurə qəhrəmanı sayılan bu nadir ziyalı Şəbüstər’dəki ata-baba mülkündə şübhəli şəkildə dünyasını dəyişib. Onun səpdiyi toxumlar isə yalnız İran Türkləri arasında deyil, Türk dünyasında da yayılıb cücərir.

Sonuç

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Məhəmməd Tağı Zehtabi Güney Azərbaycan’ın 20-ci əsr ictimai-mədəni və elmi fikir tarixində mühüm yer tutan çoxşaxəli şəxsiyətlərdən biri idi. Onun alim, dilçi, tarixçi, ədəbiyatşünas, şair və maarifçi kimi fəaliyəti vahid bir məqsəd Ḍ Azərbaycan xalqının tarixi hafizəsinin, milli-mədəni kimliyinin və ana dilinin qorunması və inkişaf etdirilməsi düşüncəsi ətrafında birləşir.

M.T. Zehtabi elmi araşdırmalarında Azərbaycan Türkcəsinin tarixi və dil quruluşu, Azərbaycan xalqının keçmişi və milli-mədəni irsi ilə bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirmiş, bədii yaradıcılığında isə Vətən, ana dili, milli birlik, azadlıq və xalqın taleyi kimi mövzuları ön plana çıxarmışdır.

Zehtabi'nin irsi yalnız bir alimin və ya şairin yaradıcılığı kimi deyil, Güney Azərbaycan'da milli-mədəni düşüncənin formalaşması prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi qiymətləndiriləbilər. Onun əsərlərində elm və ədəbiyat bir-birini tamamlayaraq milli hafizənin qorunmasına xidmət edir. Bu baxımdan Məhəmməd Tağı Zehtabi yaradıcılığı Güney Azərbaycan ədəbiyatında ana dili və milli kimlik probleminin öyrənilməsi üçün mühüm elmi-bədii mənbədir.

Qaynaqlar

FUAD, Esmira (2024). *Güney Azərbaycan Etnokulturoloji Dəyərlər Diskursunda*. Bakı: Elm və Təhsil.

AYDINOĞLU, Tahir (2023, 24 avqust). "Güneydə Milli Haqlar Uğrunda Dönməz Mübariz." *Xalq qəzeti*. Erişim adresi: Xalq qəzeti _ makale (Erişim: 25.09.2026).

RƏHMANİFƏR, Məhəmməd (2025, 10 mart). "İran'da Azərbaycanlı Kimliyi Uğrunda Vuruşan Tarixçilər Ḍ Araşdırma." *Kulis.az*. Erişim adresi: Kulis.az _ makale (Erişim: 25.09.2026).

GÜNAZ TV. Erişim adresi: GünAz TV _ kaynak (Erişim: 25.09.2026).

AZƏRBAYCAN RUZNAMƏSİ (2021, 20 fevral). "Professor Zehtabinin 'Sən osan, mən də buyam' şeiri yaxud ədəbi qiraətçinin cəsarəti." *Azərbaycan Ruznaməsi*. Erişim adresi: Azərbaycan Ruznaməsi _ yazı (Erişim: 25.09.2026).

Esmira FUAD 0000-0002-8794-608X

Prof. Dr. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü.

Yazı Bilgisi:

Alındığı Tarih: 20 Eylül 2026

Yayına Kabul edildiği tarih: 30 Eylül 2026

E-yayın tarihi: 5 Ekim 2026

Çıktı sayfa sayısı: 9

Kaynak sayısı: 5

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 175-193
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

İran Türkçülüyünün Fikir Öncülərindən Biri Prof. Dr. Məhəmməd Tağı Zehtabi

• Yaşar (Ali) PURALİ [1]

Xülasə: Bu məqalə professor Məhəmmədtağı Zehtabi'nin İran'da Türkçülük düşüncəsinin inkişafındakı yerini onun həyat yolu, ana dili maarifçiliyi, tarixçilik fəaliyyəti və müxtəlif Türk topluluqları ilə mədəni əlaqələri əsasında araşdırır. Tədqiqat bioqrafik yazıların, biblioqrafik araşdırmaların, kitab təqdimatlarının və xatirələrin tematik müqayisəsinə əsaslanır. Məqalənin əsas tezisi budur ki, Zehtabi İran Azərbaycanı'nda yetişsə də, dil, tarix və milli kimlik haqqında düşüncəsini İran Türkləri miqyasında qurmuşdur. Ana dilinin öyrənilməsi üçün hazırladığı əsərlər, İran Türklərinin keçmişini ayrıca tədqiqat mövzusuna çevirməsi, Qaşqay, Xələc, Türkmən və Şahsevən ziyalıları ilə əlaqələri bu geniş düşüncə dairəsini göstərir. Müxtəlif müəlliflərin onun irsi haqqında qiymətləndirmələri dil, tarixi hafizə və mədəni həmrəylik arasındakı əlaqə baxımından təhlil olunur. "İran Türkçülüyünün fikir öncüllərindən biri" ifadəsi onun bu istiqamətləri birləşdirən maarifçi və yönverici rolunun qiymətləndirilməsidir. "İran Türklərinin Əski Tarixi"ndəki təxminən yeddi minillik keçmiş haqqında tarixi yanaşma müəllifin milli tarix anlayışı kimi nəzərdən keçirilir; bu tarixi yanaşmanın düşüncə tarixindəki əhəmiyyəti ilə tarixi doğruluğu fərqləndirilir. Zehtabi'nin irsi İran Türklərinin öz dilində öz keçmişi və kimliyi haqqında düşünməsi üçün yaratdığı imkanlar baxımından qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Məhəmmədtağı Zehtabi, İran'da Türkçülük, İran Türkləri, İran Azərbaycanı, ana dili, tarixi hafizə; milli özünüdərk; maarifçilik.

---

1 Kanada'da yayımlanan *TURUK* Akademik və Araşdırma Dərgisi ilə *Azerbaijan Post*'un naşiri, jurnalist ve baş redactor.
e-poçt: alipoorali@turuk.org; ORCID: 0009-0001-7573-854X.

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 175-193
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

İran Türkçülüğünün Fikir Öncülerinden Biri Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabi

• **Yaşar (Ali) PURALİ** [1]

Özet: Bu makale, Prof. Muhammed Taki Zehtabi'nin İran'da Türkçülük düşüncesinin gelişimindeki yerini; hayatı, ana dili konusundaki eğitim ve aydınlatma faaliyetleri, tarihçilik çalışmaları ve farklı Türk topluluklarıyla kurduğu kültürel ilişkiler temelinde incelemektedir. Araştırma; biyografik yazıların, bibliyografik çalışmaların, kitap tanıtımlarının ve hatıraların tematik karşılaştırılmasına dayanmaktadır. Makalenin temel tezi, Zehtabi'nin İran Azerbaycanı'nda yetişmiş olmakla birlikte dil, tarih ve millî kimlik konusundaki düşüncelerini İran Türkleri ölçeğinde şekillendirmiş olduğudur. Ana dilinin öğrenilmesi amacıyla hazırladığı eserler, İran Türklerinin geçmişini müstakil bir araştırma konusu hâline getirmesi, Kaşkay, Halaç, Türkmen ve Şahseven aydınlarıyla kurduğu ilişkiler, onun geniş düşünce ufkunu ortaya koymaktadır. Farklı yazarların Zehtabi'nin mirasına ilişkin değerlendirmeleri; dil, tarihî hafıza ve kültürel dayanışma arasındaki ilişki açısından ele alınmaktadır. "İran Türkçülüğünün fikir öncülerinden biri" nitelemesi, onun bu alanları bir araya getiren aydınlatıcı ve yönlendirici rolüne ilişkin bir değerlendirmedir. *İran Türklerinin Eski Tarihi* adlı eserinde ortaya koyduğu yaklaşık yedi bin yıllık geçmişe ilişkin tarih anlayışı, yazarın millî tarih tasavvuru çerçevesinde ele alınmakta; bu tarih anlayışının düşünce tarihindeki önemi ile tarihsel doğruluğu birbirinden ayrılarak değerlendirilmektedir. Zehtabi'nin mirası, İran Türklerinin kendi dillerinde kendi geçmişleri ve kimlikleri üzerine düşünmelerine sağladığı imkânlar bakımından değerlendirilmektedir.

Anahtar sözcükler: Muhammed Taki Zehtabi, İran'da Türkçülük, İran Türkleri, İran Azerbaycanı, ana dili, tarihî hafıza, millî öz bilinç, aydınlanma.

---

[1] Kanada'da yayımlanan *TURUK* Akademik ve Araştırma Dergisi ile *Azerbaijan Post*'un Yayıncısı, Gazetecisi ve Genel Yayın Yönetmeni.
e-posta: alipoorali@turuk.org; ORCID: 0009-0001-7573-854X.

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 175-193
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Prof. Dr. Muhammadtaqi Zehtabi: One of the Intellectual Pioneers of Turkism in Iran

• **Yashar (Ali) POORALI** [1]

Abstract: This article examines Professor Mohammad Taqi Zehtabi's place in the development of Turkist thought in Iran through his life trajectory, mother-tongue educational activities, historical scholarship, and cultural ties with various Turkic communities. The study is based on a thematic comparison of biographical writings, bibliographical studies, book presentations, and memoirs. Its central argument is that, although Zehtabi emerged from Azerbaijan of Iran, he developed his thinking on language, history, and national identity within a framework encompassing the Turks of Iran. His works intended to facilitate mother-tongue learning, his treatment of the history of the Turks of Iran as an independent subject of research, and his connections with Qashqai, Khalaj, Turkmen, and Shahsevan intellectuals demonstrate the breadth of his intellectual outlook. Various authors' assessments of his legacy are analysed in terms of the relationship between language, historical memory, and cultural solidarity. The designation "one of the intellectual pioneers of Turkism in Iran" characterises his educational and guiding role in bringing these strands together. The thesis of a past extending approximately seven thousand years, advanced in his work *The Ancient History of the Turks of Iran*, is considered within the framework of his conception of national history; its significance in intellectual history is distinguished from its historical substantiation. Zehtabi's legacy is evaluated in terms of the opportunities he created for the Turks of Iran to reflect on their past and identity in their own languages.

Keywords: Mohammad Taqi Zehtabi; Turkism in Iran; Turks of Iran; Azerbaijan of Iran; mother tongue; historical memory; national self-awareness; enlightenment.

---

[1] Publisher, Journalist, and Editor-in-Chief of the Canada-based *TURUK Academic and Research Journal* and *Azerbaijan Post*.
e-mail: alipoorali@turuk.org; ORCID: 0009-0001-7573-854X.

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 175-193
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

یکی از پیشگامان فکری ترک‌گرایی در ایران: پروفسور دکتر محمدتقی زهتابی

• **یاشار (علی) پورعلی**[۱]

چکیده: این مقاله جایگاه پروفسور محمدتقی زهتابی را در روند شکل‌گیری و گسترش اندیشه ترک‌گرایی در ایران، بر اساس زندگی و فعالیت‌های وی، تلاش‌های روشنگرانه‌اش در زمینه زبان مادری، فعالیت‌های تاریخ‌نگارانه و روابط فرهنگی او با جوامع مختلف ترک بررسی می‌کند. پژوهش حاضر بر مقایسه موضوعی نوشته‌های زندگی‌نامه‌ای، تحقیقات کتاب‌شناختی، معرفی کتاب‌ها و خاطرات استوار است.

تز اصلی مقاله این است که زهتابی، هرچند در آذربایجان ایران پرورش یافته بود، اندیشه خود درباره زبان، تاریخ و هویت ملی را در مقیاس گسترده‌ترِ ترکان ایران شکل داده بود. آثاری که وی برای آموزش زبان مادری تألیف کرد، تبدیل گذشته ترکان ایران به موضوعی مستقل برای پژوهش، و نیز ارتباط او با روشنفکران قشقایی، خلج، ترکمن و شاهسون، گستردگی این افق فکری را نشان می‌دهد.

ارزیابی‌های نویسندگان مختلف درباره میراث زهتابی از منظر پیوند میان زبان، حافظه تاریخی و همبستگی فرهنگی تحلیل می‌شود. تعبیر «یکی از پیشگامان فکری ترک‌گرایی در ایران»، ارزیابی نقش روشنگر و جهت‌دهنده او در پیوند دادن این حوزه‌ها با یکدیگر است.

رویکرد تاریخی زهتابی درباره گذشته‌ای نزدیک به هفت هزار سال که در اثر او با عنوان *تاریخ دیرین ترکان ایران* مطرح شده است، به‌عنوان بخشی از تلقی وی از تاریخ ملی مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ در این بررسی، میان اهمیت این رویکرد تاریخی در تاریخ اندیشه و میزان صحت تاریخی آن تمایز قائل می‌شود. میراث زهتابی از این منظر ارزیابی می‌شود که چه امکاناتی برای ترکان ایران فراهم ساخته است تا به زبان خود درباره گذشته و هویت خویش بیندیشند.

کلیدواژه: محمدتقی زهتابی، ترک‌گرایی در ایران، ترکان ایران، آذربایجان ایران، زبان مادری، حافظه تاریخی، خودآگاهی ملی، روشنگری.

---

[۱] ناشر، روزنامه‌نگار و سردبیر نشریه علمی و پژوهشی *TURUK* و *Azerbaijan Post*، منتشرشده در کانادا.
ایمیل: alipoorali@turuk.org ؛ اورسید: 0009-0001-7573-854X

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 175-193
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

İran Türkçülüyünün Fikir Öncülərindən Biri Prof. Dr. Məhəmməd Tağı Zehtabi

● Yaşar (Ali) PURALİ

Giriş

Prof. Məhəmməd Tağı Zehtabi'nin irsində ana dili ilə millî kimlik arasında davamlı əlaqə vardır. Dil onun fəaliyətində yalnız gündəlik ünsiyət vasitəsi deyil, insanın öz keçmişini öyrənməsi, düşüncəsini ifadə etməsi və mənsub olduğu topluluqla əlaqəsini qoruması üçün əsasdır. Dilçilik, ədəbiyat və tarix sahələrində çalışması bu əlaqənin müxtəlif tərəflərini üzə çıxarır. Onun İran'da Türkçülük düşüncəsindəki yerini anlamaq üçün ayrı-ayrı əsərlərini və həyat hadisələrini bu ümumi istiqamət daxilində nəzərdən keçirmək lazımdır.

Məqalənin əsas sualı Zehtabi'nin Türkçülük düşüncəsini hansı intellektual və mədəni vasitələrlə ifadə etməsi və bu düşüncənin İran Türkləri miqyasında necə qurulmasıdır. Onun Şəbüstər və Təbriz'lə bağlılığı fəaliyətinin başlanğıcını və əsas mühitini müəyyənləşdirir. Lakin "İran Türkləri" anlayışını işlətməsi və başqa Türk topluluqları ilə əlaqələri bu fəaliyəti yalnız İran Azərbaycan'ının sərhədlərində izah etməyin yetərli olmadığını göstərir. Azərbaycan mənsubiyəti onun daha geniş Türk kimliyi düşüncəsinin yerli əsasıdır.

Bu məqalədə Türkçülük Türk dilinin, milli mənsubiyətin və tarixi hafizənin şüurlu müdafiəsinə yönələn düşüncə və fəaliyət kimi başa düşülür. Zehtabi'nin irsində bu istiqamət ana dili maarifçiliyi, tarix yazıcılığı və mədəni hüquqlar haqqında mövqelərlə ifadə olunur.

Türkçülüyün fikri inkişafındakı yönverici rolu həmin istiqamətləri birləşdirən və öyrənmə vasitələrinə çevirən roluna aiddir; İran'da Türkçülüyün onunla başladığı və ya bütünlüklə onun tərəfindən yaradıldığı mənasında işlədilmir.

Bu tədqiqatın əsas arqumenti Zehtabi'nin Türkçülüyünün ana dili, tarix və mədəni əlaqələr arasında qurduğu davamlı münasibətdə formalaşmasıdır. Dilçilik əsərləri kimliyin öyrənilməsi və nəsillərə ötürülməsi üçün vasitələr yaradır, tarixçilik həmin kimliyin keçmişdəki yerini şərh edir, müxtəlif Türk topluluqları ilə təmaslar isə onun müraciət dairəsini genişləndirir. Bu sahələri birlikdə nəzərdən keçirdikdə Zehtabi'nin yönverici rolu daha aydın görünür. İran'da Türkçülüyün fikrî inkişafında yönverici ziyalı kimi qiymətləndirilməsi də bu qarşılıqlı əlaqəyə söykənir.

Əvvəlki araşdırmalar və tədqiqatın istiqaməti

Kafkasyalı'nın (2016) araşdırması Zehtabi'nin həyatını və əsərlərini dil, ədəbiyat, tarix və ictimai fəaliyət sahələri üzrə təqdim edir. Məmmədli (2025) onun ədəbi irsi və ana dili ilə bağlı mövqeyini önə çıxarır. Mədətli'nin (1999) kitab təqdimatı "İran Türklərinin Əski Tarixi"nin ilk cildinin nəşri və məzmunu haqqında dövrə yaxın məlumat verir. Nəsibli (2001) isə həmin əsərdəki qədimlik haqqında tarixi yanaşmasını milli kimlik müzakirəsi daxilində xatırladır. Bu mənbələr eyni məqsədlə yazılmadığından onlardan alınan məlumatların funksiyası da fərqlənir.

Bu araşdırmaların birlikdə oxunması Zehtabi'nin irsinin fərqli tərəflərini bir-birinə bağlayır. Kafkasyalı'nın göstərdiyi mədəni əlaqələr onun müraciət dairəsini, Məmmədli'nin təqdim etdiyi dil və ədəbiyat əsərləri bu müraciətin ifadə vasitələrini, Mədətli və Nəsibli'nin yazıları isə tarixi hafizəylə milli kimlik arasındakı münasibəti aydınlaşdırır. Məqalənin yanaşması həmin məlumatları Zehtabi'nin Türkçülük düşüncəsinin daxili əlaqələri əsasında şərh etməkdir.

Mənbələr və təhlil üsulu

Tədqiqat seçilmiş bioqrafik, biblioqrafik və ədəbi mənbələrin tematik müqayisəsinə əsaslanır. Əsas materialı Kafkasyalı'nın əsərlər və fəaliyət haqqında araşdırması, Məmmədli'nin ədəbi irsə dair yazısı, Mədətli'nin kitab təqdimatı və Nəsibli'nin milli kimlik müzakirəsi təşkil edir. Borumənd Fondu'nun materialı və Azadgər'in nəqli həyat yolunun, Musayeva'nın yazısı ədəbi irsin yayılmasının, Mərdani Rəhimi'nin xatirə və müqəddimə parçaları isə mədəni təmasların öyrənilməsində istifadə olunur.

Mənbələr dil və maarifçilik, tarixi yaddaş, mədəni əlaqələr və siyasi düşüncə istiqamətləri üzrə təhlil edilir. Bioqrafik məlumatlarla sonrakı qiymətləndirmələr fərqləndirilir; Zehtabi'nin başqa müəlliflər tərəfindən

nəql edilən sözləri vasitəçi mənbəyə istinadla verilir. Əsərlərin bütün mətnləri birbaşa araşdırılmadığı üçün burada irsin seçilmiş mənbələrdə təqdim olunan xüsusiyətləri şərh olunur. Qədim tarixə dair mübahisəli tarixi yanaşmalar və ölüm haqqında ehtimallar mənbələrdəki iddia səviyyəsində saxlanılır.

Kafkasyalı'nın 2017-ci il veb yayımı 2016-cı il məqaləsinin yenidən nəşri kimi nəzərə alınır. Xatirələr və anma yazıları müəlliflərinin mövqeyi ilə birlikdə oxunur. Bu yanaşma müasirlərin və tədqiqatçıların qiymətləndirmələrini Zehtabi'nin düşüncəsinin məzmunu və qəbul tarixi ilə əlaqələndirməyə imkan verir.

Həyat yolunun intellektual konteksti

Borumənd Fondu'nun bioqrafik məlumatına görə, Zehtabi 22 azər 1302-ci ildə, miladi təqvimlə 13 dekabr 1923-cü ildə Şəbüstər'də doğulmuşdur. İbtidai təhsilini doğma şəhərində, sonrakı təhsilini Təbriz'in Füyuzat məktəbində və müəllimlər məktəbində almışdır. Müəllimlik fəaliyəti ilə yanaşı, Azərbaycan Demokrat Firqəsi'nin gənclər təşkilatında iştirak etmiş, Milli Hökumət dövründə Təbriz Universitəsində oxumuşdur (Borumənd Fondu, tarixsiz).

Şəbüstər'dən Təbriz'ə uzanan təhsil yolu Zehtabi'nin sonrakı maarifçilik fəaliyətinin başlanğıcıdır. Məktəb, müəllim hazırlığı və üniversitə onun həyatında bir-birini izləyən mərhələlər olmuşdur. Milli Hökumət dövründə aldığı təhsil ana dilinin ictimai və tədris məkanındakı mövqeyini düşünmək üçün ayrıca təcrübə yaradır. Bu başlanğıcın məqalə üçün əhəmiyəti Türkçülüyün onun irsində yalnız siyasi fikir kimi deyil, müəllimlik və bilik ötürmə işi ilə bağlı şəkildə görünməsidir. Sonrakı qrammatika və yazı öyrənmə əsərləri də bu maarifçilik istiqamətinin davamı kimi oxuna bilər.

1946-cı ildə Milli Hökumətin süqutundan sonrakı təqib şəraitində Zehtabi'nin həyatı mühacirət mərhələsinə daxil olmuşdur. O, 1948-ci ildə təhsilini davam etdirmək üçün Sovet Azərbaycanı'na keçmiş, lakin həbs və sürgünlə qarşılaşmışdır. Azadgər (2024) Zehtabi'nin "İran Türklərinin Əski Tarixi" üçün yazdığı bioqrafiyasından nəql edərək ikiillik həbs hökmünü Tudə Partiyası rəhbərliyinin hesabatı ilə əlaqələndirir. Həmin nəqlə görə, o, Sibirə göndərilmiş, daha sonra Düşənbə'yə sürgün edilmişdir. Beləliklə, hadisə haqqında təqdimatda partiya rəhbərliyinin hesabatı ilə Sovet orqanlarının tətbiq etdiyi həbs və sürgün bir-birinə bağlanır (Azadgər, 2024).

Sibir sürgünündən sonra Zehtabi'yə Sovet Azərbaycanı'nda yaşamaq icazəsi verilməmiş və o, Tacikistan'a göndərilmişdir (Borumənd Fondu, tarixsiz). Bakı'ya qayıdışının əngəllənməsi bu yaşayış məhdudiyətinin bir hissəsidir. Mənbə həmin məhdudiyəti bildirir, lakin onun ayrıca qərarını

və rəsmi əsaslandırmasını təqdim etmir. Məmmədli onun Stalin öldükdən sonra bəraət aldığını və Düşənbə'yə göndərildiyini yazır; 1954-cü ildə Bakı'da təhsilini davam etdirməsi sonrakı mərhələdir (Məmmədli, 2025; Azadgər, 2024).

Stalin dövründə baş vermiş həbs və yaşayış məhdudiyətləri Zehtabi'nin mühacirət təcrübəsinin ağır tərəfini göstərir. Mövcud nəqllər Stalin tərəfindən verilmiş şəxsi əmri müəyyənləşdirmədiyindən hadisə dövrün repressiya sistemi daxilində qiymətləndirilməlidir. Təhsil və siyasi sığınma ümidi ilə keçdiyi mühitdə də həbs və sürgünlə qarşılaşması onun həyatında azadlıqla mənsubiyət arasındakı münasibəti kəskinləşdirən təcrübə kimi görünür. Ədəbi irsdəki əsarət və yaşamaq iradəsi mövzuları bu həyat konteksti ilə birlikdə oxunduqda daha aydın məna qazanır.

Zehtabi'nin yaşadığı təzyiqi Stalin dövründə Türk ziyalılarına və ümumi Türk kimliyi ilə bağlı düşüncələrə qarşı münasibətin tarixi fonunda nəzərdən keçirmək də əhəmiyətlidir. Harun Yilmaz'ın araşdırması 1937Ḍ 1938-ci illərdə panTürkçülük və Türkiyə'nin agenti olmaq ittihamları ilə təqibləri, eləcə də Bakı'nın Türkoloq və tarixçi mühitinin repressiyalar nəticəsində dağıdılmasını göstərir. Bu baxımdan milli dilə və Türk tarixinə yönələn ziyalı fəaliyəti siyasi şübhə və təqibin hədəfinə çevrilə bilirdi. Repressiyalar yalnız bir şəxslə məhdudlaşmırdı; Türk ziyalılarının daha geniş dairəsinə təsir etmişdi (Yılmaz, 2013).

Yılmaz Türk kimliyindən rəsmi Azərbaycan kimliyi adlandırmasına keçidi beynəlxalq münasibətlər və Sovet tarix siyasəti ilə birlikdə izah edir (Yılmaz, 2013). Bu fon Zehtabi'nin sürgününü milli düşüncə ilə dövlətin ideoloji nəzarəti arasındakı münasibət baxımından şərh etməyə imkan verir. Lakin 1937-1938-ci illərin repressiyaları ilə onun 1948-ci ildən başlayan həbsini eyni hadisə saymaq olmaz. Zehtabi'nin məhz Türkçülüyə görə cəzalandırıldığını müəyyənləşdirmək üçün fərdi iş sənədləri lazımdır; mövcud bioqrafik nəql Tudə rəhbərliyinin hesabatını göstərir. Burada əlaqə müəllifin tarixi kontekst şərhidir.

Zehtabi'nin sürgün təcrübəsini təhlil edərkən partiya rəhbərliyinin hesabatını, Sovet orqanlarının cəza tədbirlərini və milli düşüncəyə qarşı ideoloji nəzarəti əlaqəli, lakin fərqli səviyyələr kimi nəzərə almaq lazımdır. Azadgər'in nəqli Tudə rəhbərliyinin rolunu göstərir; Sovet Azərbaycanı'nda yaşamasına icazə verilməməsi və Tacikistan'a göndərilməsi isə təzyiqin həbs müddəti ilə bitmədiyini ortaya qoyur. Milli mənsubiyət baxımından bu məhdudiyətin nəticəsi onun Azərbaycan dil və mədəniyət mühitindən uzaqda saxlanmasıdır. Stalin dövründə Türk ziyalılarına qarşı repressiyalar həmin təcrübənin tarixi fonunu təşkil edir. Bununla belə, Zehtabi'nin fərdi cəzasının birbaşa Türkçülük düşüncəsinə görə verildiyi mövcud materiallarla qəti müəyyənləşdirilmir. Burada əsaslandırılan nəticə siyasi nəzarətin onun təhsil və mənsubiyət mühiti ilə

əlaqəsini məhdudlaşdırmasıdır; bu təcrübənin sonrakı milli düşüncəsinə təsiri isə əsərləri və həyat yolu birlikdə oxunaraq şərh edilməlidir.

Azadgər'in məlumatına görə, Zehtabi 1954-cü ildə Bakı'ya gəlib dövlət üniversitəsinin dil və ədəbiyat fakültəsində beş il təhsil almış, təhsilinin sonlarına yaxın şərqşünaslıq fakültəsində Ərəb dili tədrisinə başlamışdır (Azadgər, 2024). Borumənd Fondu 1969-cu ildə Əbu Nüvas'ın həyatı və yaradıcılığı haqqında dissertasiya müdafiəsini qeyd edir. Sonrakı mərhələdə Bağdad'da fəaliyət göstərmiş, 1979-cu il inqilabından sonra İran'a qayıtmışdır (Borumənd Fondu, tarixsiz).

Bakı'da dil və ədəbiyat təhsili, ərəb dili müəllimliyi və dissertasiya işi Zehtabi'nin elmi fəaliyətinin fərqli istiqamətləridir. Bu mərhələdə müəllimlik yalnız əvvəlki peşəsinin davamı olmamış, üniversitə mühitində ixtisaslaşmış bilik ötürmə formasına çevrilmişdir. Bağdad'dakı fəaliyəti isə onun elmi həyatının başqa bir dil və mədəniyət mühitində davam etdiyini göstərir. Zehtabi'nin İran Türkləri haqqında sonrakı çalışmalarını nəzərdən keçirərkən bu çoxdilli elmi təcrübəni də nəzərə almaq lazımdır: ana dilinə bağlılığı başqa dilləri öyrənmiş və öyrətmiş ziyalının seçimidir.

Zehtabi'nin həyatında müəllimliklə başlayan dil fəaliyəti mühacirətdə elmi ixtisaslaşma ilə davam etmişdir. Ərəb dili tədrisi və Əbu Nüvas haqqında dissertasiyası onun başqa ədəbi ənənələrə də açıq olduğunu göstərir. Bu baxımdan Türk kimliyinə bağlılığı başqa dillərin elmi və mədəni dəyərini rədd edən mövqe kimi izah etmək düzgün olmaz. Onun ana dilinə yönəlməsi müxtəlif dil mühitlərində qazandığı biliklə yanaşı inkişaf etmişdir. Sürgün və mühacirət isə ədəbi irsində vətən, dil və mənsubiyət mövzularını anlamaq üçün mühüm həyat kontekstidir.

Zehtabi'nin ana dili fəaliyətini İran'ın dəyişən nəşr və təhsil şəraitində nəzərdən keçirmək lazımdır. Encyclopaedia Iranica'nın Azərbaycan Türkcəsi ədəbiyatı haqqında məqaləsi Pəhləvi dövrünün nəşr məhdudiyətlərini, 1941-1946-cı illərin fərqli şəraitini və 1979-cu il inqilabından sonra genişlənən nəşr imkanlarını ayırır (Encyclopaedia Iranica, 1988). Belə şəraitdə ana dilində kitab hazırlamaq dilin yazılı və elmi istifadəsinə xidmət edən maarifçilik fəaliyəti idi. Zehtabi'nin dilçilik əsərləri bu ehtiyaca verdiyi cavab kimi görünür.

Nəşr imkanları ilə ana dilində davamlı təhsil imkanları eyni məsələ deyil. Kitab çapının mümkün olduğu şəraitdə də oxucunun həmin dili sistemli öyrənməsi üçün qrammatika, yazı qaydaları və uyğun mətnlərə ehtiyacı qalır. Zehtabi'nin əsərləri bu ehtiyacın müxtəlif tərəflərinə yönəlir. Dilin yazılı qaydalarını izah etmək, onunla ədəbi mətn yaratmaq və tarix haqqında həmin dildə danışmaq bir-birini tamamlayan işlərdir. Bu əlaqə Türkçülüyün onun fəaliyətində mədəni varlığı qorumaqla yanaşı bilik istehsalına da yönəldiyini göstərir.

Ana dili və Türkçülük düşüncəsinin maarifçi əsası

Pərvanə Məmmədli'nin məqaləsində Zehtabi'nin "İslama Qədər İran Türklərinin Dili və Ədəbiyatı" əsərinin girişindən "xalqımızın və ümumiyətlə, çağdaş İran Türklərinin" ifadəsi nəql edilir. Həmin yazıda onun coğrafi çərçivəni İran'ın qərbi, mərkəzi və Xəzər'in cənub bölgələrinə yaydığı göstərilir (Məmmədli, 2024).

"Xalqımızın" və "ümumiyətlə, çağdaş İran Türklərinin" yanaşı işlədilməsi Zehtabi'nin düşüncəsinin quruluşunu açıqlayır. O, özünün yetişdiyi xalqı daha geniş Türk topluluqları dairəsi ilə əlaqələndirir. Bu ifadədə yerli mənsubiyət qorunur, amma müraciət yalnız bir bölgədə dayanmır. İran Türkləri onun üçün ölkənin müxtəlif bölgələrində yaşayan, dil və mədəniyət baxımından əlaqəli topluluqları əhatə edən anlayışdır. Məmmədli'nin nəql etdiyi sözlər bu genişliyin müəllifin öz ifadəsində də yer aldığını göstərir.

Bu yanaşmada İran siyasi və coğrafi çərçivəni, Türklər isə həmin çərçivədə öz dili və tarixi olan topluluqları bildirir. Zehtabi'nin İran Azərbaycanı'nda yetişməsi ilə İran Türklərinə müraciəti arasında ziddiyət yoxdur. Birincisi onun düşüncəsinin formalaşdığı mühit, ikincisi bu düşüncənin açıldığı daha geniş sahədir.

"İran Türkləri" anlayışının əhatəsi əsər adlarında və müəllif haqqında verilən məlumatlarda birlikdə görünür. "İslama Qədər İran Türklərinin Dili və Ədəbiyatı" dil və ədəbiyat tarixini, "İran Türklərinin əski tarixi" isə keçmişi bu çərçivədə mövzulaşdırır. Belə adlandırma Türkləri İran tarixi daxilində ayrıca danışılan subyektə çevirir. Məmmədli'nin nəql etdiyi İran'ın qərbi, mərkəzi və Xəzər'in cənub bölgələri haqqında məlumat da həmin anlayışın yalnız Təbriz və ətrafını bildirmədiyini göstərir. Yerli Azərbaycan təcrübəsi daha geniş coğrafiyada yaşayan Türklərin tarix və dil məsələlərinə açılır.

Cavad Heyət'in "Türk Dilləri və Ləhcələrinin Tarixi" kitabının ikinci cildində Məhəmmədtağı Zehtabi'nin "İran Türkçəsinin Sərfi" əsərinin 1358-ci (1979-cu) ildə "Armağan" nəşriyatında çap olunduğu qeyd edilir (Heyət, II kitab, s. 151). Bu biblioqrafik məlumat Zehtabi'nin əsərin adında "İran Türkçəsi" ifadəsindən istifadə etdiyini göstərir. Həmin adlandırmada "İran" coğrafi məkanı, "Türkçə" isə dil mənsubiyətini ifadə edir. Bu baxımdan əsərin adı Zehtabi'nin ana dilinə münasibətini və dilçilik fəaliyətini İran Türklərinin dil və mədəni kimliyi ilə əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirməyə imkan verir. "Sərf" anlayışı isə dilin qrammatik quruluşunun öyrənilməsinə işarə edərək onun fəaliyətinin maarifçi istiqamətini əks etdirir.

Qrammatika və yazı qaydaları haqqında əsərlərin Türkçülük baxımından əhəmiyəti milli bağlılığı gündəlik öyrənmə fəaliyətinə çevirməsindədir. Ana dilini sevmək çağırışı burada onu düzgün yazmaq, oxumaq və həmin dildə bilik əldə etmək imkanı ilə tamamlanır. Dil ailə daxilində danışılan vasitədən tədrisin və yazılı düşüncənin vasitəsinə keçir. Zehtabi'nin maarifçiliyi Türk kimliyini yalnız hiss və bəyanat səviyyəsində saxlamır; onu öyrədilə və ötürülə bilən mədəni təcrübəyə bağlayır.

"Ana Dilimizi Öyrənək" və "Ana Dilimizi Necə Yazaq" başlıqları bu maarifçiliyin müraciət formasını da göstərir. Başlıqlardakı "dilimiz" mənsubiyətə, "öyrənək" və "yazaq" isə görüləcək işə yönəlir. Milli düşüncə beləliklə oxucuya verilən ümumi çağırışdan öyrənmə fəaliyətinə keçir. Bu, əsərlərin bütün məzmununu yalnız adlarından çıxarmaq demək deyil; adlandırmanın göstərdiyi istiqamət qrammatika və yazı haqqında verilən biblioqrafik məlumatlarla tamamlanır (Məmmədli, 2025). Zehtabi'nin dilə yanaşmasının praktik xüsusiyəti də bu əlaqədə görünür.

Məmmədli'nin (2025) təqdimatında "Sən Osan, Mən də Buyam" ana dilinin ailə daxilində ötürülməsi və kimlik fərqinin tanınması ilə, "Mən Diriyəm" isə sürgün şəraitində yaşamaq və xalqa xidmət etmək iradəsi ilə əlaqələndirilir. Bu oxunuş Zehtabi'nin ədəbi irsində dil və mənsubiyətin fərdi həyatla necə qovuşduğunu göstərir. Ana dili insanın özünü tanımasının və nəsillər arasında əlaqənin bir hissəsinə çevrilir; sürgün isə həmin əlaqənin qorunmasına yönələn iradəni önə çıxarır.

Zehtabi'nin yaradıcılığı şeir və tarix kitabları ilə məhdudlaşmır. Kafkasyalı 1993-cü ildə Təbriz'də "M. Mişovlu" imzası ilə nəşr edilmiş "Qoy Olsun On" kitabını hekayə və xatirələr toplusu kimi göstərir. Mühacirət təcrübəsinin nəsrə keçməsi fərdi yaddaşın qorunmasına xidmət edir (Kafkasyalı, 2016, s. 77).

"Başqa Dilim, Elim Var Mənim" toplusunun nəşri haqqında məlumatda 1947-1978-ci illərin şeirlərinin bir araya gətirildiyi bildirilir. Bu nəşr Zehtabi'nin tarixçi və Türkoloq kimliyi ilə yanaşı şair kimi də tanınmasını genişləndirir (Musayeva, 2011). Məmmədli'nin (2025) göstərdiyi "Türkcəm Mənim, Səs Bayrağım" adı dilin milli mənsubiyət nişanı kimi düşünülməsini ifadə edir. Bayraq obrazının səsə bağlanması kimliyin danışıqda və ana dilinin yaşadılmasında görünməsi kimi oxuna bilər.

Məmmədli'nin təqdim etdiyi ədəbi irsdə "Şahin Zəncirdə", "Pərvanənin Sərgüzəşti" və "Bağban El Oğlu" kimi əsərlər də qeyd olunur (Məmmədli, 2025). Bu irsdə fərdi tale, əsarət və mənsubiyət mövzularını milli yaddaş baxımından düşünmək mümkündür. Şahinin zəncirdə olması azadlıqla məhdudiyət arasındakı gərginliyin obrazı kimi oxuna bilər; mühacirət şeirlərinin bir araya gətirilməsi isə müxtəlif illərə yayılan təcrübəni sonrakı oxucuya çatdırır. Burada ədəbi obrazlar müəllifin

konkret siyasi proqramı kimi deyil, həyat və mənsubiyət təcrübəsinin bədii ifadəsi kimi təhlil olunur.

Zehtabi'nin əsərlərində fərqli dil adlandırmalarının yanaşı görünməsi də diqqətəlayiqdir. "Çağdaş Ədəbi Azəri Dili" ilə "İslama Qədər İran Türklərinin Dili və Ədəbiyatı" eyni müəllifin irsində yer alır (Məmmədli, 2025). Birinci başlıq müəyyən ədəbi dilin təsvirinə, ikinci daha geniş tarixi və mədəni çərçivəyə yönəlir. Bu fərq Azərbaycan mənsubiyəti ilə Türk kimliyini qarşılıqlı şəkildə inkar edən anlayışlar kimi təqdim etməyə əsas vermir. Zehtabi'nin milli düşüncəsini anlamaq üçün terminlərin işlədildiyi mövzunu və əsərin məqsədini nəzərə almaq lazımdır.

Zehtabi'nin dilçilik və ədəbi yaradıcılığı bir-birini tamamlayır. Qrammatika dilin yazılı qaydalarını öyrədir, şeir və nəsr isə həmin dildə həyat təcrübəsinə məna verir. Türkçülük düşüncəsi bu əlaqədə həm şüurlu dil müdafiəsi, həm də milli mənsubiyətin yaşanan ifadəsi kimi görünür. Onun irsinin maarifçi xüsusiyəti dil haqqında düşünməklə dildə düşünməyi birləşdirməsidir.

Bu əlaqə Zehtabi'nin Türkçülüyünü praktik maarifçilik fəaliyəti kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Qrammatika və yazı öyrənmə kitabları oxucunun ana dilindən şüurlu istifadə imkanını genişləndirir; şeir və nəsr həmin dilin fərdi yaddaşı və mənsubiyəti ifadə etmək gücünü göstərir. Beləliklə, milli düşüncənin davamlılığı yalnız onun müdafiə olunmasına deyil, öyrənilməsinə, yazılmasına və yeni mətnlərdə yaşadılmasına bağlanır. Zehtabi'nin müəllimliklə yaradıcılığı birləşdirən mövqeyi bu davamlılığın qurulmasına xidmət edir.

İran Türkləri arasında mədəni əlaqələr və siyasi düşüncə

Kafkasyalı (2016) Zehtabi'nin "Qaşqayı Yaylağa Köçür" əsərini və Qaşqayı, Xələc, Türkmən, Şahsevən ziyalıları ilə ədəbi və mədəni əməkdaşlığını qeyd edir. Bu məlumat Zehtabi'nin Türkçülük düşüncəsinin İran Azərbaycanı ilə məhdudlaşmadığını göstərən mühüm qiymətləndirmədir. Başqa Türk topluluğuna ayrılan əsərlə müxtəlif ziyalı çevrələri ilə əməkdaşlığın birlikdə görünməsi onun marağının həm yaradıcılıqda, həm də şəxsi mədəni təmaslarda ifadə olunduğunu göstərir.

Əsədullah Mərdani Rəhimi'nin xatirəsində 1996-cı ildə Tehran'da keçirilən Qaşqayı mədəniyət festivalında Zehtabi ilə görüşməsi qeyd olunur (Mərdani Rəhimi, 2012). Bu görüş Zehtabi'nin Qaşqayı mədəni mühiti ilə əlaqəsini şəxsi tanışlıq səviyyəsində göstərir. Təbriz'lə bağlı ziyalının Tehran'dakı Qaşqay tədbirində görünməsi müxtəlif bölgələrin Türk mədəniyətləri arasında ünsiyət baxımından əhəmiyətlidir.

Mərdani Rəhimi Qaşqay sözlüyünün müqəddiməsindən yayımlanmış hissədə Zehtabi'nin, Hüseyn Məhəmmədzadə Sədiq'in və Cavad Heyət'in əsərləri ilə tanışlığını qeyd edir və onlara təşəkkürünü bildirir

(Mərdani Rəhimi, tarixsiz). Beləliklə, Kafkasyalı'nın göstərdiyi əlaqə Mərdani'nin öz xatirəsi və əsərlərə müraciəti ilə tamamlanır. Burada Zehtabi yalnız başqa topluluq haqqında yazan müəllif deyil, həmin topluluğun tədqiqatçısının müraciət etdiyi ziyalı kimi də görünür.

Bu şəhadətlərin əsas mənası Zehtabi'nin düşüncəsində İran Türklüyünün bir bölgənin başqa adı olmamasıdır. Qaşqay, Xələc, Türkmən və Şahsevən çevrələri ilə əlaqələrin qeyd edilməsi ortaq Türk mənsubiyəti ilə müxtəlif yerli mədəniyətlərin yanaşı düşünülməsinə imkan verir. Onun İran Türkləri miqyasında rolu bütün bölgələrdə eyni intensivliklə işləməsi kimi deyil, əsərlərinin müraciət dairəsinin və mədəni münasibətlərinin genişliyi kimi başa düşülməlidir. Bu genişliyin konkret nümunəsi qaşqay tədqiqatçısının onun irsinə verdiyi dəyərdir.

Kafkasyalı'nın ümumi qiymətləndirməsi ilə Mərdani Rəhimi'nin konkret tanışlıq və təşəkkür məlumatları fərqli baxış nöqtələrindən eyni əlaqə sahəsini işıqlandırır. Birincisi Zehtabi'nin müxtəlif Türk ziyalı çevrələri ilə əməkdaşlığını təsvir edir, ikincisi onun əsərlərinin qaşqay tədqiqatçısı üçün əhəmiyətini göstərir. Bu iki səviyyənin birlikdə nəzərdən keçirilməsi məqalədə başqa müəlliflərin fikirlərinin niyə mühüm olduğunu açıqlayır: Zehtabi'nin İran Türklərinə yönəlməsini yalnız öz əsərlərinin adları ilə deyil, irsinə müraciət edən şəxslərin şəhadəti ilə də izləmək mümkün olur.

Kafkasyalı'nın (2016) təqdim etdiyi materialda Fars dilinin başqa milli dillərdən üstünlüyünü sorğulayan nəşr olunmamış əsər başlığı və müsahibədən nəql edilən demokratik federativ idarəçilik fikirləri də vardır. Bu məlumatlar Zehtabi'nin ana dili marağının dil bərabərliyi və idarəçilik məsələlərinə də açıldığını göstərir. Başqa xalqlarla əməkdaşlıq düşüncəsi onun Türk kimliyini müdafiəsinin İran daxilində birgəyaşayış və bərabərlik haqqında mövqelərlə əlaqəsini aydınlaşdırır. Nəşr olunmamış əsərin bütün arqumentləri məlum olmadığından onun məzmunu haqqında nəticə başlığın göstərdiyi mövzu ilə məhdud qalır.

Dil üstünlüyünü sorğulayan mövzu Türkçülük düşüncəsində mühüm bir sualı ortaya çıxarır: bir dilin elmi və ictimai imkanlarının geniş olması onun başqa dillərdən mahiyətcə üstün olduğu anlamına gəlirmi? Zehtabi'nin göstərilən əsər başlığı bu iyerarxiyanın müzakirəsinə yönəlir. Ana dili dərslikləri ilə yanaşı nəzərdən keçirildikdə burada dil bərabərliyinin həm düşüncə, həm də maarifçilik tərəfi görünür. Federativ idarəçilik və xalqlar arasında əməkdaşlıq haqqında nəql edilən fikirlər isə milli mənsubiyətin ölkə daxilində siyasi münasibətlər haqqında düşüncə ilə də əlaqələndirildiyini göstərir (Kafkasyalı, 2016).

Boruməndi Fondu'nun məlumatına görə, Zehtabi qayıdışından sonra Təbriz Üniversitəsində fəaliyət göstərmiş, 1980-ci ildə üniversitədən uzaqlaşdırılmış və sonradan həbs olunmuşdur. Fond həmçinin onun

1998-ci ildə Xatəmi'yə ünvanlanan kollektiv müraciətə qoşulduğunu bildirir. Müraciətdə Türkdilli bölgələrdə Türk dilinin tədrisi, media proqramları və universitet bölmələri tələb edilirdi (Boruməndd Fondu, tarixsiz).

Türk dilinin məktəb, üniversitə və mediada yer alması tələbi Zehtabi'nin elmi işi ilə ictimai mövqeyi arasında davamlılıq yaradır. Ana dilini öyrətmək üçün kitab hazırlayan ziyalı həmin dilin öyrədilməsi üçün ictimai imkanların genişlənməsini də istəyir. Tarix əsərlərində keçmişin subyekti kimi təqdim etdiyi İran Türkləri burada çağdaş təhsil və informasiya məkanının iştirakçısı kimi görünür. Dilçiliklə mədəni hüquq tələbinin bu əlaqəsi onun Türkçülüyünün praktik tərəfini göstərir.

İran'a qayıdış Zehtabi'nin fəaliyətini yenidən doğma dil mühiti ilə birbaşa əlaqələndirmişdir. Üniversitədən uzaqlaşdırılma və həbs haqqında məlumatlar bu fəaliyətin maneəsiz davam etmədiyini göstərir. Buna baxmayaraq, 1998-ci il kollektiv müraciətində iştirakı ana dili məsələsinin onun ictimai mövqeyində yerini qoruduğunu göstərən nümunədir (Boruməndd Fondu, tarixsiz). Müraciətdə təhsil və media sahələrinin birlikdə göstərilməsi dilin yalnız şəxsi istifadə ilə məhdudlaşmaması tələbidir. Zehtabi'nin maarifçilik əsərləri ilə bu tələblər arasında əlaqə qurulduqda Türkçülük onun irsində davamlı ictimai məsələ kimi görünür.

Türkçülüyün tarixi hafizə istiqaməti

Əsərin Türkcədə adı "İran Türklərinin Əski Tarixi", Farsca isə " تاریخ دیرین ترکان ایران" kimi tanınır. Eynullah Mədətli'nin 1999-cu ildə *Bilge* jurnalında dərc etdiyi kitab təqdimatı birinci cildin 1998-ci ilin yayında Təbriz'də Ərəb qrafikası ilə nəşr edildiyini və 880 səhifədən ibarət olduğunu göstərir. Bu məlumat ilk cildin Zehtabi'nin ölümündən əvvəl oxucuya çatdığını təsdiqləyən dövrə yaxın biblioqrafik şəhadətdir (Mədətli, 1999, s. 81).

Mədətli kitabın ilk cildinin ən qədim dövrlərdən Makedoniyalı İskəndər'in yürüşünə qədərki zamanı əhatə etdiyini bildirir. Onun nəql etdiyi tarix kitabında təqdim olunan müəllif yanaşmasında Türklərin Yaxın Şərqdə və Arazın hər iki sahilində miladdan təxminən beş min il əvvəl məskunlaşdığı irəli sürülür. Müasir zamandan hesablanan təxminən yeddi minillik keçmiş ifadəsi bu tarixlə əlaqəlidir. Kitabın əhəmiyəti burada yalnız qədimlik rəqəmi ilə deyil, İran tarixində Türklərin yerini ayrıca tədqiqat mövzusuna çevirməsi ilə izah olunur (Mədətli, 1999, s. 81).

Birinci cildin 1998-ci ilin yayında nəşri haqqında məlumat kitabın müəllifin sağlığında ictimai dövriyəyə daxil olduğunu göstərir. Bu tarix onun ölümündən sonra yaranan qiymətləndirmələrlə əsərin öz nəşr

tarixini ayırmağa imkan verir. Mədətli'nin bir il sonra çap edilmiş təqdimatı kitabı dövrə yaxın oxucu və tədqiqatçı baxışından tanıdır. Burada 880 səhifəlik həcm geniş bir tarixi layihənin göstəricisidir; layihənin bütün nəticələrinin doğruluğu isə həmin həcmdən çıxarıla bilməz (Mədətli, 1999, s. 81).

Nəsibli (2001, s. 158) yeddi minillik tarix iddiasını milli kimlik müzakirəsi daxilində Zehtabi'yə aid edir. Bu, əsərin yalnız qədim tarix haqqında kitab kimi deyil, Türklərin mənsubiyətini izah edən müzakirənin bir hissəsi kimi də qəbul olunduğunu göstərir. Mədətli'nin nəşrə yaxın təqdimatı ilə Nəsibli'nin milli kimlik yanaşması birlikdə kitabın məzmununu və düşüncə tarixindəki yerini işıqlandırır. Nəsibli'nin bu tarixi yanaşmanı xatırlatması onun tarixi doğruluğunun ayrıca təsdiqi deyil.

Sumerlər kimi qədim toplumlarla əlaqə qurmaq Zehtabi'nin qədimlik yanaşmasının bir hissəsidir. Mədətli'nin təqdimatı kitabda Sumer, Elam və başqa qədim toplumların Türk tarixinin daxilində şərh edildiyini göstərir. Burada həmin təsnifat Zehtabi'nin yanaşması kimi verilir. Bu toplumların dillərinin Türk dil ilə genetik qohumluğu isə ayrıca filolojik və tarixi sübut tələb edən məsələdir (Mədətli, 1999).

Zehtabi'nin tarixçilik istiqamətində əsas sual Türklərin İran'ın keçmişində hansı yerə sahib olmasıdır. Qədimlik haqqında tarixi yanaşma bu suala uzun müddətli tarixi mənsubiyətlə cavab verməyə çalışır. Mədətli'nin (1999) təqdimatında həmin yanaşma Türkləri bölgə tarixinə sonradan daxil olmuş qüvvə kimi göstərən təsəvvürə cavabla əlaqələndirilir. Bu baxımdan Zehtabi tarixi milli özünüdərkin sahəsinə çevirir: Çağdaş topluluğun özünü yaşadığı məkanın keçmişində görməsini istəyir. Kitabın Türkçülük düşüncəsindəki əhəmiyəti də bu tarixi görünürlük axtarışında üzə çıxır.

Yeddi minillik keçmiş ifadəsinin mənası da dəqiq saxlanmalıdır. Mədətli'nin nəqlində miladdan təxminən beş min il əvvəl məskunlaşma iddiası, Nəsibli'nin müzakirəsində isə yeddi minillik Türk tarixi haqqında kitabda irəli sürülən yanaşma vardır. Söhbət "İran'ın bütövlükdə tarixi yeddi min ildir" hökmündən deyil, həmin coğrafiyada Türk varlığının qədimliyi haqqında müəllif iddiasından gedir (Mədətli, 1999; Nəsibli, 2001). Bu iddianın Zehtabi düşüncəsindəki funksiyası Türklərin keçmişini uzun tarixi zaman daxilində təsəvvür etməkdir. Rəqəmi müəllifin orijinal kitabından birbaşa sitat kimi təqdim etmədən bu funksiyanı araşdırmaq mümkündür.

Milli hafizə yaratmaqla tarixi iddianı elmi şəkildə təsdiqləmək ayrı məsələlərdir. Sumer və elam kimi qədim toplumların dillərinin Türk dilləri ilə qohumluğu ayrıca filolojik, arkeolojik və tarixi əsaslandırma tələb edir. Zehtabi'nin bu sualları Türk kimliyi müzakirəsinə gətirməsi

onun intellektual rolunu göstərir; verdiyi hər cavabı mübahisəsiz qəbul etməyi tələb etmir. İran Türklərinin çağdaş dil və mədəniyət hüquqları da qədimlik haqqında tarixi yanaşmasının təsdiqindən asılı deyildir. Tarix həmin topluluqların özünü anlamasına xidmət edir, hüquqlar isə insanların bərabərliyinə əsaslanır.

Zehtabi'nin tarixçilik fəaliyətinə dair nəticəmiz onun bütün qədimlik haqqında tarixi yanaşmalarının qəbuluna əsaslanmır. İntellektual baxımdan mühüm olan İran Türklərinin öz keçmişini ana dilində araşdıran və müzakirə edən topluluq kimi önə çıxarılmasıdır. Tarixin bu şəkildə mövzulaşdırılması dil maarifçiliyini milli özünüdərklə bağlayır. Qədimlik iddialarına tənqidi yanaşmaq bu yönverici rolu aradan qaldırmır; əksinə, onun düşüncə tarixindəki təsiri ilə ayrı-ayrı tarixi hökmlərinin elmi qiymətləndirilməsini daha dəqiq ayırmağa imkan verir.

Tədqiqatçıların qiymətləndirmələri və Zehtabi'nin Türkçülük düşüncəsində yeri

Kafkasyalı Zehtabi'nin ilkin sosialist və komunist çevrədən zamanla uzaqlaşaraq Türkçülük istiqamətini önə çıxardığını yazır və fəaliyətini İran Türklüyünün davamlılığı ilə əlaqələndirir (Kafkasyalı, 2016). Bu qiymətləndirmə onun siyasi həyatının bütün mərhələləri haqqında yekun hökm deyil, tədqiqatçının irsin əsas yönünə verdiyi izahdır. Məqaləmiz baxımından onun əhəmiyəti Zehtabi'nin dilçilik, tarix və mədəni əlaqələrini eyni milli düşüncənin müxtəlif ifadələri kimi birləşdirməsidir.

Məmmədli'nin (2025) təqdim etdiyi ana dili əsərləri və ədəbi motivlər bu düşüncənin gündəlik öyrənmə və mənsubiyət tərəfini göstərir. Mədətli (1999) tarix kitabının mövzu genişliyini, Nəsibli (2001) həmin tarixi yanaşmaların milli kimlik müzakirəsindəki yerini açıqlayır. Mərdani Rəhimi'nin xatirə və təşəkkürü isə bu irsin qaşqay araşdırma mühitində də əhəmiyət daşıdığını göstərir. Hər müəllif fərqli tərəfi önə çıxarsa da, birlikdə onların yazıları Zehtabi'nin yalnız bir bölgənin tarixçisi və ya şairi kimi təqdim edilməsinin məhdudluğunu üzə çıxarır.

Bu qiymətləndirmələrdə üç fərqli münasibət izlənir. Tədqiqatçı Zehtabi'nin fəaliyətini ümumi fikir istiqaməti daxilində izah edir; kitab təqdimatçısı konkret əsərin mövzusunu və nəşrini göstərir; onunla görüşmüş ziyalı isə şəxsi təması və irsə verdiyi dəyəri ifadə edir. Məqalənin müəllif mövqeyi bu məlumatları ardıcıl sadalamaqla bitmir. Onların arasında əlaqə quraraq Zehtabi'nin Türkçülüyünü ana dilinin öyrənilməsi, tarixi mənsubiyətin şərhi və topluluqlar arasında ünsiyətin birliyi kimi qiymətləndirir. Başqa müəlliflərin fikirləri bu təhlilin əsaslandırılmasında iştirak edir.

Bu əsaslarla Zehtabi'nin fərqli yerini milli düşüncəni öyrənmə vasitələrinə çevirməsində görürük. Onun irsində dilin müdafiəsi dərsliklə,

tarixi mənsubiyətin şərhi geniş tarix layihəsi ilə, ortaq Türk kimliyi isə müxtəlif topluluqlar arasında mədəni təmaslarla ifadə olunur. Bu fəaliyətlərin birlikdə mövcudluğu onu İran'da Türkçülüyün inkişafında yönverici ziyalı kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Başqa tədqiqatçıların təqdim etdiyi məlumatlar bu nəticənin ayrı-ayrı tərəflərini əsaslandırır; həmin tərəfləri birləşdirən arqument isə Zehtabi'nin maarifçilik, tarixçilik və mədəni həmrəylik fəaliyətinin vahid milli düşüncə daxilində şərhidir.

Bu məqalədə "İran Türkçülüyünün fikir öncüllərindən biri" qiymətləndirməsinin əsası Zehtabi'nin milli düşüncəni müxtəlif bilik və fəaliyət sahələrində işləməsidir. O, dil haqqında fikri qrammatika və yazı öyrənməsinə, keçmişə marağı tarix araşdırmasına, ortaq mənsubiyəti isə başqa Türk çevrələri ilə mədəni ünsiyətə bağlamışdır. Onun yönverici rolu yalnız kimlik haqqında danışmasında deyil, həmin kimliyin ana dilində öyrənilməsi və ifadəsi üçün vasitələr hazırlamasındadır. Bu, Türkçülüyün inkişafında maarifçi bir rol kimi qiymətləndirilə bilər.

Bu adlandırma Cavad Heyət, Həmid Nütqi, Hüseyn Məhəmmədzadə Sədiq və başqa ziyalıların rolunu aradan qaldırmır. Zehtabi'nin fərqli mövqeyi dil, tarix və müəllimliyi İran Türkləri haqqında düşüncə daxilində birləşdirməsində görünür. Azərbaycan onun mənsub olduğu və fəaliyətinin mühüm hissəsini həyata keçirdiyi mühitdir; İran Türklüyü isə əsərlərinin və əlaqələrinin açıldığı daha geniş üfüqdür. Onu yalnız İran Azərbaycanına həsr olunmuş müəllif kimi göstərmək bu ikinci istiqaməti arxa planda qoyur. Bununla yanaşı, təsirinin bütün bölgələr və sonrakı nəsillər üzrə miqyasını dəqiqləşdirmək üçün oxucu, tədris və yazışma materiallarının araşdırılması lazımdır.

Şəbüstər'də şübhəli ölüm və kitabla bağlı iddialar

Borumənd Fondu'nun məlumatına görə, Zehtabi'nin cəsədi 1 dey 1377-ci ildə, miladi təqvimlə 22 dekabr 1998-ci ildə Şəbüstər'dəki evində tapılmışdır. Fondun müsahibələrə əsaslanan materialında hadisə şübhəli ölüm və mümkün siyasi qətl çərçivəsində təqdim olunur. Kafkasyalı isə iki fərqli izahı qeyd edir: Bəzi çevrələr onun "İran Türklərinin Əski Tarixi" kitabı və Xatəmi'yə ünvanlanan müraciət səbəbilə öldürüldüyünü irəli sürür, digərləri ölümü ürək tutması ilə izah edir (Borumənd Fondu, tarixsiz; Kafkasyalı, 2016).

Kitabın Türk varlığını qədim dövrlərə bağlaması və müəllifin evində ölü tapılması onun irsinin sonrakı müzakirələrində əlaqələndirilən mövzulardır. Bu əlaqə kitabın siyasi məna daşıdığına dair baxışı göstərir, lakin ölümün səbəbini müəyyənləşdirmir. Milli düşüncə fəaliyəti, dil hüquqları tələbləri və tarix kitabı ilə bağlı qətl ehtimalı mənbələrdə mövcuddur; bunlardan hər hansı birini sübut edilmiş səbəb kimi göstərmək mümkün deyil. Ölüm şəraitinin aydınlaşdırılması ayrıca sənədli araşdırma tələb edir.

Zehtabi'nin irsini qiymətləndirərkən bu mübahisə onun elmi və maarifçi əməyini kölgədə qoymamalıdır. Ölüm haqqında iddialar onun fəaliyətinin bəzi çevrələrdə siyasi baxımdan necə qəbul olunduğunu göstərən materialdır. İrsinin məqalədə əsaslandırılan dəyəri isə dil, tarix və mədəni əlaqələr sahəsində gördüyü işlərə söykənir. Onun İran Türkləri miqyasında düşüncəsi ölüm haqqında hansı izahın doğru olmasından asılı olmadan əsərləri və fəaliyətinə dair məlumatlar üzərindən araşdırıla bilər.

Nəticə

Məhəmmədtağı Zehtabi'nin həyat yolu İran Azərbaycanı'nda müəllimlik və təhsildən mühacirətə, həbs və sürgündən Bakı'da elmi fəaliyətə, Bağdad'dakı çalışmalardan İrana qayıdışa uzanır. Bu müxtəlif mühitlərdə onun irsinin davamlı mövzuları ana dili, milli mənsubiyət və keçmişlə əlaqə olmuşdur. Dilçilik əsərləri ana dilində öyrənməni, ədəbi yaradıcılığı mənsubiyətin fərdi ifadəsini, tarix kitabı isə İran Türklərinin keçmişdə görünməsini önə çıxarmışdır.

Məqalədə nəzərdən keçirilən müəllif qiymətləndirmələri və mədəni təmaslar Zehtabi'nin düşüncəsini yalnız İran Azərbaycanı ilə məhdudlaşdırmağın yetərli olmadığını göstərir. "İran Türkləri" anlayışı, qaşqaylara ayrılan əsər və müxtəlif Türk çevrələri ilə əməkdaşlıq onun daha geniş milli düşüncə istiqamətini açıqlayır. Bu əsaslarla Zehtabi İran'da Türkçülüyün fikri inkişafında yönverici ziyalı kimi qiymətləndirilir: O, Türk kimliyini dilin öyrənilməsi, tarixi hafizə və mədəni həmrəyliklə əlaqələndirən ziyalıdır. Onun yeddi minillik keçmiş haqqında tarixi yanaşmanin elmi doğruluğu ayrıca araşdırılmalıdır, lakin İran Türklərini öz keçmişi haqqında düşünən subyekt kimi önə çıxarması irsinin mühüm xüsusiyətidir. Zehtabi'nin Azərbaycan bağlılığı bu geniş düşüncənin əsasını, İran Türklərinə müraciəti isə onun əhatəsini müəyyənləşdirir.

Qaynaqlar

Azadgər, M. (2024, 17 noyabr). *Dar hasrat-e azadi: Tab'idiyan-e nefrin-shode-ye Ferqe-ye Demokrat-e Azerbaijan* [Azadlıq həsrətində: Azərbaycan Demokrat Firqəsinin sürgünləri]. *Avaye Tab'id*. https://ufp-iran.org/16718/

Borümənd Fondu. (n.d.). *Mohammad-Taqi Zehtabi: Yek sargozasht* [Məhəmmədtağı Zehtabi: Bir həyat hekayəsi]. https://www.iranrights.org/fa/memorial/story/-9545/mohammad-taqi-zehtabi

Encyclopaedia Iranica. (1988). Azarbaijan x. Azeri Turkish literature. *Encyclopaedia Iranica*. https://www.iranicaonline.org/articles/azerbaijan-x/

Heyət, C. (n.d.). *Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi* (II kitab). https://adpuquba.edu.az/wp-content/uploads/2020/12/Cavad-Hey%C9%99t-Turk-dilleri-v%C9%99-l%C9%99hc%C9%99l%C9%99rinin-tarixi-II-kitab.pdf

Kafkasyalı, A. (2016). Muhammet Taki Zehtabî ve onun çalışmaları. *TYB Akademi, 6*(18), 65–94. https://www.tybakademi.com/kitap/akademi18.pdf

Mədətli, E. (1999). İran Türklerinin eski tarihi [Kitab təqdimatı]. *Bilge*, (21), 81–84. https://akmb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/02/Bilge-pdf.21.pdf

Məmmədli, P. (2011). Ön söz. M. Zehtabi, *Başqa dilim, elim var mənim: Şeir toplusu* (P. Məmmədlinin tərtibi, transliterasiyası, ön sözü və izahları ilə). Elm.

Məmmədli, P. (2024). Başqa dilim, elim var mənim [2011-ci il kitabı üçün hazırlanmış materiallar əsasında yenidən işlənmiş məqalə]. *Füyuzat*. https://fuyuzat.az/basqa-dilim-elim-var-menim/

Mərdani Rəhimi, Ə. (2012). *Yüz əsərə bir baxış* [Xatirənin İsa Məcidinin saytında dərc edilmiş hissəsi]. https://isamajidi.blogfa.com/tag/حسین-صدیق

Mərdani Rəhimi, Ə. (n.d.). *Qaşqayı sözlüyünün müqəddiməsindən hissə* [2022-ci ildə Elyana Shamloo saytında yayımlanmış material]. https://shamlu.blogfa.com/post/347

Musayeva, F. (2011, 21 oktyabr). Başqa dilim, elim var mənim [Şeir toplusunun təqdimatı]. *Mədəniyyət*. https://medeniyyet.info.az/page/news/739/Basqa-dilim-elim-var-menim.html

Nəsibli, N. (2001). Azerbaycan'ın milli kimlik sorunu. *Avrasya Dosyası, 7*(1), 132–160. https://21yyte.org/assets/uploads/files/132-160%20nesib.PDF

Yilmaz, H. (2013). The Soviet Union and the construction of Azerbaijani national identity in the 1930s. *Iranian Studies, 46*(4), 511–533. https://doi.org/10.1080/00210862.2013.784521

Yaşar Ali PURALİ **0009-0001-7573-854X**

Kanada'da yayımlanan *TURUK* Akademik ve Araştırma Dergisi **ile** *Azerbaijan Post*'un Yayıncısı, Gazetecisi ve Genel Yayın Yönetmeni.

Yazı Bilgisi:

Alındığı Tarih: 12 EEkim 2026
Yayına Kabul edildiği tarih: 20 Ekim 2026
E-yayın tarihi: 2 Kasım 2026
Çıktı sayfa sayısı: 19
Kaynak sayısı: 13

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 195-200
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Azərbaycanlı Demokrat Bir Gəncin Ömür Yolu

Məhəmmədtağı Zehtabi'nin Həta ı və Yaradıcılığı

● Prof. Dr. Səməd Bayramzadə[1]

M. Zehtabi 1923-cü il oktyabr ayının 13-də Şəbüstər'də kirişçi (balıq emalı ilə bağlı kustar peşə) ailəsində anadan olmuşdur. O, ibtidai təhsilə kənd məktəbində başlamış, lakin 2 il oxuduqdan sonra ailə dolanışığı ilə bağlı təhsildən ayrılmış, sonra özünün təkidilə təhsılini Təbriz'də davam etdirmişdir. Əvvəl "Füyuzat", sonra "Firdovsi" adına orta məktəbin ədəbi şöbəsini bitirib müəllimlik etsə də, ali məktəbdə təhsil almaq fikrindən daşınmır. İran'da və başqa ölkələrdə təhsilini davam etdirmək istəyində olan M. Zehtabi bir çox maddi və digər problemlərlə qarşılaşır.

1941-1945-ci illərdə Təbriz'də Hacı Yusif Şüar'ın təşkil etdiyi xüsusi siniflərdə Ərəbcə və katoliklər kilsəsində Müsyö Cozef Qvinder'in sinfində Fransızcanı yaxşı öyrənən Məhəmmədtağı 1946-cı ildə Azərbaycan Milli Hökuməti'nin Təbriz'də açdığı üniversitənin ədəbiyat fakültəsinin ilk tələbələrindən olur. Seyid Cəfər Pişəvəri'nin həmin fakültədə həftədə iki dəfə "Dünya Ədəbiyatı" mövzusunda oxuduğu

[1] AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu, Güney Azərbaycan Şöbəsi. E-post: samadbayramzadehḍgmail.com

mühazirələrini dinləyir. O, Azərbaycan Demokrat Gənclər Təşkilatı'nın tanınmış rəhbərlərindən və S.C. Pişəvəri'nin sevdiyi ziyalı gənclərdən biri olmuşdur. Zehtabi 21 Azər hərəkatında Azərbaycan gəncliyinin ən bariz nümayəndələrindən biri olmuşdur. Azərbaycan'ın azadlığı, onun xoşbəxt gələcəyi uğrundakı quruculuq işlərində gəncliyi həmişə öndə, onun məsuliyyətini isə ən ağır vəzifələrin üzərində görürdü. Azərbaycan Demokrat Firqəsi'nin orqanı olaraq Təbriz'də nəşr olunan *Azərbaycan* qəzetinin 8 aprel 1946-cı il tarixli 167-ci sayında çap olunmuş "Cavanların Diləyi" başlıqlı məqaləsində Zehtabi "Bizlərə, gənclərə silah verin" deyə, çağırış edir və yazırdı ki:

> "...Azərbaycan cavanı məqam, vəzifə istəmir. Azərbaycan cavanı illər boyu əsarət altında qaldığı zaman zəncirin işgəncəsini görüb və başqa millətlərə ağalıq etmək fikrində deyil. ...Bu gün artıq bir məsələ Azərbaycan cavanın fikrini cəlb edir və bu onun bütün vücudunu çulğayıb. ...Bu cavanlar keçmiş qəhrəman və aslan babaların oğulları olduqları kimi qəhrəman şir balası kimi də fikir edirlər. Onlar fikir edirlər ki, atalarının qanı ilə qurulan bu azadlığı qorumaq onların vəzifəsidir. ... Onlar deyirlər ki, biz əlimizə silah alıb vətənimizin sərhədlərində, dağlarda, daşlarda, boranlarda, qarlar üstündə öz sinəmizi düşmən süngülərinə qalxan edib bir daha keçmiş bədnam səhifələrin doğma yurdumuzun tarixində təkrar olunmasına yol verməməyi arzu edirik. ... bütün Azərbaycan'ın qəhrəman gənc oğlanları və qızları bir səslə Milli Hökumətimizə, qəhrəman firqəmizə, bütün rəhbərlərimizə deyirlər ki, milli varlığımızı qorumaqdan ötrü bizlərə silah verin."

Şah hakimiyəti tərəfindən Azərbaycan Milli Hökumət süquta yetirildikdən və Təbriz Üniversitəsi qapanandan sonra təhsilini davam etdirəmək üçün M.T. Zehtabi 1948-ci ildə vətənin bu tayına üz tutsa da "sərhəddi pozduğuna görə" onu həbsə alıb Sibir'ə sürgün edirlər. Nəhayət, 1954-cü ildə bəraət alır və Bakı'ya gəlib təhsilini davam etdirir. Təhsilini başa vurduqdan sonra 15 il Şərqşünaslıq Fakültəsində Ərəb dili və ədəbiyatını tədris edir. "Əbu Nəvvas'ın Həyatı və Yaradıcılığı" mövzusunda dissertasiya (tez) müdafiə edərək, filoloji elmləri namizədi elmi dərəcəsini alır.

Bakı Dövlət Üniversitəsi'ndə işlədiyi dövrdə tələbələrə Ərəb dili və ədəbiyatının incəliklərini öyrətməklə yanaşı, onların mənəvi dəyərlərə yiyələnməsi, Vətənin istiqlalı və tərəqqisi uğrunda çalışan milli ruhlu hərtərəfli vətənpərvər və kamil bir insan kimi şəkillənməsinə çalışır. Bu gün Azərbaycan'ın tanınmış elm və siyasət adamları arasında onun vaxtilə yetişdirdiyi tələbələr də vardır.

M. Zehtabi sovet totalitarizmindən böyük çətinliklərlə canını qurtararaq 1971-ci ildə Iraq'a köçür. Bağdad Üniversitəsi'ndə pedaqojik fəaliyətə başlayır. Orada qədim Türk dillərini və Fars dilini tədris edir. Dilçiliyə aid yazdığı 2 kitab adıgedən üniversitədə dərs vəsaiti kimi istifadə olunur. Yazıb çap etdirdiyi əsərlər əsasında Bağdad Üniversitəsinin Elmi Şurası tərəlindən ona profesor adı verilir.

Iraq'da işlədiyi vaxtlar Avropa'ya səfər edir və bu zaman orada oxuyan güneyli tələbə gənclərlə görüşür və həmin tələbələr ona ana dilini öyrənmək üçün kitab tapmadıqlarını söyləyirlər. Nəticədə profesor "İran Türkcəsinin Sərfı" (qrameri/şəkil bilgisi) kitabını yazır və bu kitab tələbələrin köməyi ilə 1976-cı ildə Almaniya'da çap olunur. Iraq'da yaşayan Kərküklülərin (Türkmənlərin) dili bəzi məhəlli fərqləri nəzərə almasaq, tamamilə Azərbaycan Türkcəsindədir. M. Zehtabi adıgedən kitabı bir qədər təkmilləşdirərək Iraq Türkmənlərinin ləhcə və ədəbiyatı da daxil olmaqla bir dilçilik kitab hazırlayır. Təəssüf ki, kitab sonralar orada onun yox, başqa birisinin imzası ilə çap olunur. Ümumiyətlə, onun dilçiliklə bağlı 6 kitabı çap olunaraq yayılıb.

M. Zehtabi qəzetəçilik və tərcümə sahəsində də qələmini sınayır. Berlin'də *Ərk* dərgisini, Bağdad'da isə 5 müxtəlif dildə *Birlik Yolu* adlı qəzet nəşr etməyə nail olur.

Fransız ədəbiyatından etdiyi tərcümələr hələ 40-cı illərdə qəzet səhifələrində dərc olunur.

Sənət dostu Əliaga Vahid'lə birlikdə klasik ədəbiyatdan tərcümələr edir.

Alim dilçiliklə yanaşı Türk folkloru ilə də məşğul olur. Güney mətbuatında "İslamaqədərki Türk Folkloru və Ədəbiyatı", "Əruzun Türk Foklorunda İzləri" adı altında çap edilmiş silsilə yazıları ümum Türk ədəbiyatına daxil olan dəyərli yazılardandır.

Dr. Zehtabi həm də böyük müşahidə qabiliyətinə malik olan həssas şairdir. Onun qələmindən onlarla gözəl poemalar çıxıb. "Çerik Əfsanəsi", '"Pərvanənin Sərgüzəşti", "Bəxti Yatmış", "Bağban Eloğlu", "Bəzz Qalası'nda", "Mişov'un Əfsanələri", "Həsti-ye Nəsim" (Farsca), "Qoy Olsun On" kimi bədii əsərləri ayrı-ayrı vaxtlarda Bağdad, İstanbul, Berlin və Təbriz'də nəşr olunmuşdur.

"Bağban Eloğlu" poeması şairin çap olunmuş son əsərlərindəndir. Poemanın ilk varyantı Bağdad'da, son təkmilləşmiş forması isə Təbriz'də çap olunmuşdur. Əsərdə o, Məşrutə inqilabının fəal iştirakçılarından biri Həsən Bağban'ın mübarizə dolu həyatını bədii dillə qələmə almışdır. O, bununla bağlı arşiv materialları və tarixi sənədlərlə tanış olub araşdırmalar aparmışdı.

Bu bir həqiqətdir ki, İran'da baş verən inqilablar beşiyi həmişə Güney Azərbaycan və onun baş şəhəri Təbriz olub. Lakin bu barədə İran'ın Fars və keçmiş sovet tarixçilərinin bir qismi susmağı üstün tuturdular. Bütün bunların müqabilində Məşrutə inqilabı ilə bağlı M. Zehtabi'nin fikirləri böyük maraq doğurur. O, Məşrutə inqilabının Rusiya'dakı 1905-ci il inqilabının təsiri ilə başlanması haqqında Marksist-Leninçi ideoloqların fikirlərini qəbul etmir. Yazırdı ki, İran, xüsusilə Azərbaycan xalqının milli şüurunun yüksəlməsi, xalqın bir çox sahələrdəki tərəqqisi Məşrutə inqilabının baş verməsi üçün güclü amil olub tarixin zəruri bir hərəkatını meydana çıxarmışdı. Qeyd edirdi ki, Rusiya'da 1905-ci il inqilabı boğulsa da, Məşrutə inqilabı uzun zaman (1912-ci ilin əvvəllərinədək) davam etdi. M. Zehtabi'yə görə Məşrutə inqilabına XIX əsrin II yarısında Osmanlı imperatorluğunda baş vermiş Tənzimat hərəkatının böyük təsiri olmuşdur. O, bu hərəkatın ideolojik mərkəzinin İstanbul, habelə Misir olduğunu göstərir və bu inqilabın yetişməsində M.F. Axundov və M.Ə. Talıbov'un maarifçilik rolunu da vurğulayır. Yazır ki, Məşrutəyə yardım yalnız Qafqaz və Rusiya'dan deyil, Osmanlı Türkiyəsi'ndən də gəlmişdi və Məşrutə geri çəkiləndən sonra İstanbul məşrutəçilərin sığındıqları və fəaliyətlərini davam etdirdikləri şəhər olub. Sonra qeyd edirdi ki, Bakı'da yaranmış mütərəqqi mətbuat Məşrutə inqilabı ilə sıx ilgili olmuşdur. Məşrutə hərəkatının iştirakçıları əsasən, xalq içərisindən çıxmış və nəcib əməllərinə görə xalqın dərin hörmətini qazanmış şəxslər idi. Bu da özlüyündə onun xalq üsyanı olmasını bir daha sübut edir. Zehtabi yazır ki, bu cömərd insanların adına "xan" kəlməsi qoşar, özlərini də "qoçu", "məşədi" çağırardılar.

Məşrutə inqilabının fəal iştirakçılarından biri el içində böyük hörmət qazanmış Həsən Bağban Təbriz'in Leylava məhəlləsinin mücahidlərinin başçısı idi. M. Zehtabi "Bağban Eloğlu" əsərində Səttarxan'ın 17 mücahidlərindən biri olan, onun həyatını dəfələrlə ölümdən qurtaran, göstərdiyi əməllərə görə "Cəbhənin Ləşgəri", "Məşrutənin Bayraqdarı", "Eloğlu" kimi şərəfli adlar qazanmış Hüseyn Bağban'ın həyatını bədii boyalarla yaratmağa nail olur.

Dr. M. Zehtabi tarix və toponomika sahələri ilə də ciddi məşğul olmuş, araşdırmalar aparmışdır. Onun "İran Şahlarının 2500 İllik Cinayətləri" əsərində Fars millətçilərinin törətdikləri cinayətlərdən bəhs edilir.

Alim İran Türklərinin tarixi ilə bağlı araşdırmalarında böyük ürək yanğısı ilə yazır ki, bu məsələ ilə bağlı dünya Türkolojisində dəqiq bilgi yoxdur, verilən məlumatlar da bilərəkdən saxtalaşdırılıb, xüsusilə onların milli və etnik tərkibi ilə bağlı faktlar təhrif edilib.

Tanınmış Amerika alimi, tarixçi, Qafqazşünas və Azərbaycanşünas Prof. Tadeuş Svyataçovski Güney Azərbaycan tarixini dünya

tarixşünaslığında "ağ ləkə" adlandırıb. Onun bu sahədə söylədikləri M. Zehtabi'nin fikirləri ilə üst-üstə düşür. Zehtabi bu boşluğu, qismən də olsa doldurmaq üçün uzun illər boyu apardığı araşdırmaların nəticəsi olan "İran Türklərinin Əski Tarixi" adlı üç cildlik kitabını yazır. Onun hələlik yalnız birinci cildi ışıq üzü görmüş bu kitabı Türk Dünyasında böyük bir hadisə kimi qarşılanmışdır.

Müəllifln kitabda gəldiyi aşağıdakı nəticə diqqəti daha çox çəkir:

> "Aparılan əsaslı araşdırmalara görə Türklər İran'da 6 min il əvvəl yaşamış və əhalinin əksəriyətini təşkil etmişlər. Bu nisbət bu gün də dəyişilməmişdir. Güney Azərbaycan sərhədlərindən xeyli uzaqlarda olan və İran'ın mərkəzi əyalətlərindən sayılan Həmədan, Savə, Zərənd, Əsədabad'ın əhalisi həmişə Farsdilli kimi qələmə verilib. Bu tamamilə yanlışdır. Bu gün də, bütün tarix boyu da oranın sakinləri Türklər olub. Bunu oradakı qazıntılar zamanı tapılmış gil lövhələr, o yerlərin toponimikası, folkloru, ədəbiyatı təsdiq edir".

Dr. M. Zehtabi millətinə olan sevgisinə ömrü boyu sadiq qalıb. Onun dilinə, elinə xor baxıb qara yaxan millətçilərə həmişə tutarlı cavablar verib, onları susdurub. Əqidəsinə görə başı çox bəlalar çəkən vətənpərvər ziyalıya o tayda "pantürkist", bu tayda vaxtı ilə "millətçi" damğası vurublar. Ömrünün bir hissəsi qürbətdə, sürgündə, həbsxanada keçib.

Bu sətirləri yazarkən Məhəmmədtağı Zehtabi ilə bağlı xatirələrimdən çox ciddi bir məqamı burada qeyd etməyi lazım bildim.

Azərbaycan Cumhuriyəti'nin Tehran'dakı səfirliyində diplomat sifəti ilə çalışdığım illərdən (1992-1995) tanıdığım Güney Azərbaycanlı milli-mədəni fəal, şair, yazıçı, incəsənət xadimi və musiqi müəllimi Həsən Dəmirçi'nin (1941 - 24 iyun 2018) Təbriz'dəki mənzilində 1997-ci ilin iyun ayının 2-də mərhum ustadımız Prof. Məhəmmədtağı Zehtabi ilə bir yerdə olmaq, dərdləşmək, doyunca ona qulaq asmaq imkanına malik oldum.

Söhbət zamanı o çox ciddi bir məsələyə toxunaraq dedi ki, Güney Azərbaycan'da, xüsusən ana dili və milli kadr məsələsinə böyük ehtiyacımız var. Burada Türk dili və ədəbiyatı sahəsində fəaliyət göstərən kadrlarımız vaxtilə ya Bakı'da, ya da İstanbul'da yetişiblər. Onların da ömürlərinin yarıdan çoxu keçib. Öz milli kadrlarımızın yetişməsinə çox böyük ehtiyac var. Bunu 32 milyonluq Azərbaycan xalqı adından deyirəm. Bakı bizim üçün əsas kadr hazırlama bazası olmalıdır. Oraya təhsilə gedənləri orta məktəbi bitirənlər arasından seçmək lazımdır. Çünki onların idrakı, düşüncəsi təmizdir. Onları milli varlığımız ruhunda yetişdirmək, əqidəsini tərbiyə edib formalaşdırmaq daha münasibdir. Sonda bir daha təkrar etdi: Kadr! Kadr! Kadr!

O yenə də Azərbaycan'ın gələcəyini onun gəncliyində görürdü, o gəncliyə, onun zəkasına, qətiyətinə, iradəsinə, milli ruhuna, milli şüuruna, vətən sevgisinə ümid edirdi.

Dr. M. Zehtabi 1998-ci ilin dekabr ayında müəmmalı şəkildə ürək tutmasından qəfil vəfat etmişdir.

M. Zehtabi Təbriz yaxınlığında doğulub boy atdığı Şəbüstər şəhərində dəfn olunmuşdur. Onun vəfalı şagirdləri, düşüncə və məslək dostları Zehtabi'nin məzarını məqbərə şəklinə salmış, indi də onun səliqə və abadlığına xüsusi qayğı göstərirlər. Azərbaycan xalqının bu böyük oğlunun məzarı Təbriz şəhərindəki ziyarətgahlardan birinə çevrilmişdir.

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 201-208
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Dr. Məhəmmədtağı Zehtabi Çağdaş Azərbaycan Milli Hərəkətinin Mənəvi Atası

● **Eldar QARADAĞLI** [1]

Məhəmmədtağı Zehtabi (1923-1998) Güney Azərbaycan'ın tanınmış dilçisi, tarix araşdırıcısı, ədəbiyatçısı və milli-siyasi şəxsiyətlərindən biridir. O, özəlliklə Azərbaycan'ın güneyində Türk dilinin, tarixinin və milli düşüncəsinin yaşadılması və yayılması yolunda çoxşaxəli çalışmaları ilə seçilən tarixi şəxsiyətdir. Onun yaradıcılığında Azərbaycan Türklərinin Əski Tarixi kimi böyük həcmli tarixi araşdırmanın özəl yeri vardır.

Dr. Zehtabi'nin yaşam yolu siyasi basqılar, həbslər və sürgünlərlə yanaşı, bir an belə dayanmayan bilim öyrənmə və öyrətmə ilə keçmişdir. Onun Güney Azərbaycan'a qayıtdıqdan sonrakı çalışmaları yalnız kitab yazmaqla bitməmiş, milli-siyasi düşüncə, Azərbaycan Türkcəsi, milli tarix və gənclərin yetişdirilməsi yönündə dərslərlə də davam etmişdir. O, yüksək enerjisi ilə Güney Azərbaycan'ın ən ümidverici öncüllərindən biri olmuş, milli düşüncələri gənclər arasında sürətlə yayılmış, kitabları əldən-ələ gəzmişdir.

Bu yazı Dr. Zehtabi'nin bütün yaşamını əhatə edən bioqrafi deyil. Bu, onunla müxtəlif dönəmlərdə birbaşa təmasda olmuş bir gəncin şəxsi

[1] Araşdırmacı, yazar. e-post: e.qaradagli@gmail.com

şahidliyidir. Burada yalnız şəxsən gördüyüm, yaşadığım və hafizəmdə qalan olayları yazıram.

Dr. Zehtabi İlə Birinci Tanışlığım

Mən Dr. Məhəmmədtağı Zehtabi ilə 1979-cu il inqilabından dərhal sonra tanış olan gənclərdən biri idim. Onun yaşamının bütün dönəmlərinə şahid olduğumu iddia etmirəm. Əksinə, mənim də bəlli illərdə Təbriz'dən ayrılmağa və gizli yaşamağa məcbur olduğum dönəmlər olmuşdur.

Dr. Zehtabi'nin Təbriz'ə qayıdışından sonrakı ilk aylarda onunla P. Z. və ya Qara P. ilə birlikdə Həsən ağa Dəmirçi'nin iş yerində tanış olduq. Həmin görüşdən sonra mən də bir çox gənc kimi onun həm öyrəncisi, həm də yol yoldaşı oldum.

1989-cu İl Rəhim Rəisniya'nın Kitabının Tanıtım Axşamında

Aparıcılığını etdiyim Hüseyn bəy Hərasəti'nin (Başmaqçı) evindəki "İran Tarixinin Sürəcində Azərbaycan" (آذربایجان در مسیر تاریخ ایران) kitabının anım gecəsindəki alovlu çıxışı belə idi:

> *"Azərbaycan milli azadlıq hərəkatına sızan ideologiləri*n *rolu təxribatdır. Bu millətin Rus komunizmindən çəkdikləri saya gəlməz dərəcədə böyükdür. Azərbaycan'ın başına nə gəlirsə Rus'un orada barmağı var. Biz daha ayıq-sayıq olmalıyıq. Milli hərəkətimizi o ideolojinin, bu ideolojinin ayağına verməməliyik..."*

Həmin oplantıda Urmu'dan gələn tanınmış Abbas bəy Bozorgəmin Dr. Zehtabi'nin sözlərinə qarşı etiraz edərək toplantını tərk etdi.

1990-cı İl Sava Qurultayı

1990-cı ildə Sava şəhərində Əli Kəmalı bəyin nar bağında keçirilən qurultaya Təbriz'dən bir minibüs ilə yola düşdük. Dr. Zehtabi, Həsən ağa Dəmirçi, Y. T., N. R., Yaşar Güneyli və başqa dostlarımız da bizimlə idi. Qurultaya çox sayıda tanınmış milli şəxsiyət qatılmışdı.

Dr. Zehtabi'nin təxminən bir saat davam edən coşqun çıxışı bağın havasında milli qururu zirvəyə qaldırmışdı. O, çıxışı zamanı əli ilə Azərbaycan xəritəsini çəkərək olduğumuz Sava'nı yurdumuzun ortasında göstərdi. Bununla Həmədan, Ərak kimi böyük bölgələri Azərbaycan coğrafiyasından qoparmaq istəyən yanaşmaların yanlışlığını vurğulayırdı.

Qurultaydan sonra Dr. Zehtabi bizi Marağay kəndinə apardı. Orada Türk şairi və ozanı Telimxan'ın məzarı yerləşirdi. O, bizi Azərbaycan'ın ədəbi incilərindən biri ilə tanış etdi.

Kənddə bizi görən hər kəs yaxınlaşır, xoş qarşılayırdı. Orada məktəb, sağlıq ocağı və başqa gərəkli mərkəzlər yox idi. Əhalinin hamısı Türk dilində danışır, bir kəlmə belə Farsca bilmirdi. Farslaşdırma siyasətinin hələ bu kənddə gündəlik danışıq dilini dəyişdirəbilmədiyi açıq görünürdü.

1992-ci İl AQT və Məramnamə

1992-ci ilin sonlarına doğru Azərbaycan Qurtuluş Təşkilatının (AQT) Məramnaməsinin hazırlanması üçün beş nəfərlik redaktorlar heyəti çalışdı və 39 səhifəlik sənəd hazırlandı. Mənə son redaktor kimi çalışma verildi.

Bir neçə gün sonra hazırladığım iki nüsxədən birini son baxış üçün Dr. Zehtabi'yə verdim. Təxminən on gün sonra Həsən ağa Dəmirçi'nin Təbriz'də, Lalə yolunun bucağında yerləşən "Azərbaycan Musiqi Mərkəzi"ndə AQT toplantısı keçirildi. Qurucu heyətin demək olar ki, hamısı orada idi. Həsən ağanın istəyi ilə toplantı boyunca mərkəz qapalı saxlanıldı.

Mən masanın aşağı başında, Dr. Zehtabi isə yuxarı başında oturmuşdu. Toplantı başlayan kimi doktor özünəməxsus tərzi ilə məni sərt şəkildə tənqid etdi. Məramnamənin redaktəsi onun ürəyincə olmamışdı. Mənə düzəliş etmək üçün bir həftə vaxt verdi. Mən isə doktorun tənqidlərinin hamısını qəbul etmədim.

Bu olaydan sonra Dr. Zehtabi təxminən altı-yeddi ay mənimlə münasibət saxlamadı.

1993-cü İl Yenidən Görüş və Yazilan Əsər

1993-cü ilin ortalarında Həsən ağa Dəmirçi mənə zəng etdi:

"Eldar, sabah günorta yeməyi üçün mənə gəl. Qəhvəxanada piti yeyək və danışaq." dedi.

Ertəsi gün Həsən ağanın iş yerinə getdikdə qarşımda Dr. Zehtabi'ni gördüm. Əyilib salam verdim. Halımı soruşdu, AQT-nin durumunu öyrəndi.

Masanın üstündə günəşdən rəngi qəhvəyidən qırmızıya dönmüş çantasına işarə edərək dedi:

"Sənin bir yaxın yoldaşın var, S. Ə. Onunla bir günlük işimiz olacaq. Aranız pozulmayıb ki?"

Aramızın yaxşı olduğunu dedim. Sonra soruşdu:

"Sabah günortadan sonra üç-dörd saatlıq çapxananı bağlayabilərmi?"

Məndən müsbət cavab aldıqdan sonra çantanı açdı və içindən qalın A4 biçimində yazılmış səhifələri masaya qoydu.

Gözümə ilk çarpan yazı, yanlış görmürəmsə, qalın qələmlə əski əlifbada yazılmış "Azərbaycan Türklərinin Əski Tarixi" (آذربایجان تورکلری‌نین اسکی تاریخی) adı idi. Həmin an artıq hiss etdim ki, Dr. Zehtabi məni bağışlamışdır. Altı-yeddi aylıq soyuqluq sona çatmışdı. Bu, mənim üçün həm çox anlamlı gün, həm də özümə inam baxımından böyük həyat dərsi idi.

Ertəsi gün onun istəyi ilə dostumun kiçik çapxanası yarım gün bağlandı. Saat 13-dən 17-ədək mən, Dr. Zehtabi, Həsən ağa Dəmirçi və çapxananın sahibi S. Ə. birlikdə həmin xam yazıdan yeddi nüsxə çıxardıq.

Bütün zəhmət və məsrəflərə baxmayaraq, S. Ə. bizdən heç bir ödəniş qəbul etmədi.

Dr. Zehtabi nüsxələrdən birini mənə verdi.

Bu nüsxə mənim ömrüm boyu aldığım ən dəyərli armağanlardan biri olmuşdur.

Burada xüsusi olaraq vurğulamaq istəyirəm: Mənim şəxsən gördüyüm həmin ilk əlyazmanın adı "İran Türklərinin Əski Tarixi" deyil, "Azərbaycan Türklərinin Əski Tarixi" idi. Sonrakı dönəmlərdə əsərin tanındığı adın dəyişməsi ayrıca araşdırma mövzusudur.

Azərbaycan Müstəqil Demokrat Firqəsi

Dr. Zehtabi'nin Təbriz'ə qayıtdıqdan sonra yaratdığı "Azərbaycan Müstəqil Demokrat Firqəsi"nin ilk gəncləri arasında da olmuşam.

Həmin dönəmdə Azərbaycan Demokrat Firqəsi də Təbriz'in Nisfirah caddəsində fəaliyət göstərirdi. Mən və Pərviz dostum həmin mərkəzə gedib-gəlirdik. Dr. Zehtabi ilə tanış olduqdan sonra AMDF-nin yeni quruluşu ilə də tanış olduq.

Doktor bizim klasik ADF-də qalmağımızı istədi. Onun izahına görə, yeni firqənin yaranmasının əsas səbəblərindən biri ADF-nin İran Tudə Partiyası ilə bağlılığı və həmin partiyanın Moskva tərəfindən idarə olunması idi. O, Firqə rəhbərlərinin Sovet'də yerləşməsindən neçə il sonra çox ağır təqiblərdən sonra Bakı'ya gedir. Orada tutulur və Sibir'ə sürgün düşür. Pişəvəri'nin Yevlax yolunda ölməsindən sonra Firqənin içində neçəlik yaranır. Gənc Məhəmmədtağı da bir çox gənc kimi bu ixtilafların qurbanı olmuşdur. Bu üzdən Dr. Tudə Partiyasına bağlı olan ADF-ni qəbul etmirdi.

Sonralar Dr. Zehtabi'nin tutulması və İran zindanlarında ağır illər keçirməsi ilə yaratdığı müstəqil firqənin fəaliyəti də dondurulduldu. Bu prosesin bir hissəsinə şəxsən şahid olmuşam.

1992-ci İl Zakir Bəyin Ağırlanması

1992-ci ildə Bakı'dan Təbriz'ə gələn tanınmış qarmon ustası Zakir bəyin evimizdə ağırlanması zamanı Dr. Zehtabi'nin çıxışı da hafizəmdə qalıb. O, Azərbaycan torpaqlarının tarix boyunca bölünməsindən, bu bölünmədə daxili zəifliklərin rolundan danışaraq gəncliyin gələcəkdə məsuliyət daşımalı olduğunu vurğuladı.

Onun fikrinin əsas xətti bu idi:

"Azərbaycan'ın gələcəyi parlaq, zəkalı və vətəni özündən çox sevən gəncliyimiz tərəfindən idarə edilməlidir. Bizim dövlət olmaqdan başqa yolumuz yoxdur!"

1996-cı İl Baki'da Qarabağ və Təbriz Haqqinda

1996-cı ildə Bakı şəhərində, Mərənd Hotelində, Rəsulvənd'in başçılığı ilə keçirilən Əli Kəmalı - Mikayıl Müşfiq günlərinin axşam yeməyində Dr. Zehtabi'nin Azərbaycan ordusunun orada olan üç generalına müraciətinin də şahidi oldum.

O, onların Qarabağ məsələsi ilə bağlı çalışmalarını vurğulayaraq belə dedi:

"Əziz generallarımız, bilirəm ki, sizin bütün həyatınızı Qarabağ'ın Ermənistan'dan azad edilməsi məşğul edir. Biz qəhrəman ordumuzun gücü ilə Qarabağ'ımızı azad edəcəyik. Mənim buna imanım var. Qarabağ'dan sonra Təbriz'in və Güney Azərbaycan'ın növbəsi çatacaq. Siz indidən ona hazır olmalısınız. Bölünmüş vətən vətən deyil!"

Zehtabinin Ev Dərsləri

Dr. Zehtabi'nin evlərdə keçirdiyi dərslərə uzun müddət qatılmışam. Bu görüşləri yalnız dil dərsləri kimi görmək doğru olmaz.

Azərbaycan Türkcəsi ilə yanaşı, milli tarix, milli düşüncə və milli-siyasi anlayışın öyrədilməsi də doktorun əsas hədəflərindəndi. O, gənclərin bu cür çalışma çevrələri yaratmasını təşviq edir, bəzən onların gedişinə yaxından maraq göstərirdi.

1994-cü İlin İyun Görüşü

1994-cü ilin iyununda (juən) evimizdə beş nəfərlik bir görüş keçirildi. Görüşdə Dr. Zehtabi, Həsən Dəmirçi, Azərbaycan Qurtuluş Təşkilatının -

bugünkü Güney Azərbaycan Qurtuluş Partiyasının (GAQP) yolunu təşkil edən AQT-nin - iki qurucusu və mən iştirak edirdik.

Həmin vaxt mən hər an tutulabilərdim, Həsən ağa Dəmirçi rejimin gözaltısında idi, Dr. Zehtabi isə daha çox açıq milli-mədəni çalışma yoluna yönəlirdi.

Bir neçə saat davam edən görüşdə AQT-nin güvənliyi və qurucularının qarşılaşdığı təhlükələr müzakirə edildi.

Görüşün sonunda Dr. Zehtabi siyasi basqı şəraitində milli çalışmanın başqa bir yoluna ehtiyac olduğunu vurğuladı:

> *"Gün keçdikcə rejimin basqıları artır. Bu durumda xalqın içində dilimizi, tariximizi, milli düşüncəmizi və mədəni varlığımızı yaşadabiləcək açıq bir mədəni çalışma lazımdır. Zənnimcə, bir ocağın yaranması gərəkir."*

Beləliklə, sonralar "Təbriz Mədəniyət Ocağı" adı ilə fəaliyət göstərən qurumun yaranmasına gedən yolun təməli, mənim şahidliyimə görə, həmin görüşdə qoyuldu. Çox keçmədən ocaq Dr. Zehtabi'nin başçılığı ilə fəaliyətə başladı.

Mənim isə bu ocağa yaxınlaşmağım yasaqlandı və onun çalışmalarında iştirak edəbilmədim.

Gördüyüm Milli-Əxlaqi Yaşam Örnəyi

Dr. Zehtabi'nin sadə, hərəkətli və içdən yaşamını yaxından görmək mənim üçün açıq bir həyat dərsi olmuşdur.

Ölməz Əbülfəz Elçibəy'in bir Bütöv Azərbaycan Birliyi toplantısında yüzlərlə insan qarşısında söylədiyi bu sözlər də hafizəmdə qalıb:

> *"Dr. Məhəmmədtağı Zehtabi mənim ustadım, böyük öyrətmənim olmuş və mən üniversitədə onun öyrəncisi olduğum üçün çox xoşbəxtəm."*

Bundan artıq söz deməyə bəlkə də ehtiyac yoxdur.

Yeddidən yetmişə hər kəsə sayğılı və gülərüzlü olmaq, içi ilə dışını bir tutmaq, bildiklərini hər kəslə paylaşmağa can atmaq, həftənin ən azı üç gününü Şəbüstər'dən Təbriz'ə gələrək dərslər vermək, milli məşvərətlər üçün gecə-gündüz bilmədən Tehran'a və başqa şəhərlərə getmək, əlindən düşməyən qələmi ilə bilimsel yaşam sürmək, Güneyin dərdinə ortaq olmaq üçün ailəsindən uzaqda yaşamaq, milli təşkilatlanmalarda məsləhətçi olmaq, gündəlik yaşamını ən sadə biçimdə qurmaq, Mişov yamaclarının doğasıyla gününü aydınlaşdırmaq, gənclərə vüqarı ilə örnək olmaq, ikiüzlü insanları özündən uzaq tutmaq,

dostluqlarda yumuşaqlıq lakin milli sorumluluqda sərtlik sərgiləmək, zaman tapdıqca Təbriz'də uşaq bağçalarında azyaşlı uşaqlarla görüşmək, şeir və ədəbiyat yığıncaqlarında iştirak etmək, yoxsul ailələrin dərdlərinə çarə olmağa çalışmaq və yüzlərcə özəlliyini mən daha çox şahidlik edən soydaşlarım sayabilərlər....

Bütün bunlar mənim şəxsən gördüyüm Dr. Məhəmmədtağı Zehtabi şəxsiyətinin yalnız bir neçə yönü və örnəyidir.

O, mənim şahid olduğum ən kamil insanlardan və milli öncüllərdən biri idi. Yersiz deyil ki, bir çoxları onu çağdaş Azərbaycan Milli Hərəkətinin mənəvi atası görürlər.

Şahidlik Sürəcim

Bu yazının doğru anlaşılması üçün öz şahidliyimin sürəcini də açıq deməyi vacib sayıram.

1980-1985-ci illərdə Təbriz'dən ayrılaraq Tehran'da gizli yaşadığım üçün həmin illərdə Dr. Zehtabi'nin bütün çalışmalarını izləmək imkanım olmadı.

1995-1998-ci illərdə isə Təbriz'dən Bakı'ya getməyə məcbur oldum və Dr. Zehtabi ilə yalnız iki dəfə Bakı'da görüşəbildim.

Dr. mənim Təbriz'dən Bakı'ya gəlməyimi heç bəyənmirdi. Bakı'da bir görüşümüz zamanı hər kəsin içində uca səslə mənə belə dedi:

> *"Sənin burada nə işin var? Səndən öncəkilər nə iş görəbildilər ki? Vətəni buraxmağının, Təbriz'i boşaltmağının xeyri ancaq düşmənlər üçündür. Hər kəsin sənin kimi balası var. Deməkmi, hamı sənin yolunu tutmalıdır?!"*

Bu sözlər onun gənclərdən nə gözlədiyini də göstərirdi: Ölkədən uzaqlaşmağı deyil, xalqın içində qalaraq çalışmağı.

Dr. Zehtabi'nin həyatında özəl yer tutan Babək Qalası toplantılarının böyük kütləli dönəmlərində mən Bakı'da olduğum üçün onun yanında olmamışam. Bu toplantıların şahidliyini həmin illərdə onun yanında olan dostlarımız verməlidir. Xüsusilə rəhmətlik Həsən ağa Dəmirçi'nin Dr. Zehtabi ilə çox yaxın və qırılmaz bağı olmuşdur və onun xatirələri ayrıca dəyər daşıyır.

Dr. Zehtabi'nin Ölümü İlə Bağli

1998-ci ilin sonlarına doğru Dr. Zehtabi'nin Almaniya'ya səfəri baş tutdu. O, Almaniya'dan qayıtdıqdan sonra Şəbüstər'dəki evində ölmüş halda bulundu.

Sonradan onun çılpaq cəsədinin gizlicə çəkilmiş fotoşəkilləri bizə çatdı. Fotoları çəkən dostumuz həmin vaxt Təbriz'də yaşadığı üçün onun

güvənliyi üçün bu görüntüləri uzun illər yaymadıq. O, Təbriz'dən İstanbul'a köçdükdən və güvənliyindən əmin olduqdan sonra fotolar GAQP adı ilə yayımlandı.

Fotolarda Dr. Zehtabi'nin bədənində, boynunda və ağız ətrafında göy, yaşıl və qan rəngli izlər görünürdü. Bu görüntülər onun ölümünün adi ölüm olmadığı barədə ciddi şübhələr doğururdu.

Həmin günlərdə onun yaxınlarının etirazlarına baxmayaraq, Dr. Zehtabi'nin cəsədinin tibbi müayinəsinə və ölüm səbəbinin araşdırılmasına imkan verilmədi. Bu isə, ölümün rejim amilləri tərəfindən olma şübhəsini artıraraq Azərbaycan Milli Hərəkətinin fəalları Dr. Zehtabini "milli şəhid" adlandırdılar.

Keçmişdən Gələcəyə

Mən bu xatirələri Dr. Zehtabi'nin həyatını tam anlatmaq üçün yazmıram. Onunla məndən daha çox və daha uzun müddət birlikdə olmuş insanlar var.

Mənim amacım yalnız çoxlarının bilmədiyi, şəxsən yaşadığım bəzi gerçək anları qorumaqdır.

Çünki keçmişi xatırlamağın əsas dəyəri yalnız keçmişdə qalmır. Keçmişdə qazanılmış təcrübə, doğru və yanlış addımlar, qurulan çalışma yolları və yaşanan ağır günlər gələcəyə yol göstərən bir körpüyə çevriləbilər.

Bu gün Dr. Zehtabilərin, Həsən Dəmirçilərin, Dr. Cavad Heyətlərin və onlara bənzər çoxlu milli öncüllərin yeri "Azərbaycan Milli Hərəkəti"ndə boş görünsə də, onların ömrünə bədəl minlərlə aydın, öncül və lider gənclər yetişir.

Onların hər biri "Azərbaycan Türk Millətinin" yolunu ışıqlandıran sönməz ulduzlar, yolumuzu göstərən qılavuzlardır.

Yolları yolumuz, anıları andımız olsun!

10 oktyabr 2026

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 209-211
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Prof. Dr. Zehtabi İle Son Buluşma

● **Rıza ŞANLI** [1]

1988 (1377) yılı sonbaharının ortalarında arkadaşlarımdan Ali Rıza M. beni evlerinde bir yemeye davet etti. Yemekte Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabi ve Muhammed Rıza Koçi'nin de olacağını söyledi. Ben de çok sevinerek kabul ve çok teşekkür ettim.

Azerbaycan meseleleri ve özellikle Azerbaycan Türkçesi ile ilgili güzel bir ortam olacağını düşündüm ve sevindim.

Davet günü hazırlanıp Ali Rıza beyin evine gittim. Evde Prof. Dr. Zehtabi, ben, Muhammed Rıza ve Ali Rıza beyin kendisi ve ailesi vardı. Ali Rıza beye bu daveti ve yarattığı böyle güzel bir ortam için tekrar teşekkür ettim.

Prof. Dr. Zehtabi ve evdeki diğer misafir ve aile üyeleri ile merhabalaşıp, sıcak çay eşliğinde sohbete daldık. Daha sonra yemek masasına geçtik. Yemek esnasında Sayın Zehtabi ile konuşmalara devam ederek fikir alışverişinde bulunduk.

Yemekten sonra da masada başlayan konuşmalar devam etti. Sayın Zehtabi Güney Azerbaycan'da genel olarak neler yapmamız gerektiği konusunda fikirlerini söyledi. Doktor bey, alternatif üniversite olarak adlandırabileceğimiz evlerde ve ofislerde kendisinden aldığımız tarih ve dil derslerinde söylediği gibi o gece de maarifçilik ve tarihimizi okuma ve öğrenme konusuna vurgu yaptı.

[1] Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi Yüksek Lisans; e-posta: rizasiyasaldyahoo.com

Arkadaşlar da bu meselelerin yanı sıra evlerde geçirilen eğitimler ve icra edilen müzikler konusunda görüşlerini bildirerek Sayın Zehtabi'nin fikirlerini sordular. Zehtabi bey de "bu evlerde olan toplantılar ve Azerbaycan Türkçesi tarihi ve diğer kültürel alanlarda verilen eğitimlerde çok dikkat edilmeli ve bu toplantıların sayısı çoğalmalıdır. Çünkü milletimizin aydınlanması ve kendi tarih ve kültürünü öğrenmesi ve özüne dönmesi çok önemlidir. Millet tarihini öğrenirse çok şey değişir. Bizim işimiz maarifçilik ve aydınlatmak olmalıdır. Daha sonra milletimiz kendi yolunu bulur." şeklinde konuştu. Sayın Zehtabi bu tür tavsiyeleri her fırsatta yapıyordu. Bu tavsiyelerin hepsinde maarifçilik ve aydınlatmak konularına dikkat çekiyordu.

Arkadaşlarla birlikte bu meseleler hakkında Sayın Zehtabi'nin görüş ve önerilerini öğrenirken ben de Türkçenin İran'ın içerisinde yayımlanan gazeteler ve dergilerde farklı yazılışlarını örnek göstererek standartlaştırmasıyla ilgili bir toplantı ve çalışma yapılması konusunda kendisinden bir ricada bulundum. Sayın Zehtabi de bana "Gulamrıza bey Almanya'ya gidip döndükten sonra bu mesele hakkında çalışma yapalım" şeklinde cevap verdi. Ben cevabı duyduktan sonra çok sevindim ve teşekkür ettim ve kendi kendime Sayın Dr. çok yaşa; bu yaşta kendi milletinin tarihi, dili ve kültürü konusunda her türlü zahmeti kabulleniyor, dedim.

Alırıza M. beyin evindeki bu görüşmeden bir gün sonra ben, Umut M. ve Sayın Zehtabi ile hastaneye gitmek üzere randevulaştık. Çünkü Sayın Zehtabi hastaneden bir randevu almıştı.

Biz üçümüz sabahleyin buluşarak Tebriz'de Seyid Hemze Hastanesine gittik. Zehtabi bey hastane doktoru tarafından muayene edildi ve doktorun önerdiği işlemler yapıldı. Ama sonuçların birkaç gün sonra hazır olacağı bize söylendi. Sayın Zehtabi bir gün sonra bir hafta veya 10 günlüğüne Almanya'ya gideceğinden kendisi sonuçları alamayacaktı. Umut arkadaşımız da sonuçların çıkacağı gün işi olduğunu söyledi. O yüzden ben bu görevi kabul ettim ve sonuçları alacağımı ve sizin Almanya'dan dönmenizi bekleyeceğimi söyledim. Öyle de yaptım. Seyid Hemze Hastanesine gidip sonuçları aldım ve Sayın Zehtabi'nin Almanya'dan dönmesini beklemeye başladık. Çünkü yemekte konuştuğumuz yeni projelerin başlamasını dört gözle bekliyorduk.

Sayın Zehtabi'nin Almanya'dan dönmesi gereken gün gelip çattı; ama doktordan haber olmadı. Ben arkadaşlara; Dr. Zehtabi'nin bu günlerde gelmesi gerekirdi ama haber yok, dedim. Arkadaşlar da mümkünse Şebister'de Dr. Zehtabi'nin evine gidip haber almamı istediler. Ertesi sabah erkenden minibüsle Tebriz'den Şebister'e gittim. Saat 11 gibi Şebister'de Sayın Zehtabi'nin evinein önüne varıp kapı ziline bastım. Ama kapıyı açan olmadı. Bir iki saat bekledim, tekrar denedim ve

nihayetinde sonuç alamadan Şebister'den Tebriz'e geri dönüp arkadaşlara Dr. Zehtabi'den haber alamadığımı, kapıyı açan olmadığını söyledim.

Artık yapacak bir şey yoktu. Hep birlikte Dr. Zehtabi'nin gelmesini bekledik. Ama birkaç gün sonra ne yazık ki Sayın Zehtabi'nin ölüm haberini aldık. Çok çok üzüldük. Çünkü Güney Azerbaycan Türkleri kendisini milletine adamış, beklentisi olmayan, alçak gönüllü büyük düşünür, tarihçi, edebiyatçı ve yazarı kaybettiğinden dolayı büyük bir acı ve talihsizlik yaşıyordu.

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 213-216
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Prof. Dr. Zehtabi'nin Seçilmiş Şeirleri

Dilək

Bir dilək,
Bir diləyim var.
O gün intizarla başa çatanda,
Elim zəncirini qırıb atanda,
Ədalət divanı qurulan zaman,
Şən nəğməsindən dolanda Təbriz,
İxtiyar əlinə alanda Təbriz,
Başım ağarsa da bir oğlan kimi,
Başıma gələni armağan kimi,
Ərk'dən xalqıma səpəcəyəm mən.
Müqəddəs arzu, gözəl bir dilək,
Bu dilək uğrunda təqdi edəcək
Bir ürəyim var.
Düşənbə (Stalinabad), Yataqxana 30.08.1953

Doğuldum!

Mən neyləyim ey şux ki, divanə doğuldum,
El dərdlərinin şəm'inə pərvanə doğuldum.
Qəlbim o yetimlərdən, inan, ayrılabilmir,
Sanki oların tellərinə şanə doğuldum.

Təqsir mənim yox, bu zamanınkıdır ey şux,
Gülzara deyil, mən üzü tufanə doğuldum.
Üsyan edirəm eşqə, uzaqlaş mənə baxma,
Gəncəmsə dV eşq-ülfətə biganə doğuldum.
Sus, sus, nə dedim, eşqi də rədd etmək olar mı?!
Mən ki, girərək eşqilə peymanə doğuldum…
Pərvanə miyəm, şəm miyəm Gülşən'ə bilməm,
Qəmxar mı, aşiq mi, görən, yanə doğuldum?!
Bakı, Yataqxana, 04.11.1956

Şəm və Pərvanə

Şəm dedi bir gecə aşiqi pərvanəyə:
Ağlıram öz halıma, sən də sevirsən məni.
Mən də nə gördüm yazıq, qəlbimi od yandırır,
Get gül açan çöllərə, gəz çəməni, gülşəni,
Ta səni oxşatmasın xalq da divanəyə.
***
Düzdü, yanırsan dedi, nur ələnir hər yana,
Şəmlə yarır zülməti, mən şığa mayiləm,
İstirəm od yandıra zülmət ilə qəmləri,
İstiri qəlbim mənim odda yanıb nur ola!
Bakı, 02.05.1961

Həqiqətin Gücü

Haq söz boğular, leyk həqiqət yaşar axır,
Feryadın azad səslərə ellər qoşar axir.
Bir yerdə ki, alimlərə korlar ola rəhbər,
Aqil kişilər sussa da beş gün, coşar axır,
Beş gün olunar səd önü coşqun selin, amma
Qanun-i təbətdi ki, səddən daşar axır.

Qurd olsa çoban, boş qalacaqdır quzulardan,
Yaşıl çəmən, amma dolacaqdır dışar axır.
Gördükdə bir arif qocaman bir eli darda,
Aydındı dedi, şirvanı qırqı aşar axır.
Kəsmir deyərək, əl çəkib ümmidini kəsmə,
Bir gün kötüyü, bil, kəsəcəkdir mışar axır.
Haqqı verən olmaz, gərək almaq onu zorla,
Haqq istəyəsən susma, igit çarpışar axır.
El volkanına baxma ki, sakitləşib indi,
Qəlbindəki atəşlə yanıb odlaşar axır.
Hər qədr ki, püflənsə şişər, zahirə baxma,
Yeldir içi çün partlayacaqdır boşar axır.
Nur elçisi fəryad eləyər, inləməz amma,
Möhnətlərə haqqın arayan tablaşar axır.
"Gülşən" ki, sevir xalqın özündən daha artıq,
Eldən savayı hər nə ki varsa, boşar axır.
Bakı 19.01.1962

Öz Əlimlə, Öz Dilimlə

Zərrələrin ürəyini açabilsəm
Öz əlimlə,
Öz dilimlə;
Kəhkəşanın qucağına uçabilsəm
Qanadımla,
Öz adımla;
Züləmata nur saçabilsəm
Öz gözümlə,
Öz sözümlə;
Əsarətdən qaçabilsəm
Qudrətimlə, hekmətimlə;

Azadlığın, biliklərin
Zirvəsinə çıxabilsəm
Hünərimlə, öz tərimlə,
Dost əlləri əllərimdə,
Bütün azad ellər kimi
Qarlı dağlar qucağından
Axıb gələn sellər kimi
Azad bəşər gülzarına
gətirərəm, öz elimlə,
Öz dilimlə
Məxsus olan
İnci- inci armağanlar.
Döyüşlərin qucağından
Doğacaqdır o zamanlar.

Hannover, 09.08.1975

وارلیق
VARLIQ
Dil, Edebiyat, Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi
Dil, Ədəbiyyat, Cəmiyyət və Mədəniyyət Araşdırmaları Dərgisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies

İkinci Dönem, Sayı: 2026: 44(2)

İÇİNDƏKİLƏR

Dr. M. Rıza HEYET
Sunuş: Rəhmətli Dr. Zehtabi'nin Unudulmaz Xatirəsinə 7

- **Əkbər AZAD**
  Son Görüş; Əbədi Vida 9
- **Həsən RAŞİDİ**
  Prof. Dr. Zehtabi, Misli Az Görülən Fədakar İnsan! 17
- **Rəhmətli Həsən DƏMİRÇİ**
  "Su deyibdir..." Şairinin Axtarışında 21
- **Yaqub TƏQƏVİ**
  Səni Vətənsizləyib Vətən 25
- **Rıza HƏMRAZ**
  Prof. Dr. Zehtabi'nin Iraq'dakı Yaradıcılığı 29
- **Məryəm NİKBƏXT**
  Dr. Zehtabi və Mənim İlk Türkcə Kitabım (Farsca) 39
- **Muhammed Rıza GOÇİ**
  Dr. Zehtabi İlə Son Görüş 43
- **Babək HƏRGÜLİ**
  Dr. Zehtabi'dən Qısa Xatirə: "Təbriz'də Olmalıdırç" 49
- **Hüseyn RƏNGRƏZZADƏ**
  Dr. Zehtabi və Millətinə Həsr Olunmuş Bir Ömür 51
- **Dr. M. Rıza HEYET**
  İlk Türkcə Öyrətmənim Dr. M. T. Zehtabi 57
- **Burumənd Fondu**
  Burumənd Fondu'nun Dr. M.T. Zehtabi'nin Yaşamı və Ölümü İlə İlgili Raporu 63
- **Rəsimli Xatirələr**
  Dr. Zehtabi'nin Rəsim Albomu 75

Prof. Dr. Ali KAFKASYALI
Muhammet Taki Zehtabi ve Onun Çalışmaları 97

Doç. Dr. Sübhan TALIBLI
Dr. Zehtabi'nin Əsərlərində Azərbaycan Türkcəsinin və Tarixinin Araşdırılması Məsələləri 129

Prof. Dr. Pərvanə MƏMMƏDLİ
Güney Azərbaycan'ın Milli Dirənişinin Səmbolu M.T. Zehtabi 147

Prof. Dr. Esmira FUAD
İki Fərqli Kimlik və Mədəniyəti Qarşılaşdıran Poetik Mətn: "Sən Osan, Mən də Buyam" 165

Yaşar (Ali) PURALİ
İran Türkçülüyünün Fikir Öncülərindən Biri Prof. Zehtabi 175

Prof. Dr. Səməd BAYRAMZADƏ
Azərbaycanlı Demokrat Bir Gəncin Ömür Yolu Məmməd Tağı Zehtabi'nin Həyatı və Yaradıcılığı 195

Eldar QARADAĞLI
Dr. Zehtabi Çağdaş Azərbaycan Milli Hərəkətinin Mənəvi Atası 201

Rıza ŞANLI
Prof. Dr. Zehtabi İlə Son Buluşma 209

Şeirlər
Dr. Zehtabi'dən Seçilmiş Şeirlər 211

Elmi Şura / Bilim Kurulu

(Alfabetik)

Merhum Dr. Arif ACALOĞLU
Yeditepe Ü. Antropoloji Bölümü
İstanbul/Türkiye

Prof.Dr. Yavuz AKPINAR
Ege Ü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
İzmir/Türkiye

Prof.Dr. Gülşen Seyhan ALIŞIK
Marmara Ü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul/Türkiye

Prof.Dr. Nuşabə ARASLI
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Ədəbiyyat
İnstitutu, Bakı/Azərbaycan

Doç.Dr. Abdulkadir ATICI
Kırklareli Ü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve
Edebiyatları Bölümü, Kırklareli/Türkiye

Prof.Dr. F. Sema Barutcu ÖZÖNDER
Ankara Ü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölümü Başkanı, Ankara/Türkiye

Prof.Dr. Səməd BAYRAMZADƏ
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Şərqşünaslıq
İnstitutu Güney Azərbaycan Şöbəsi Müdiri,
Bakü/Azerbaycan

Dr. Behruz BİGBABAİ
Tabatabai Ü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Tahran/İran

Prof.Dr. Sonel BOSNALI
Namik Kemal Ü, Fransız Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Tekirdağ/Türkiye

Prof.Dr. Nizami CƏFƏROV
Azərbaycan Atatürk Araşdırma Mərkəzi
Direktoru; BDU Dilçilik Bölümü Başqanı

Dr. Muhittin ÇELİK
İnönü Ü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Malatya/Türkiye

Dr. Şəfəq ƏLİBƏYLİ
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Nizami adına
Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi, Uluslararası
İlişkiler Şöbəsi Müdiri

Prof.Dr. Melek ERDEM
Ankara Ü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölümü, Ankara/Türkiye

Prof.Dr. Əfzələddin ƏSGƏROV
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Folklor
İnstitutu, Türk Xalqları Folkloru Şöbə Müdiri,
Bakı/Azərbaycan

Prof.Dr. Əli ƏSKƏR
Karabük Ü, Uluslararası İlişkiler Bölümü,
Karabük/Türkiye

Merhum Prof.Dr. Ramiz ƏSKƏR
Bakı Dövlət Universiteti, Türk Xalqları
Ədəbiyyatı Kafedra Müdiri, Bakı/Azərbaycan

Dr. Alirıza GOÇİ
Arkeolog, Ankara/Türkiye

Doç.Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ
Hacettepe Ü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Enstitüsü, Ankara/Türkiye

Akademik Prof.Dr. İsa HƏBİBBƏYLİ
Azərbaycan Elmlər Akademiyası Prezidenti
Bakı/Azərbaycan

Prof.Dr. Rafael HÜSEYNOV
Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına
Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi Direktoru,
Bakı/Azərbaycan

Doç.Dr. Atilla JORMA
Uluslararası Vizyon Üniversitesi,
Gostivar/Makedonya

Akademik Prof.Dr. Muxtar İMANOV
Azərbaycan Elmlər Akademiyası Folklor
İnstitutu Direktoru, Bakı/Azərbaycan

Prof.Dr. Hüseyin KARAMELİKLİ
Karabük Ü, İktisat Bölümü, Karabük/Türkiye

Akademik Prof.Dr. Teymur KƏRİMLİ
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu Direktoru, Bakı/Azərbaycan

Merhum Doç.Dr. Paşa KƏRİMOV
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elmi İşlər Üzrə Direktor Müavini, Bakı/Azərbaycan

Dr. Gülcan KIZILÖZEN
İnönü Ü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Malatya/Türkiye

Prof.Dr. Gülsüm Killi YILMAZ
Ankara Ü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/Türkiye

Ord.Prof.Dr. Yaqub MAHMUDOV
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Direktoru, Bakı/Azərbaycan

Prof.Dr. İbrahim MARAŞ
Ankara Ü, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, İslam Felsefesi Anabilim Dali, Türk Düşünce Tarihi Bilim Dalı, Ankara/Türkiye

Dr. Tohid MELİKZADE
Azad İslam Ü, Urmiye/İran

Prof.Dr. Nadir MƏMMƏDLİ
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu Direktoru, Bakı/Azərbaycan

Prof.Dr. Vidadi MUSTAFAYEV
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Şərqşünaslıq İnstitutu, İran Tarixi və İqtisadiyyatı Şöbəsi Müdiri, Bakı/Azərbaycan

Prof.Dr. Qəzənfər PAŞAYEV
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Baş Elmi İşçi,
Bakı/ Azərbaycan

Prof.Dr. Muhammed Salih RASEKH
Belx Üniversitesi, Dil ve Edebiyat Fakültesi, Deri Dili ve Edebiyatı Bölümü, Belx/Afqanistan

Prof.Dr. Asif RÜSTƏMLİ
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Ədəbiyyat İnstitutu Publisistika Şöbəsi Müdiri, Bakı/Azərbaycan

Merhum Prof.Dr. Əkrəm RƏHİMLİ
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Şərqşünaslıq İnstitutu, Güney Azərbaycan Şöbəsi, Bakı/Azərbaycan

Doç.Dr. Selcan Sağlık ŞAHİN
Ankara Ü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/Türkiye

Prof.Dr. Mahmut SARIKAYA
Ahi Evran Ü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kırşehir/Türkiye

Prof.Dr. Yalçın SARIKAYA
Giresun Ü, İİB Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Giresun/Türkiye

Prof.Dr. Berdi SARIYEV
Ankara Ü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Böl., Ankara/Türkiye

Doç.Dr. Səadət ŞIXIYEVA
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Şərqşünaslıq İnstitutu, Bakı/Azərbaycan

Celil YAKUPZADE
Kamu Yönetimi Uzmanı, Araştırmacı
Kerec/İran

Prof.Dr. Orhan YAZICI
İnönü Ü, Yeniçağ Tarihi ABD Başkanı
Malatya/Türkiye

Yayın Qurulu / Redaksiya Heyəti
(Alfabetik)

Dr. İbrahim ARIKAN, Dr. Toğrul ATABAY, Ekber AZAD
Haydar BAYAT, M. Rıza GOÇİ, İsmail HADİ, Dr. Emad
HAZRETİ, Dr. M. Rıza HEYET, Hasan Mecidzade SAVALAN,
Prof. Dr. Pervane MEMMEDLİ, Kerim Meşruteçi SÖNMEZ,
Hüseyin Muhammedhani GÜNEYLİ, Dr. İbrahim RAMAZANİ,
Hasan RAŞİDİ, Dr. Taki SALEHŞUR, Alirıza SARRAFİ, Abbas
ŞADMEND, Dr. Ata ŞAHİT

Dil Editörleri / Dil Redaktorları
Azerbaycan Türkçesi-Farsça: Dr. M. Rıza HEYET
İngilizce: Derya ERBİRSİN
Rusça: Prof.Dr. Gülsüm Killi YILMAZ
Türkiye Türkçesi: Merve KARGALI

Tasarım / Dizayn
Abbas ŞADMEND

Web ve Teknik İşler
Emad HAZRETİ

وارلیق

VARLIQ

Dil, Edebiyat, Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi
Dil, Ədəbiyyat, Cəmiyyət və Mədəniyyət Araşdırmaları Dərgisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies

İkinci Dönem, Sayı: 2026: 43(1)

Qurucu/ Kurucu
Merhum Prof.Dr. Cavad Heyet

Sahibi ve Baş Editörü / Baş Redaktoru
Dr. M. Rıza Heyet

Yazışma Adresi
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sıhhiye, Ankara

E-posta
varliqdergisi@gmail.com; varliq@varliq.org

Web
www.varliq.org

Matbaa
Step Dijital

Sayfa Sayısı
216

ISSN
2149-7257

VARLIQ

واریق

DİL, EDEBİYAT, TOPLUM VE KÜLTÜR

Prof. Dr. Zehtabi Özel Sayısı
İkinci Dönem, 2026, 44(2)
ISSN: 2149-7257